І. П. КУЗЬМЕНКО,
І. І. ЯРЕМЕНКО

ЗБІРНИК ВПРАВ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ДЛЯ ПЕДАГОГІЧНИХ УЧИЛИЩ

ЗБІРНИК ВПРАВ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

І. П. КУЗЬМЕНКО, І. І. ЯРЕМЕНКО

ЗБІРНИК ВПРАВ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ДЛЯ ПЕДАГОГІЧНИХ УЧИЛИЩ

(ЛЕКСИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ, ФОНЕТИКА, МОРФОЛОГІЯ І СИНТАКСИС)

Допущено Міністерством освіти УРСР як навчальний посібник для шкільних відділів педагогічних училищ

ВИДАВНИЦТВО «РАДЯНСЬКА ШКОЛА»
КИЇВ — 1967

Кузьменко І. П. і Яременко І. І.

К89 Збірник вправ з української мови для педагогічних училищ. (Лексика і фразеологія, фонетика, морфологія і синтаксис). К., «Рад. школа», 1967.

227 с. 22 500 пр. 43 к.

У посібнику подаються вправи і завдання для закріплення та перевірки знань з усіх розділів і тем, визначених програмою для педучилищ: з лексики, фонетики, морфології та синтаксису, включаючи орфографію і пунктуацію. Збірник насичений пізнавальним і виховним матеріалом. Вправи забезпечують і розвиток мови учнів педучилищ та їх стилістичної вправності. Побудовані вправи так, щоб спонукати учнів до активної творчої роботи. Може бути використаний і учнями середньої школи.

7—1—3
208—67

КИЇВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА

ВІД АВТОРІВ.

«Збірник вправ з української мови» складено за програмою для педагогічних училищ.

У збірнику вміщено вправи і завдання для закріплення та перевірки всіх визначених програмою розділів і тем з лексики, фонетики і графіки, орфографії, морфології, а також синтаксису і пунктуації. Вправи побудовані так, щоб забезпечити й інтереси розвитку мови учнів, їх стилістичну вправність.

Мета посібника — подати необхідні вправи і завдання на ті розділи і теми курсу, які зв'язані з виробленням в учнів сталих правописно-пунктуаційних навичок і культури усної та писемної мови.

Збірник може бути використаний і в середній школі.

Розділи «Лексика і фразеологія», «Фонетика і графіка», «Морфологія» склав І. П. Кузьменко, розділ «Синтаксис і пунктуація» — І. І. Яременко.

І. ЛЕКСИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ.

Багатозначність слова.

Вправа 1. Поясніть значення виділених слів.

1. *Велика* Партіє *великого* народу,
Знамено вольності в міцних його руках!
Ти провідна *зоря* в боях його й трудах,
Ти — *сонце,* що ясну віщує нам погоду (*Р.*).

2. *Зоре* моя вечірняя,
Зійди над горою,
Поговорим тихесенько,
В неволі з тобою (*Ш.*).

3. *Сонце* гріє, вітер віє
З поля на долину,
Над водою гне з вербою
Червону калину (*Ш.*).

4. Ржуть та здиблюються коні —
Іскри од підків!
Бій важкий ведуть *червоні*
Проти біляків *(Пархом.).*

Вправа 2. Поясніть значення виділених слів.

1. Вели мене сюди мої пригоди дивні, коли я плив до нашої *землі* (*Коч.*). 2. І немає злому на всій *землі* безконечній веселого дому *(Ш).* 3. Знов угрузне кирка в *землю* (*Коц.*). 4. Ядвіга *втопила* очі в *розтоптану* стежку *(Вас.).* 5. У матері були *розтоптані* чорні черевики. 6. *Солодкий* голос матері пробивався до неї крізь магічну заслону думок. 7. Ядвіга відчула *солодкий* смак тріумфу *(Вас.).* 8. З саду струмував липкий і солодкий запах жасміну *(Вас.).*

Вправа 3. З кожним із слів *голова, хліб, стан, течія* складіть по два-три речення, у яких ці слова мали б різне значення. Запишіть складені речення.

Вправа 4. У реченнях *Кінь біжить. Річка біжить. Молоко біжить. Літа біжать. Час біжить* поясніть значення дієслова *біжить* і замініть його іншим словом або словосполученням.

Вправа 5. До слів *золотий, солодке, тепле, холодний, прямий, гострий, червоний* дописати такі іменники, які б розкривали багатозначність цих прикметників.

Зразок: *Золотий годинник. Золоті руки. Золоті слова.*

Вправа 6. Перекладіть речення з російської мови на українську і поясніть значення виділених слів.

1. Решения XXIII съезда Коммунистической партии Советского Союза открыли *широкие* перспективы для развития народного хозяйства СССР. 2. *Широкая* река протекала близ деревни. 3. У Пыжовых всегда было *весело:* Сева и Варюша сидели рядышком на диване и любовно-иронически следили за *веселой* бабушкой. В этой *веселой* семье была самая строгая дисциплина. *Веселый* глаз отца умел видеть всё. (По *А. Макаренко*).

Лексичне і граматичне значення слів.

Вправа 7. Визначте граматичне і лексичне значення кожного слова, вкажіть слова, що не мають виразного лексичного значення.

1. Клянемося, рідна, в трудах і піснях
Нести над землею вогненний твій стяг,
Мов ока зіницю, його берегти,
У сонячну даль прокладати мости *(Р.)*.

2. Клянемося, рідна, невтомно іти
Під сонцем твоїм до ясної мети.
Хай Партії слава над світом луна,
Нехай розцвіта Комунізму весна *(Р.)*.

3. Літній ранок. У повітрі тихо. Тільки поскрипує на березі коник та десь несміливо воркує горличка. На небі непорушно стоять перовидні хмаринки. Ніч темна, але видно все село з його білими дахами і струминками диму *(Чех.)*.

Вправа 8. Прочитайте іменники і визначте, **які з них** означають річ, матеріал, процес, час, почуття, речовину, стан.

Документ, тиждень, день, піджак, пальто, олівець, зошит, квас, сік, пісок, том, гвинт, ключ, місяць, рік, гіпс, ковиль, трава, молочай, біль, рух, праця, гнів, радість,

асфальт, тиф, хід, бігання, міраж, туман, електролінія, окуляри, рейс, страх, жаль, порох, мед, цукор.

Вправа 9. У поданих реченнях визначте граматичне значення виділених слів і порівняйте їх лексичне значення.

1. *Коло* хати ростуть різнобарвні квіти.
1. Сплелося *коло* (дітей), закрутилося по просторій кімнаті *(Вас.)*.
2. *Край* лісу екскурсанти зупинилися.
2. Ми бережно любимо свій рідний *край.*
3. *Страх* як хотілося розказати сестрі про свої успіхи.
3. В ту хвилину його опанував *страх.*
4. Тільки *часом* увечері, понад Дніпром, гаєм ідуть старі гайдамаки, ідучи співають *(Ш.)*.
4. Ми дорожимо своїм *часом.*
5. Треба насправляти *силу* нових речей *(Вас.)*.
5. Ми сповнені *сили,* здоров'ям налиті: ніхто нас не зрушить, ніхто не схитне! *(Т.)*.
6. Ой, скажи, дай пораду,
Як прожити без *долі?*
(Л. Укр.).
6. Як обрізана гілка,
Що валяється *долі*
(Л. Укр.).

Вправа 10. Із слів *дуб, ліс, степ, голос, думка* утворіть нові слова і поясніть лексичне та граматичне значення їх. Визначте, за допомогою яких словотворчих частин (суфіксів, префіксів) змінилося граматичне чи лексичне значення.

Синоніми.

Вправа 11. Випишіть із тексту синоніми і поясніть смислові відтінки їх.

Ось ранок... Ясний та погожий ранок після короткої ночі. Зірочки кудись зникли — пірнули в синю безодню блакитного неба; край його горить-палає рожевим огнем... Тихо, ніщо не шерхне, ніщо не писне... Ось зразу шугнуло світом, наче хто торкнув головешку, що, догоряючи, тліла,— і сизе полум'я віхтем знялося вгору серед червоного жару. Вітерець легенький дихнув: поблизу в траві засюрчав коник; десь далеко ударив перепел, а там, над шляхом, понеслась, полилась, наче срібний дзвіночок, жайворонкова пісня; недалеко від неї розкочується друга... Ось цілий пук знявся, цілий оберемок мчиться, на далекому небосклоні заграв-засвітив край

іскристого кола. Зраділа земля, усміхнулись високі могили срібною росою... Це тебе, довічний світе, стріваючи, вітає земля...

(П. Мирний).

Вправа 12. Доберіть до кожного з іменників синоніми і складіть з ними кілька речень.

Сум, мужність, приміщення, успіх, степи, дороги, темрява, земля, сонце, кімната, ознака, розмова, дружба, упертість, бажання, тактовність, висновок, поет, письменник, вождь, учитель.

Вправа 13. Доберіть до поданих прикметників синоніми і складіть з ними кілька речень.

Теплий, безмежний, веселий, ясний, багатий, лагідний, темний, злий, відомий, бадьорий, яскравий, здібний, гарячий, ситий, уважний.

Вправа 14. Доберіть синоніми до поданих дієслів.

Бити, говорити, доглядати, їсти, думати, спростувати, ходити, запевнити, догодити, влаштувати, попередити, зректися, дивитися, домогтися, стерегти.

Вправа 15. Доберіть синоніми до цих прислівників.

Мало, разом, завжди, несподівано, зовсім, чемно, давно, весело, скрізь, старанно, добре, близько, впевнено, мужньо, сумно, тихо, струнко, рішуче, розумно, залюбки.

Вправа 16. Перепишіть речення і, замість крапок, вставте один із найбільш відповідних синонімів, поданих у дужках. Усно поясніть відтінки в значенні цих синонімів.

1. Багато... (говорити, казати, балакати) вона не любила *(Коц.)*. 2. Лев уже старий чоловік... (солідний, поважний, статечний) і дуже... (добрий, славний) з виду *(Л. Укр.)*. 3. Його роботі навіть ... (перебірливий, вибагливий, розбірливий) Іван Антонович давав позитивну оцінку *(Гонч.)*. 4. Просто з кабіни літака Марина Павлівна й Наташа попали в кабіну автомобіля, де вже сиділа ... (миловидна, милолиця) дівчина з надзвичайно ... (великими, здоровими) карими очима *(Скляр.)*.

Вправа 17. Перепишіть уривок, вставивши, замість крапок, відповідні синоніми, подані в довідці. Визначити, якими частинами мови виражені ці синоніми.

Всі ... на палубу. З моря дув ... вечірній вітер. Морська долина вся вже ... в м'якому присмерку. Лише далеко-далеко ... вогні пароплава. Вони то світилися ..., як зірки, то пригасали на мить, щоб спалахнути ще яскравіше. Хвилинами вони зникали, немов пароплав ... у глибокі

хвилі, і знову виринали, як живі. З іншого боку на море ... чорним громаддям високий стрімкий берег.

Олеся ... дивилась на притихлих школярів, на далекі вогні. Юрко підняв руку, він ловив вітер, який ... з морських просторів, з далекого ... острова.

(О. Донченко).

Довідка (слова для вставки): піднялися, вийшли; свіжий, прохолодний; зникала, губилася, щезла; блимали, мерехтіли, миготіли; яскраво, ярко, блискуче; поринав, ниряв; насувався, налягав; мовчки, тихо; прилетів, прилинув; загадкового, таємничого.

Вправа 18. Виправте речення, замінивши повторювані слова синонімами, і порівняйте виправлені речення з поданими.

1. Поступово насувалася хмара, поступово надворі темніло, і поступово кралася ніч. 2. Дівчина була весела, весело розмовляла і веселих пісень співала. 3. Вони багато працювали на своїх ділянках, їх і весна щедро вітала. Урожай щедрий вони мали, і трудодень був щедрий. 4. Рибалка швидко працював веслом і швидко досяг свого берега. 5. Вона говорила швидко, говорила переконливо, а тому її кожне слово глибоко западало в серце. 6. Вона була тиха: тихо завжди говорила і любила тихе життя. 7. Вони добре працюють: їх на заводі добре знають, бо добру продукцію дають. 8. Дружні товариші дружно працюють і дружно відпочивають. 9. Вони чітко планують, чітко працюють, бо чіткість люблять у праці.

Вправа 19. Складіть нотатку на прочитаний художній твір, використавши такі синоніми: *показав, зобразив, охарактеризував, описав, змалював, подав.*

Вправа 20. Напишіть опис «Літо в степу», використавши подані синоніми.

Міниться, грає, сяє, горить, палає; мило, весело, щедро, радісно, привітно; пекучий, палючий, гарячий, палкий; яскравий, світлий, прозорий; безмежний, неосяжний.

Антоніми і омоніми.

Вправа 21. Перепишіть текст, підкресліть антоніми, усно визначте їх лексичне значення.

І. 1. Вільний і раб, патрицій і плебей, поміщик і кріпак, майстер і підмайстер, коротко кажучи,— гнобитель

і гноблений перебувають у вічному антагонізмі один до одного *(К. Маркс, Ф. Енгельс)*. 2. Ліниво вставали пізні ранки, а ранні вечори плямили сніг живою кров'ю. Голосно затріщала крига на річці. Чорні дерева стояли в темряві. Вітер змів з них білий сніговий покров. Вітер був уже не холодний, а теплий *(Вас.)*. 3. Гнів і жаль, огонь і холод, несамовита радість і гірка туга разом охопили Петрове серце *(Мирн.)*.

II. 1. Улесливий чоловік схожий на кішку: спереду ласкає, а ззаду кусає. 2. Ударник лічить трудодні, а ледар — прогули. 3. Великий рости, щасливий будь, себе не хвали, другого не гудь. 4. Леніна заповіти знають старі і діти. 5. Не поминай лихом, а добром, як хочеш. 6. Розумний розсудить, а дурень осудить. 7. Ленін не вмер — він живе й тепер.

(Прислів'я).

Вправа 22. Перекладіть текст з російської мови на українську, підкресліть антоніми і поясніть, до якої частини мови вони належать.

В ДНИ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ.

Трус и малодушный гибнет без славы. Храбрый живёт вечно. День и ночь наши танки готовились на машиностроительных заводах Союза. Мы скоро перешли от обороны к наступлению. Под Ленинградом враг уже не наступал, а пятился. Друг прислал мне открытку из Ленинграда: «Верим в скорую победу, верим в счастье. В этой войне мы схватились на жизнь и смерть с гигантской машиной войны. Красный воин одержал победу и завоевал свободу, он знал: страшнее смерти поражение и неволя. Бессмертная слава погибшим за Родину! Бессмертную славу завоевали себе живущие».

(По А. Толстому).

Вправа 23. Доберіть антоніми до кожного з поданих слів.

Добрий, дорогий, близький, високий, довгий, гарячий, міцний, м'який, перемога, мир, спокій, розмова, випадковість, світ, життя, день, солодко, тихо, темно, учений, гнів, вода, герой, дружба, рідний, уважний, привітний, прозорий, відомий.

Вправа 24. Доберіть антоніми до виразів.

Радісне життя, близький шлях, довга розповідь, тимчасова робота, планова робота, велике господарство,

швидкий рух, цікава книга, рання весна, добре говорить, радісне повідомлення, сумлінна праця, енергійна людина, розумне рішення, правильний висновок, справа продумана, наслідки добрі.

Вправа 25. З твору «Слово о полку Ігоревім» випишіть п'ять речень із словами, до яких можна дібрати антоніми. З'ясуйте їх стилістичну роль.

Вправа 26. Напишіть опис на тему «Осінь». Побудуйте його так, щоб у реченнях були такі антоніми: *тепло, холодно; ясно, хмарно; сухо, мокро; щебетали, мовчать; зелені, жовті; вгорі, внизу.*

Вправа 27. Перепишіть текст і підкресліть омоніми, поясніть їх стилістичне значення.

1. Робітничий клас капіталістичних країн героїчно бореться за мир. 2. Десятий клас наполегливо готується до екзаменів. 3. Радянські фізкультурники показали клас спортивної гри. 4. Лежать віки, покриті пилом, позасихала кров на них *(Р.)*. 5. Вона була ще віком молода, а багато вже зробила для свого народу. 6. Погана та мати, що не хоче дітей мати *(Н. тв.)*. 7. Цей захід спрямований на піднесення трудової дисципліни. 8. Партизанські загони просувалися на захід, вони вдень і вночі тіснили гітлерівців. 9. На заводському дворі зібралася вся зміна слухати радіо. 10. У правлінні колгоспу сталися зміни.

Вправа 28. До поданих слів доберіть омоніми і складіть речення з ними.

Поле, коса, журавель, спинка, ручка, яблуко, перо, ніс.

Неологізми.

Вправа 29. Випишіть з речень неологізми і поясніть способи творення їх.

1. За колгосп дбатимеш — достаток матимеш. 2. Хочеш бути ланковою, подружися з технікою. 3. Там, де добре працюють колгоспники, трактористи й комбайнер, там колгосп — мільйонер. 4. Як за трудодень дбаєш, так і маєш. 5. Подвір'я знатне не новим тином, а орденоносним сином. 6. Комуністична праця славить людину. 7. П'ятирічний план виконає народ-титан. 8. В комуністичних бригадах нові люди ростуть — до комунізму їх путь. 9. Супутник в атмосфері — значить відкриті в космос двері. (Н. тв.).

Вправа 30. Випишіть неологізми і визначте, при допомозі яких словотворчих елементів вони утворені.

1. Глибинами не встану, не зомлію, верхів'ями розкрилено росту. 2. Весна, весна! Яка блакить! Який кругом прозор! Садками ходить брунькоцвіт, а в небі золотозор. 3. Он лащиться трава, ще й квіт-ласкавчик. 4. Ти узорами узорсь, до глибин перепрозорсь. 5. Весна! Берізку сонце посережить, а вітер свій в зелене вмочить квач. 6. Радійте, гори в синій піднебесності! Радійте, ріки й давнії ліси! Такої ж не було ще в нас чудесної — воїстину казкової — краси! 7. Сьогодні — увесь у сталі, в сталевоброні — мій народ головою піднісся вище тисячі тисяч стратосфер! 8. Згадавсь чомусь Іван Франко і вічнодумна Леся Українка.

(З поезій *П. Тичини*).

Вправа 31. Придумайте кілька загальновживаних неологізмів. Складіть з ними речення і запишіть.

Вправа 32. З вірша П. Тичини «Пісня про Кірова» випишіть художні неологізми.

Вправа 33. З газети «Молодь України» або «Радянська Україна» випишіть кілька речень, в яких є неологізми, і усно поясніть їх лексичне значення.

Вправа 34. Запишіть неологізми, що вживаються в розмовній мові колгоспників або робітників заводу, і усно поясніть значення цих неологізмів.

Застарілі слова (архаїзми, історизми).

Вправа 35. Випишіть з тексту архаїзми.

1. Суремна мідь співає з-над Дністра,
І князь рече до воїнів: «Пора.
Не гоже бути під крижовником
Вітчизні нашій». Він бере шолом
І ратну вість вояцтву подає,
Вінчаючи ясне чоло своє.

2. «Від грому битви,— воям мовив князь,—
Німеччина сьогодні затряслась.

Смертельний шлях для неї — шлях на Схід.
Таким він є і буде сотні літ,

Бо добрі вої родяться в краю,
Що німцям землю не віддасть свою.

Тож втріть з лиця боїв кривавий піт,
Мечем востаннє загриміть об щит,—

Хай грізним дзвоном збройна сталь і мідь
Про перемогу нашу сповістить,

Хай світ вчуває в цій гучній ясі,
Що не владичить німцям на Русі!»

І кожен воїн відказав: «Амінь»,
Звитяжний меч простерши в далечінь.

(З творів *М. Бажана*).

Вправа 36. Спишіть, підкресліть архаїзми і поясніть усно їх стилістичне значення

І. 1. Козак був зодягнений у коштовний жупан. 2. Серед січовиків почувалася прихована нелюбов до цього гетьмана. 3. Квітуча весна загомоніла у воєводстві Київськім. 4. Козаки тісніше згуртувалися, обирали собі сотників і старшин. 5. Нескорених повстанців очолили передовіші реєстровці й низовики. 6. Посполиті та майстрові князя зливалися з повстанцями *(М.)*. 7. Були там купчики проворні, що їздили по ярмарках і на аршинець на підбірний поганий продавали крам *(І. К.)*. 8. Цехи: різницький, коновальський, кушнірський, шаповальський — кипіли в пеклі всі в смолі *(І. К.)*.

II. Наша сила незборима, бо допоможе мені народ руський. Допоможе братові своєму. Допоможуть мені ваші хлопи, чернь ваша, вона вже руками славного лицаря Костки Наперстного підносить прапор нової Речі Посполитої. Щоб мир настав між народами нашими. Щоб навіки згода була між нами. Наші народи цього бажають. Тому не покладемо зброї, доки всіх панів, сенаторів, дуків, королів не виженемо з України. Сьогодні я виступаю, а завтра на полі бою добудемо своє право.

(О. Корнійчук).

Вправа 37. Прочитайте «Плач Ярославни». Знайдіть архаїзми і доберіть до них лексичні відповідники з сучасної української літературної мови.

Вправа 38. Доберіть з сучасної мови слова, однозначні з поданими архаїзмами. Запишіть парами. Поясніть усно їх стилістичну роль.

З р а з о к: *град — місто.*

Град, злото, піїт, трактувати, рече, благоденствує, лицедійство, фольварк, уста, велій.

Вправа 39. Перекладіть на українську мову і запишіть. Підкресліть застарілі слова; поясніть усно їх лексичне значення.

1. В четырнадцати каретах четвернями шведское посольство выехало с Посольского двора. 2. Октябрьский ветер развевал знамена, значки на пиках. 3. Проехав Спасские ворота, шведы увидели кучи ядер, глядящие в небо жерла медных мортир: у каждой — четыре саженного роста усатых пушкаря с банниками, дымящимися фитилями. 4. Перед Красным крыльцом стоял на огненно-рыжем жеребце генерал Гордон. Красный плащ его надувало ветром, ледяная крупа стучала по шлему и латах. 5. Когда посольский поезд остановился, генерал поднял руку,— ударили пушки, дымом заволокло подслеповатые окна приказов, церковные главы.

(По *А. Толстому*).

Вправа 40. Перепишіть тексти, підкресліть історизми і поясніть їх стилістичне значення.

У 1768 році на Правобережній Україні вибухнуло велике селянське повстання — Коліївщина. Правобережжя тоді перебувало під гнітом шляхетської Польщі. Польські магнати й шляхта захопили найкращі землі і разом з українськими поміщиками жорстоко експлуатували народні маси...

...Повстання козацької сіроми на Запоріжжі в 1768 році мало велике значення. Це був один з перших значних виступів проти феодально-кріпосницького ладу напередодні селянської війни під проводом О. Пугачова. Запорізьке козацтво щиро співчувало пригнобленому російському селянству. Коли почалася селянська війна в Росії, багато запорожців перейшло до Пугачова і билося пліч-о-пліч з російськими селянами і козаками за повалення феодально-кріпосницького ладу. Запорізькі козаки нападали також на загони царських військ, які йшли з Дунаю, з турецького фронту, на Волгу для придушення селянської війни.

(З «Історії Української РСР»).

Вправа 41. З поданих уривків спочатку випишіть архаїзми, а потім — історизми. З'ясуйте їх стилістичну роль, обумовлену цілеспрямованістю твору.

1. Хай досі сниться іншому піїті
Шалений брязкіт кинутих шабель. *(Граб.).*

2. Йшли списники, піднісши догори
Настромлені на довгий спис багри;
Йшли мовчки, врочисто несучи
Свої прямі, як промені, мечі;
Йшли лучники, сховавши в колчани
Рій бистрих стріл — разючий дощ війни,—
Ішло воящтво, братство ратних діл... *(Б.).*

3. І Ярина дає зброю,
А Степан сідлає
Коня, свого товариша,
Й жупан одягає.
І шаблюка, мов гадюка,
Й ратище-дрючина,
Й самопал семип'ядний
Повис за плечима *(Ш.).*

Старослов'янізми.

Вправа 42. Прочитайте. Випишіть старослов'янізми і усно поясніть, з якою метою їх вжито.

1. Хотілося б зігнати оскому
На коронованих главах,
На тих помазаниках божих... *(Ш.).*

2. Все упованіє моє
На тебе, мій пресвітлий раю,
На милосердіє твоє,
Все упованіє моє
На тебе, мати, возлагаю *(Ш.).*

3. Благословенна ти в віках,
Як сонце наше благовісне *(Р.).*

4. Я стверджуюсь, я утверждаюсь, бо я живу *(Т.).*

5. То ти тут, старосто мій,— теє-то, як його,— розглагольствуєш з пришельцем *(І. К.).*

Вправа 43. Перепишіть і підкресліть старослов'янізми. Випишіть слова, до яких можна добрати синоніми, утворіть синонімічні ряди і запишіть їх. Усно поясніть відтінки в значенні цих синонімів.

І. 1. Здійснено возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі.

2. Ми любимо і працею своєю возвеличуємо її, нашу Вітчизну — Союз Радянських Соціалістичних Республік (*«Рад. Укр.»*). 3. Г а в р и л о (звертається до тих, що записав). Підійдіть сюди, раби божі. Зараз вас одведуть у фортецю. Я п'ю за здравіє ваше... Глядіть, рубайте панів аж до пупа, і за це неодмінно матимете царство небесне. Коли ж погано будете бити шляхту, всі до одного підете в геєну вогненну... не забувайте, що сказав вам смиренний божий слуга, полковий дяк Гаврило *(Корн.)*.

II. О зоре ясная моя!
Ведеш мене з тюрми, з неволі
Якраз на смітничок Миколи,
І світиш, і гориш над ним
Огнем невидимим, святим,
Животворящим, а із гною
Встають стовпом передо мною
Його безбожнії діла...
Безбожний царю, творче зла,
Правди гонителю жестокий!
Чого накоїв на землі!
А ти, всевидящеє око!
Чи ти дивилося звисока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невольників святих,
Як мордовали, розпинали
І вішали. А ти не знало?
І ти дивилося на них
І не осліпло. Око, око!
Не дуже бачиш ти глибоко!
Ти спиш в кіоті...

(Т. Г. Шевченко).

Вправа 44. З поданими старослов'янізмами, що належать до загальновживаної лексики, складіть кілька речень.

С л о в а - с т а р о с л о в'я н і з м и: єдиний, визволитель, область, плащ, багатство, істина, палата, юність, соратник, буква, благо, важу.

Вправа 45. Уважно прочитайте. Випишіть окремо неологізми, архаїзми і церковнослов'янізми. Усно поясніть їх лексичне значення.

І. У Львів на осінній ярмарок обіцяв загостити сам король. Зустрічати його прибудуть найперші галицькі та волинські вельможі, шляхта, знатні іногородні купці.

Під час ярмарку навіть посполитство ходить сите, веселе та подзенькує ортами [1].

Король прибуде з двірнею, військом, державними достойниками, яких місто на свій кошт повинно годувати та напувати, влаштовуючи для них «театрум» та бали, а опісля ще й обдарувати кожного відповідно до його значення і стану: сенатора—бобровим хутром, скрибу [2]— сукняним каптаном, а худопахалка, що чистить королівські чоботи,— принаймні півдукатом.

Але райцям не шкода магістрацьких дукатів, якими іноді, крадькома від народу, вони нагороджують і себе за свій труд для добра міста.

Гайдуки та панська челядь голосно, їдко глузують з цупаків, кнехтів і райців, що, зціпивши зуби, вдають, ніби гайдуцькі образи їх не стосуються. Вони знають, що гайдуччя та ходачкові лики [3] тільки шукають з ними зачіпки, до якої миттю приєднується весь народ.

(Т. Микитин).

II. 1. Наше ж право, рівне право — перше ув історії!
Добровісне, ясновене,
незагасне, молоде,—
і таке ж воно прекрасне,
як ніколи і ніде! *(Т.).*

2. Я теж хотів на корні
Рости і зеленіть,
У верховіття чорні
Вплітати ніжну цвіть *(Мал.).*

Слова іншомовного походження в складі української лексики.

Вправа 46. Випишіть слова іншомовного походження і усно поясніть їх значення, користуючись словником іншомовних слів.

1. На майданах, на просторі і промови, і оркестри. 2. Слава, честь більшовику, що на труднім на віку був трибуном і бійцем. 3. Ой, артіль моя «Трояндо», маркізет, мадеполам. 4. Дим — димок од машин, мов дівочі

---

[1] Дрібна монета.
[2] Писар.
[3] Насмішкувата назва дрібної шляхти, що часто ходила в постолах з лика.

літа. 5. Царям не поможуть ні брехні, ні жест — шумуй-вишумовуй, залізний протест! 6. Минув, як сон, блаженний час і готики й барокко. Іде чугунний ренесанс, байдуже мружить око. 7. Гукнули бідні, ближні і дальні: «Не телеграми привітальні, а кулю в лоба глитаям!» 8. На майдані коло церкви революція іде. 9. Живем комуною, працюєм. 10. Правда з віка в вік стіче в один акорд, де звук є робітник.

(З творів *П. Тичини*).

Вправа 47. Випишіть з вірша речення, в яких є слова іншомовного походження, і усно поясніть значення цих слів.

ПЛЮСКЛИМ ПРОРОКАМ.

До вас, крикливі поети, офіціантки,
До вас моє слово, мій гнів.
Не робіть, не робіть ви романтики
З червоної крові братів!

Фальшива естетика, грація
Для вас навіть там, де гроби.
Що вам всесвітня федерація,
Продажні натхненні раби?

Що те братерство, коли вам еротика?
Змовкніть, од могил одійдіть!
Революція від вас, як од нерівного гнотика,
Тільки чадить...

(П. Тичина).

Вправа 48. Перекладіть текст з української мови на російську і запишіть. Підкресліть слова іншомовного походження. Які з цих слів стали інтернаціоналізмами?

I. Комуністичні партії країн капіталу очолюють боротьбу мас проти монополій; і в класових битвах виковують політичну армію революцій.

Крах колоніальної системи імперіалізму і вихід на світову арену великої групи молодих незалежних держав висунули нові завдання перед комуністичним рухом у Азії, Африці і Латинській Америці. Народжений у вогні національно-визвольних революцій, він здобуває силу в боротьбі за їх завершення, за зміцнення свободи і незалежності, за соціальний прогрес.

II. Буржуазна реакція стає на шлях терору проти комуністичних партій.

Чим міцніша солідарність усіх загонів комуністичного руху, тим успішніше розвиватиметься світовий революційний процес.

Факти підтверджують, що величезна більшість компартій рішуче відстоює інтернаціональну згуртованість революційного авангарду міжнародного робітничого класу.

(Із звітної доповіді ЦК КПРС XXIII з'їзду).

Вправа 49. Списуючи, замінюйте виділені слова іншомовного походження українськими. Випишіть ті слова, значення і походження яких ви зможете пояснити. Пояснення запишіть.

1. Коли імперіалісти намагалися задушити Радянську республіку інтервенцією і блокадою, робітники цих країн були на стороні радянської влади і допомагали їй. 2. *Блюмінг* працює добре. 3. Порушуючи спокій, бігли невеличкі карети і повільно повзли *буксири (Трубл.)*. 4. Він зробив крутий і глибокий *віраж* управо *(Пол.)*. 5. *Водевіль,* як і всякий водевіль, був, звісно, веселий *(Ільч.)*. 6. За *плагіат* його треба притягти до судової відповідальності. 7. Голова колгоспу уважно вислухав трактористів і зафіксував усі *пропозиції* їх. 8. Він добре підготувався до *турніру,* уважно продумав всі *деталі.* 9. Щоб підготувати себе до *марафонського* бігу, треба було довго і уміло *тренуватися.* 10. Валя одвезла Матяша, поставила машину в *гараж.*

Вправа 50. Перекладіть текст з російської мови на українську і замініть, де можливо, виділені слова іншомовного походження українськими.

1. В *плеяду* замечательных писателей второго десятилетия XIX века вступает юный поэт Александр Пушкин. 2. Маленький Саша часто гулял на Тверском *бульваре.* 3. Пушкин очень рано начал писать шутливые комедии и *эпиграммы* на своих *гувернёров.* 4. По *протекции* А. И. Тургенева, влиятельного чиновника, в число 30-ти воспитанников *лицея* попал и 12-летний Пушкин. 5. В парке лицея были пруды, луга и лужайки, *фонтаны, гроты,* беседки, цветники. 6. В *аллеях* парка белели мраморные *статуи* и величавые памятники русским полководцам. Таков был внешний *фон,* на котором развертывалась жизнь лицеистов. 7. В лицее преподавал молодой профессор А. П. Куницын, человек передовых взглядов и блестящий *оратор.* 8. Подлинным *триумфом* Пушкина было его выступление на экзаменах в 1815 году. 9. Вплоть

до смерти Державин бережно хранил *оригинал* стихотворения поэта-лицеиста. 10. *Параллельно* с литературным ростом шло и общее умственное развитие юноши.

Вправа 51. З поданих слів іншомовного походження утворіть прикметники і дієслова. З утвореними словами складіть 10 речень.

З р а з о к: *група — груповий — групувати.*

Група, атестат, колектив, демократія, телеграф, апеляція, індивідуалізм, індустріалізація, окупація, ілюстрація, класифікація, фіксація, декламація, демобілізація, демонстрація, диплом, дискусія, дисципліна, драматизм, еволюція, екзамен, експеримент, експропріація, електрика, ізоляція, інквізиція, календар.

Вправа 52. Перепишіть, замість крапок, вставте пропущені букви. Поясніть усно значення цих наукових термінів.

Обс...рваторія, граматика, аргумент, ор..гінал, база, б...ографія, б...останція, біофіз...ка, б...ологія, ф...зіологія, автоб...ографія, генез...с, г...оботаніка, геометрографія, автограф, д...намограф, геоколектор, конгрес, консп...рація, конт...нгент.

Вправа 53. Прочитайте. Чому подані слова належать до інтернаціональних? Складіть речення з цими словами і поясніть усно їх лексичне значення.

Ленінізм, соціалізм, комунізм, конгрес, преса, граматика, кафе, магазин, атом, аналіз, трактор, планер, соло, театр, телефон, радіо, телеграф, інженер, конвейєр, клас, ракета, космос.

Діалектна лексика.

Вправа 54. Перепишіть текст, замінивши виділені діалектизми словами літературної мови. Поясніть, яку стилістичну роль відіграє діалектна лексика в художній літературі.

1. Щиголь, *перепуджений* наглим напливом того чорного, крикливого люду, почав битися об дротики. 2. Ціла площа була залита людьми, які *борзо* снували, як мурашки. 3. Дідич хмурився і закусував губи зі злості, *видячись* у тім міщанськім натовпі, котрий ані крихітки не зважав на нього *(Фр.)*. 4. І дитина в їх була, дівчинка, як ясочка, свіжа й повна, як *гурочок*. 5. *Заки* я схаменулась, його вже й немає. 6. Молодиця йшла з кошиком, дівчинка — з другим, і як поспитати їх: *«Кудою?»— одказували* вони: «По гриби або по ягоди на *спродаж* у місто». 7. Ну, *ізбач* мені, любонько, що я тебе засму-

тив. 8. Ото-то єсть, що ти мене зовсім не *жалуєш*. 9. Жили ми *такеньки* з бідою та журбою до осені *(Вовч.)*.

Вправа 55. Запишіть декілька діалектизмів, спостережених у живій розмовній мові вашої місцевості.

Професійна лексика.

Вправа 56. Випишіть професіоналізми, доповнюючи їх словами-термінами, які поширені в мові вчителя.

I. Десятикласники випустили перший номер «Старшокласника». Щотижня виходила «Колючка». А коли обговорювали програму літературного вечора, то вирішили ще випустити збірник учнівських творів «Юність». Керувала підготовкою до вечора вчителька української літератури Олена Марківна Труняк. На цей час створився цілий самодіяльний колектив. Працювали над доповідями, над удосконаленням художнього читання і концертних номерів. Юнацький ентузіазм захопив літню вчительку, вона ніби помолодшала, також чекаючи вечора не без хвилювання.

II. Урок. Успішність. Дисципліна в класі. Про це говорили і говорять на всіляких шкільних і академічних нарадах, про це писали й пишуть в численних педагогічних виданнях, на цьому будують свої дисертації ті, хто раз і назавжди усвідомив, що легше, ставши кандидатом філологічних наук, повчати інших, як треба виховувати дітей, ніж виховувати самим. Навколо цих «вічних» питань крутяться думки тієї частини вчителів, що обрали собі працю в школі за покликанням, а не як один із засобів існування.

(Г. Синельников).

Вправа 57. Прочитайте. Випишіть професіоналізми і усно поясніть їх значення.

1. Увечері понад копрами спалахують червоні зірки— це значить, що шахта передова, що вона успішно виконала план. 2. В просторому кабінеті гірничої механіки діти побачили діючі моделі врубової машини і вугільного комбайна «Донбас», який виконує багато робіт: підрізує, рубає і вантажить вугілля. 3. Спочатку на конвейєрі була лише сталева рама, яку робітники немов одягли в металічний одяг; на неї ставили якісь ричаги, коліщата, а потім вдягли на котки гусениці *(Донч.)*. 4. Мати Віті Гришина працювала в снувальному цеху. 5. На снувальних машинах — величезні котушки, на які

намотуються нитки *(Я. Тайц)*. 6. Електрика потужної Цимлянської станції буде рухати тисячі машин — електротрактори, електроплуги, комбайни. 7. Крокуючий екскаватор — це велетенська механічна лопата розміром в багатоповерховий будинок. Вона повільно крокує на важких стальних лапах і своїм ковшем риє землю (За *В. Владком)*. 8. На початку навчального року стан успішності в класі викликав серйозне занепокоєння: не встигало 8 учнів. Керівникові класу довелося продумати багато заходів для організації виховної роботи. Клас оголосив війну двійці, і в цій справі першими помічниками учителів стали комсомольці. Зараз VII А клас — дружний, згуртований колектив.

Вправа 58. Випишіть слова, зв'язані з процесом праці в сільському господарстві, і усно поясніть їх лексичне значення.

Найдавніший спосіб мати високий урожай у посушливих місцях — це зрошування. Але штучне поливання землі потребує багато сил і часу. Отут людина собі на допомогу й кличе електрику. Потужні електричні насоси легко і швидко трубами з річок, ставів і великих водойм піднімуть воду на будь-яку висоту і переллють на будь-яку відстань.

Найрізноманітнішу роботу може виконувати електрика на колгоспних токах. Привезене з поля зерно одразу йде на зернопункт, що його приводить у рух електрика. Тут зерно звільняється від полови, м'якини та інших домішок.

Потім воно йде на потужні зерносушарки, а звідти — транспортером на віялку-сортувальницю і в зерноочисну машину. Транспортери передають зерно від машини до машини автоматично з допомогою електрики.

Крім оранки, молотьби і оброблення зерна, електромотори качають воду на городах і в тваринницьких фермах, приводять у рух силосорізку, соломорізку, коренемийку і жмиходробарку. З допомогою електромоторів колгоспниці доять корів і стрижуть овець. Електрика допомагає вирощувати ранню городину в теплицях, де зимою при світлі потужних ламп ростуть і достигають огірки, редиска, салат, помідори та інша городина.

(За акад. *В. Селезньовим)*.

Вправа 59. З газети «Молодь України» випишіть 10—15 слів, що зв'язані з розвитком техніки в нашій країні.

Вправа 60. Перекладіть текст з російської мови на українську і підкресліть професіоналізми. Визначте їх характерні ознаки.

Женщина лежала в приёмной на кушетке, неловко запрокинув голову. Ива́н Иванович тщательно осматривает раненую, выслушивает её грудную клетку. Очень слабый и частый пульс. Быстрое увеличение сердечной тупости: кровоизлияние в перикард-сердечную сорочку.

— Да, слепое ранение сердца,— говорит Иван Иванович.

— Надо оперировать. На операционный стол,— приказывает он Хижняку.— Сразу капельное вливание физиологического раствора.

Хирург берёт в руки нож-скальпель и уверенным движением разрезает кожу. Он делает ещё несколько таких же энергичных и точных движений, и в грудной клетке образуется окно с откинутой в сторону створкой... Операция длится долго, но вот она закончена. Больная дышит. Сердце продолжает пульсировать. Иван Иванович вслушивается в биение пульса.

(По *А. Коптяевой*).

Фразеологія.

Вправа 61. Поясніть значення поданих виразів. Розкажіть, як розкриватимете зміст перших п'яти речень учням I—IV класів.

I. 1. Свій край — як рай, а чужа країна — як домовина. 2. Війна людей їсть, а кров'ю запиває. 3. Пропав, як швед під Полтавою. 4. Чесне діло роби сміло. 5. Без труда нема плода. 6. Роботящі руки гори вернуть. 7. Уперта праця все переможе. 8. Як дбаєш, так і маєш. 9. Хочеш їсти калачі — не сиди на печі. 10. Де руки й охота, там скора робота. 11. По роботі пізнають майстра. 12. Бджола мала, а й та працює. 13. Хто рано підводиться, за тим і діло водиться. 14. Не кайся рано встати, а кайся довго спати. 15. Зроби сьогодні те, що хочеш відкласти на завтра.

(Народна творчість).

II. 1. П'ятами накивати. 2. Замилювати очі. 3. Губи копилити. 4. Покласти зуби на полицю. 5. Озброєний до зубів. 6. Дати відкоша. 7. Сховати кінці у воду. 8. Держати язика за зубами. 9. Старого горобця на полові не обдуриш. 10. Вивести в люди. 11. Вилами по воді пи-

сано. 12. Підлити масла у вогонь. 13. З'їсти зуби. 14. Ні риба ні м'ясо. 15. Вусом не моргнути.

(Народна творчість).

Вправа 62. Випишіть фразеологічні звороти і поясніть їх значення.

1. Якось сидимо ми в своїй хаті, говоримо собі — таки про його, недобрим словом згадуючи,— як застукотить, як загримить хтось у сінях! Дивимося — сам пан у дворі! Як-то кажуть про вовка помовка, а вовк у хату... 2. Нам аби маленький подарочок, як-то говорять: з миру по нитці, голому сорочка. 3. Правду говорять: з гарної дівки й гарна молодиця: гарно завертиться, гарно й подивиться... 4. «Нащо я маю їй коритись,— крикнула Ганна.— Не хочу! Як хто гукає, кажуть, так і відгукується!..». 5. Хоч панам добре ведеться, хоч їм і чорне горе йметься, а нам певно одно: кому,— каже,— весілля, а курці — смерть... 6. Самі трохи завинили: не питаючи броду та сунулися в воду... 7. «А в мене така знов удача: утечи! — зареготав Назар.— Мандрівочка — рідна тіточка...» 8. Не з вас воно началося, не вами воно й скінчиться... А ви-таки не вдавайтесь в тугу, киньте лихом об землю. Журба сорочки не дає. 9. Раніш тужила я тяжко, а там усе мені стало навдивовижу, всяка ганьба байдуже. Сказано: встань лихо та й не ляж!..

(За *Марком Вовчком).*

Вправа 63. Виразно прочитайте байку П. П. Гулака-Артемовського «Пан та Собака». Вкажіть і поясніть фразеологічні звороти.

Вправа 64. Доберіть відомі вам фразеологічні словосполучення до таких слів: *рука, карта, нога, голова, вус, гарбуз, раки, труба, вода, колесо.*

Зразок: *рука — сон в руку.*

Вправа 65. У ліву колонку випишіть звичайні словосполучення, а в праву — фразеологічні звороти і поясніть їх зміст.

1. Задніх пасе. Пасе худобу. 2. Індик надувся. Надувся, як той сич. 3. Попав пальцем у небо. Попав у тракторну бригаду. 4. Розбили склянку. Вони вже глек розбили. 5. Вода тече тихо. На наш млин вода тече. 6. Шукати помічника. Шукати вчорашнього дня. 7. Надвечір підем рибу ловити. Ловити рибу у мутній воді. 8. З'їхати з гори. З'їхати з глузду. 9. Піймати щуку. Облизня піймати. 10. Сховати кінці у воду. Сховати гроші. 11. Дати пораду. Дати драпака. 12. Книгу покласти на місце. Покласти зуби на полицю. 13. Пекти пироги. Пекти раки.

14. Забити гвіздок. Забити баки. 15. Дати пораду. Дати березової каші. 16. Книгу покласти на стіл. Покласти під сукно. 17. Вийти з кімнати. Вийти сухим із води. 18. Загрібати вогонь. Чужими руками жар загрібати. 19. Підлити чаю в склянку. Підлити масла у вогонь. 20. Дитя лягло в ліжко. Лягло каменем на серце.

Вправа 66. Спишіть і поясніть зміст фразеологічних зворотів.

1. Громада — великий чоловік. 2. Шила в мішку не сховаєш. 3. Чув дзвін, та не знає, де він. 4. Дружній череді і вовк не страшний. 5. Сім раз відмір, а раз одріж. 6. Добре братство краще багатства. 7. Згода дім будує, а незгода руйнує. 8. Де згода, там і вигода. 9. Замилювати очі. 10. Вовків боятися — в ліс не ходити.

Вправа 67. Перепишіть фразеологічні звороти, вставляючи, замість крапок, потрібні за змістом слова.

1. Вчитися ніколи ... . 2. Ремесло за плечима ... . 3. Працюй по правді коло жита — буде всьому колгоспу ... . 4. Ворскла — річка невеличка, а берег ... . 5. Сядемо ... та поговоримо ... . 6. Осінь ..., а весело жить. 7. ... і горобець багатий. 8. ... говори, ... діла роби. 9. Старого горобця ... не обдуриш. 10. Готуй сани ..., а віз ... .11. Або дома не бути, або ... здобути! 12. ... там живеться, де ... сіється й ореться. 13. Шануй ..., як родителя! 14. Вченому ..., а невченому тьма. 15. Гарно того вчити, хто хоче все ... . 16. Вік живи —... . 17. ... голова не дбає на лихі слова. 18. Навчай інших — і сам ... . 19. Грамотний — видющий і на все ... . 20. Знання робить життя ... .

(Народна творчість).

Пропущені слова: волю, не носить, мудра, не пізно, вік учись, ламає, навчишся, тямущий, красним, світ, учителя, знати, на полові, сумна, восени, зимою, гуртом, ладком, рядком, менше, більше, добре, сито, літом.

Вправа 68. Перепишіть, замість крапок, допишіть прийменники, поясніть значення фразеологічних зворотів.

1. ... вірного друга велика туга. 2. ... доброго коріння добрий і пагонець. 3. Маленьке, маленьке, а не несе ложку ... вуха, все в рот. 4. Пошли дурня ... раки, а він жаб наловить. 5. Що в кого болить, той ... те й говорить. 6. Учись змолоду — пригодиться ... старість. 7. Наука ... ліс не веде, а ... лісу виводить. 8. Наука не пиво: ... рот не віллєш. 9. ... одного грамотного сім неграмотних дають. 10. Кожна пригода — ... мудрості дорога.

(Народна творчість).

Вправа 69. Поясніть зміст стійких сполучень слів (ідіом), складіть з ними 6—7 речень і запишіть їх.

1. Погріти руки. 2. Зірвати машкару. 3. Америку відкрити. 4. Шалені гроші. 5. Карбувати кроки. 6. Ось де собака зарита. 7. Поставити крапку над і. 8. Байдики бити. 9. Лазаря співати. 10. Арапа запускати. 11. Гав ловити. 12. Облизня піймати. 13. Сісти в галошу. 14. Наче у воду опущений. 15. Лізти на рожен.

Вправа 70. Перекладіть дані словосполучення з російської мови на українську і запишіть по-українськи.

1. Как снег на голову. 2. Принять меры. 3. Намотать на ус. 4. Иметь в виду. 5. Бросить на произвол судьбы. 6. Темно, хоть глаз выколи. 7. Сбить с толку. 8. Выжить из ума. 9. Ни к селу, ни к городу. 10. Переливать из пустого в порожнее. 11. Видно птицу по полету. 12. Не возьму в толк. 13. В том-то и дело. 14. Пыль в глаза пустить. 15. Дуракам закон не писан. 16. Довести до белого каления. 17. Вертится, как белка в колесе. 18. Без зазрения совести. 19. Не в своей тарелке. 20. Душа в пятки ушла.

Вправа 71. Уважно прочитайте. Скажіть, кому належать ці крилаті вирази, і поясніть їх зміст.

1. Стою, мов скеля непорушний. 2. Все йде, все минає і краю немає. 3. Чи є що краще, лучче в світі, як укупі жити. 4. Учітеся, брати мої, думайте, читайте. 5. Борітеся — поборете. 6. Хіба ревуть воли, як ясла повні? 7. Нехай не забувають люди, що дурень всюди дурнем буде. 8. Послухали Лисичку — і Щуку кинули у річку. 9. Наша ціль — людське щастя і воля. 10. Людина — це звучить гордо. 11. Перемагать і жить. 12. Не той тепер Миргород, Хорол-річка не та.

Вправа 72. Назвіть відомі вам словники і виконайте такі завдання:

1. Із словника іншомовних слів випишіть слова іншомовного походження, що вживаються в мові вчителя.

2. Поясніть призначення тлумачного словника.

3. Із перекладних словників «Русско-украинского» та «Українсько-російського» випишіть декілька слів, що мають спільні корені.

4. Поясніть, як користуватися «Орфографічним словником».

Вправа 73. Уважно прочитайте фразеологізми, створені народами світу, і поясніть їх смислове значення.

1. Ленінізм вказав шлях у комунізм (Радянський). 2. Стояча вода плісенню покривається (Туркменський). 3. Кожен день життя прибавляє частину мудрості (В'єтнамський). 4. Мир існує для людини, людина живе для

миру (Арабський). 5. Гордість виїжджає верхом, а повертається пішком (Італійський). 6. Сильні вітри дують недовго (Латиський). 7. Краще день подумать, ніж цілий тиждень даремно трудитись (Фінський). 8. Перлина лежить на дні морському, а падло плаває зверху (Румунський).

Вправа 74. Поясніть, як різні народи оцінюють якості людини.

1. Серце матері краще сонця гріє (Мордовський). 2. Як умирати, лежачи,— умри стріляючи (Киргизький). 3. Той не заблудиться, хто питається (Фінський). 4. Хто багато говорить, той мало творить (Французький). 5. Мисливець, що переслідує оленя, гори не бачить (Японський). 6. Людина неучена — що сокира неточена (Російський). 7. Нема користі в багатослів'ї (Болгарський).

Вправа 75. Поясніть, що спільного в цих фразеологізмах.

I. 1. Без очей проживеш, а без батьківщини ні (Азербайджанський). 2. За Радянську Батьківщину будем битись до загину (Український). 3. Людина без батьківщини — що соловей без пісні (Російський). 4. Честь країни дорожче життя (Радянський). 5. Вітчизна — золота колиска (Башкірський). 6. Рідна сторона — колиска, чужа — дране корито (Татарський).

II. 1. Тяжко тому жить, хто від роботи біжить (Український). 2. Труд нагодує і научить (Азербайджанський). 3. Будь швидким не на обіцянку, а на виконання (Англійський). 4. В роботі залізо не ржавіє (Азербайджанський).

II. ФОНЕТИКА

Звуки і букви.

Вправа 76. Перепишіть. Назвіть, скільки звуків і букв у кожному слові. Схарактеризуйте голосні звуки за рядом і піднесенням.

Заповів нам рідний Ленін
Дружбу всім кріпити,
Щоб в сім'ї радянській, вільній
Всім щасливо жити *(Н. тв.)*.

Вправа 77. З'ясуйте, в яких словах цього вірша букви *я, є, ю* позначають два звуки, а в яких — звуки *а, е, у* та м'якість попереднього приголосного. Скільки звуків і букв у виділених словах?

Од Камчатки до Чорного моря
Зеленіють сади і поля.
У цвіту молодім неозора
В *сяйві* Леніна квітне земля.

Позолотою *хлюпають* ниви,
Линуть ріки в просторі ясні,
Од села до села колективи —
І *дзвенять* в колективах пісні.

І підводиться грізно над світом
Молода *Батьківщина* моя,
В переливах пахучого літа
Розцвітає *радянська* земля!
(Народна творчість).

Вправа 78. Прочитайте вголос, дотримуючи вимог літературної вимови. Запишіть фонетичною транскрипцією.

ПІСНЯ ПРО БУРЕВІСНИКА.

Над морським простором сивим вітер хмари все збирає. Нижче хмар над морем гордо там ширяє Буревісник, чорній блискавці подібний.

То крилом черкнувши хвилю, то стрілою ввись шугнувши, він кричить — і хмари чують радість в смілім крику птаха.

В крику цім — жадоба бурі! Силу гніву, полум'яність, пристрасть, певність в перемозі чують хмари в цьому крику.

Чайки стогнуть — то ж на бурю,— стогнуть, кидаються з хмари, ладні аж на дно сховати перед бурею цей жах свій.

І гагари тоже стогнуть,— їм, гагарам, неприступна втіха життєвої битви, грім ударів їх лякає.

Буревісник з криком рине, чорній блискавці подібний...

Ось він носиться, мов демон,— гордий, чорний демон бурі,— і сміється, і ридає...

Буря! Скоро гряне буря!

Це сміливий Буревісник гордо в блискавках ширяє над ревучим гнівно морем, то кричить пророк звитяги:

— Хай сильніше гряне буря!..

(М. Горький).

Вправа 79. Прочитайте і скажіть, в яких словах є розбіжність між вимовою і написанням.

Стрімко мчить по ріці «Ракета». Далекі обрії вкриваються рожевим серпанком, дніпровські хвилі, долаючи річкову широчінь, котяться до берега, над яким у вранішніх сутінках застигли високі кручі.

Там — Канів, невелике українське місто, яке стало символом пам'яті про Тараса Шевченка, полум'яного поета-революціонера, великого Кобзаря...

18 червня 1939 року в Каневі було відкрито музей та новий пам'ятник Шевченкові.

Нині щороку 150—200 тисяч чоловік відвідують музей. У десяти його великих залах розміщено близько двох тисяч експонатів, які висвітлюють шлях революціонера-демократа...

Численні екскурсанти, відвідуючи Тарасову гору, цікавляться і самим містом над Дніпром.

Сьогоднішній Канів з його околицями перетвориться на одну з придніпровських здравниць.

(З брошури *«Канів»).*

Вправа 80. Виразно прочитайте вірш, прислухайтесь до вимови кожного слова; запишіть вірш фонетичною транскрипцією.

Якби ти глянув на Вкраїну милу,
що їй ти все життя своє віддав,
Кобзарю наш, з високої могили,
де поховать себе заповідав.

Уже Дніпра не стогнуть вільні хвилі,
їм море Чорне синій шле привіт.
Твоє ім'я твої нащадки смілі
несуть з собою у комуни світ.

(*В. Сосюра*).

Вправа 81. Уважно прочитайте текст, у виділених словах схарактеризуйте кожен приголосний звук за місцем творення і участю голосу.

ШКОЛЯР.

Микола, Прокопів хлопчик, такий *школярик* гарнесенький був: *сумирненький,* соромливенький, млявенький, як дівчинка. Та ще ж такий чорнобривенький, *білолиценький,* носик невеличкий, *щічки* кругленькі, ще й чубок кучерями. Воно й училось, нівроку йому. Страх яке до книжки було: чита, одно чита...

...Усе було розпитує *вчителя,* усе розпитує і просить, і про те, як і дощ, як і сніг. Вчитель, було, не навтішається ним, усе, було, по щічках його, по щічках, а воно все таке раде ото, так осміхається, та ту голівку так простягає до *його...*

(*А. Тесленко*).

Вправа 82. Виразно прочитайте текст, визначте м'які приголосні звуки і вкажіть способи позначення їх на письмі.

Вечори над полем, вечори імлисті,
На лугах калина мріє весен двісті,
Де громи гриміли смертю огняною,
Зливи прошуміли сивою стіною.
Ми з дитинства знаємо ті громи і тучі,
Бо з калини різали сопілки співучі.
Вітряне дитинство зникло за горами,
Ми ж були гіллячками, стали яворами.

(*А. Малишко*).

Вправа 83. Прочитайте подані нижче слова по-українськи і по-російськи, порівняйте вимову їх і правопис. Наведіть свої приклади слів, в яких один звук позначається двома буквами, запишіть їх українською мовою і російською.

По-українськи	По-російськи
пояс	пояс
даю	даю
воля	воля
люди	люди
ягода	ягода
п'ємо	пьём
з'їзд	съезд
льон	лён
м'ята	мята
в'яжи	вяжи
п'ять	пять
ніч	ночь
піч	печь
степ	степь

Вправа 84. Напишіть за алфавітом прізвища письменників, яких ви знаєте.

Склад і наголос.

Вправа 85. Списуючи, кожне слово поділіть на склади; відкриті склади підкресліть. Випишіть слова, в яких є розбіжність між вимовою і написанням.

Учень повинен допомагати вдома батькам. Справді, про яке трудове виховання може йти мова, якщо дитина не привчається працювати систематично? Самих лише уроків з праці недостатньо... Варто було б школі цікавитись, як же здійснюється участь дитини в домашній роботі.

Про це варто... вести розмови в школі, по радіо, в газетах... У щоденнику слід ввести відповідну графу, де оцінки за домашню працю ставитимуть батьки.

(Газета «Радянська освіта»).

Вправа 86. Спишіть. У двоскладових і багатоскладових словах поставте знак наголосу. Вкажіть, якого ряду і якого піднесення голосні в закритих складах.

1. Безумовною вимогою марксистської теорії при розгляді будь-якого соціального питання є постановка його в певні історичні рамки (*В. І. Ленін*). 2. Основна ознака різниці між класами — їх місце в суспільному виробництві (*В. І. Ленін*). 3. Питання про класову боротьбу є одне з найбільш основних питань марксизму (*В. І. Ленін*).

Вправа 87. Перепишіть слова, поставте знак наголосу і порівняйте вимову їх. У сумнівних випадках зверніться до словників.

По-українськи	По-російськи
алфавіт	алфавит
адреса	адрес
бесіда	беседа
верба	верба
вільха	ольха
граблі	грабли
дерзкий	дерзкий
дихання	дыхание
дочка	дочка
живопис	живопись
загадка	загадка
засуха	засуха
кропива	кропива
коромисло	коромысло
циган	цыган

Чергування голосних.

Вправа 88. До поданих слів доберіть однокорінні, в яких *о* чергується з *а*, і поясніть правопис їх.

Зразок: *ломити — ламати, ламаю, ламаний.*

Ломити, загонити, скочити, котити, могти, проводити, кроїти, клонити.

Вправа 89. З поданими словами складіть речення і поясніть, чому в цих словах *о* з *а* не чергується.

Багато, багатий, гаразд, гарячий, кажан, качан, хазяїн, лопата, товар, гончар.

Вправа 90. Спишіть і підкресліть слова з *о* та *е*, що в закритих складах переходять в *і*. Поясніть відсутність чергування голосних у словах *хліб, пісня, голос, серце, кров, земля.*

БАТЬКІВЩИНІ.

Ти мене з дитинства підіймала,
Хліб дала і пісню солов'я,
Відвела доріг мені немало,
Земле, зореносице моя!
Я люблю дороги, стигле жито
Із веселим сонцем пополам!
Рідну, славну, кров'ю перемиту,
Я тебе нікому не віддам!
Як тебе на голос не впізнати?
Серце, і життя моє, і кров,
Найсвятіше слово наше — мати,
Рідна земле, сонячна любов!

(А. Малишко).

Вправа 91. Поясніть, чому в наведених словах *о, е* не чергуються з *і*.

а) День, травень, сон, смушок, вікон, зірок, казок, сотень, вітер, олівець, значківець, початківець;

б) вовк, торг, горб, шовк, стовп, смерть, дерть;

в) зелень, берег, вереск, сорок, солод, волос, колос, волок, горох, ворон, мороз, морок, порох, холод, город, долонь, огорож;

г) творень, положень, значень;

д) істот, субот, лелек, основ, вод, озер.

Вправа 92. Спишіть і проаналізуйте чергування *у—в* та *і—й*. З'ясуйте, чим воно зумовлене. Випишіть підкреслені слова і поясніть, чому в них *о, е* не чергуються з *і*.

I. Осінь. *Золота* осінь. В ясному, чутливому небі білосніжними айстрами пропливають хмари; на *деревах* чіткішає різьба пурпурових узорів, а всі дороги дивовижно пахнуть свіжим зерном і яблуневим повівом. Давно вже виконано першу заповідь *перед* державою; уже гарячі трудодні повністю вляглися в засіках колгоспників.

(*М. Стельмах*).

II. І прийшла зима й минула — аж напровесні Давид Мотузка вертався з міста в Обухівку. Поїзд прибув на станцію зарані — опівдні, але по розгаслій дорозі йти було важко; версту по версті місив ногами Давид, на кожному кроці провалюючись у талому снігу.

(*А. Головко*).

Вправа 93. Перекладіть на українську мову і запишіть; підкресліть слова, в яких голосні звуки чергуються.

ДНЕПР.

Чуден Днепр при тихой погоде, когда вольно и плавно мчит сквозь леса и горы полные воды свои. Ни зашелохнёт; ни прогремит. Глядишь и не знаешь, идёт или не идёт его величавая ширина, и чудится, будто весь вылит он из стекла, и будто голубая зеркальная дорога, без меры в ширину, без конца в длину, реет и вьётся по зеленому миру...

(*Н. Гоголь*).

Вправа 94. Перепишіть, вставляючи пропущені букви. Поставте наголоси у словах і поясніть особливості чергування голосних.

I. 1. Скрізь по березі гук залунав. Хоче море чорне розл...мати. Трощить, ломить, піском засипає (*Л. Укр.*).

2. Перед могилою твоєю ми клоним голови свої (*С.*). 3. Ходить по кутку кл...няється, з усіма прощається (*Н.-Лев.*). 4. Безбожний царю, творче зла, правди гонителю... (*Ш.*). 5. Якої ж прекрасної ери ти перший відважний г...нець? (*Б.*). 6. Дельфіни йшли великою зграєю, г...няючи один за одним (*Трубл.*). 7. Все г...ріло в Тишкових руках (*Р.*). 8. Г...рячі сухі руки швидко й зручно розплутують дріт (*Коз.*). 9. Енергійна русява Ніна Іванівна г...рячилася, промовляла з запалом (*Собко*). 10. На небі ясно г...ріли зорі (*Трубл.*). 11. Вітер приніс пахощі г...рілої смоли (*Ільч.*).

II. 1. Жаль гострим ножем кр...яв йому серце (*М.*). 2. Мати кр...їла дітям сорочечки. 3. Грай, сопілочко, грай, та не виймай душеньки, серденька не кр...й (*Н. тв.*). 4. Сонце вже к...тилось на захід (*П. П.*). 5. Двоє людей повільно к...чали помпою повітря водолазові (*Трубл.*). 6. Білий туман к...чався над річкою (*Вовч.*). 7. Віз швидко к...тився по рівній дорозі. 8. Мати б...ре Сергійка за руку й веде до школи. 9. Колгоспниці виб...рають в полі картоплю, а піонери їм допом...гають. 10. Марійка не м...гла забути радісної зустрічі з братом.

Вправа 95. Складіть і запишіть невеликий твір на одну з тем «Наше село» або «Наше місто». Використайте подані словосполучення. Підкресліть в словах букви, що означають голосні, які чергуються.

Словосполучення: 1. Рідне село (місто). 2. Особливо красиве весною, а осінню ... . 3. Сонячного дня, в зоряну ніч. 4. Рівні, широкі вулиці. 5. Стоять нові біленькі будинки.

Вправа 96. Спишіть. Замість крапок, вставте пропущені букви і поясніть їх написання.

1. Нас Ватутін кликав серед бою, як лягла н...чка грозова (*Мал.*). 2. Де кер...вник гарний, там і роб...тник справний. 3. На новий р...к прибавилось дня на заячий ск...к. 4. Г...сть — як нев...льник: де посадять, там і сидить. 5. В...р...ні де не літати, то на смітник с...дати. 6. Не спитавши бр...ду, не лізь у воду. 7. У г...л...ві т...к, а на язиці ціп: де схоче, там і змолотить. 8. Гр...м гучний, а дощик малий. 9. Язик без к...сток: що хоче — лопоче. 10. Менше сл...в, а більше діла. 11. Краще г...рка правда, ніж с...л...дка брехня (*Н. тв.*)

Чергування і зміна приголосних.

Вправа 97. Виразно прочитайте вірш, дотримуючи орфоепічних норм. Випишіть слова, в яких приголосні при зміні або при утворенні від них нових слів можуть чергуватися. Поясніть усно правопис цих слів.

1. Під літнім широченним небокраєм
Мене стрічають друзі і знайомі,
І кожен добрим словом пригощає,
Пахучим хлібом, яблуками в домі.
Навік та дружба чесна і єдина,
Її не спалить пломінь, громовина.

2. Школярських днів нам не забуть ніколи.
Не розказать про них, не проспівати,
Як бігали з торбинками до школи
У грізний вік, у славний рік двадцятий,
Забувши сміх, і примовки, і жарти.

(А. Малишко).

Вправа 98. До поданих слів доберіть споріднені слова, в яких чергуються приголосні. Усно поясніть їх правопис.

Зразок: *книга — у книзі — книжечка.*

а) Книга, берег, дорога, плуг, луг, друг;
б) рука, щука, мірка, книжка, діжка, булка;
в) кожух, муха, стріха, свекруха, рух, пух.

Вправа 99. Від кожного дієслова утворіть форму першої особи однини, поясніть чергування приголосних. Випишіть слова з *о* та *е* в закритих складах. Доберіть до них однокорінні слова, в яких замість *о* або *е* пишеться *і*.

Зразок: *морозити — морожу.*

Возити, лазити, казати, мазати; берегти, стерегти, могти, бігти, допомагати; пекти, скакати, кликати, товкти; летіти, котити, хотіти, крутити, вертіти; дихати, махати, колихати; просити, носити, косити; пустити, мастити, участити; ходити, водити, сидіти, гладити, бродити, городити, їздити; робити, ловити, гриміти, купити, графити.

Вправа 100. Від поданих іменників утворіть прикметники і поясніть їх правопис.

Зразок: *чех — чеський.*

а) Чех, казах, узбек, латиш, білорус, француз, німець, товариш, брат, юнак, ткач, марксист, студент, біль-

шовик, черкес, залісся, молодець, козак, ремісник, турок, птах, чуваш;

б) Париж, Прага, Рига, Чікаго, Цюріх, Буг, Чорнухи, Золотоноша, Кременчук, Бахмач, Прилуки, Кавказ, Вороніж, Черкаси, Вінниця, Волга, Одеса, Донець, Киргизія, Закарпаття, Овруч.

Вправа 101. Доберіть за зразком споріднені слова, в яких було б сполучення *чн*. Поясніть їх правопис.

Зразок: *вік — вічний*.

Вік, безпека, подяка, молоко, звук, столиця, пшениця, поміч, місяць, рука, штука, електрика, рік, дяка, практика, великий, логіка, криниця, серце, кінець, сонце, смак, класик, романтик, педагогіка, лірик, комік, фізик, трагік, прозаїк, хімік, ботанік, математик, медик, бібліотека.

Вправа 102. Замість крапок, поставте *чн* або *шн*. Поясніть це явище в мові.

Ру...ий, ру...ик, ру...иця, серде...ий, соня...ик, соня...ий, серде...ий, міро...ик.

Вправа 103. Від поданих слів утворіть іменники з суфіксом *-ств(о)*. Поясніть усно їх правопис.

Птах, товариш, брат, вівчар, агент, винороб, господар, учитель, виноград, студент, селянин, громадянин, убогий, боягуз, каліка, багатий, козак, скотар, заступник, жінка, дивак, юнак, школяр, дитина, робітник, секретар, ударник, кравець, молодець, ткач, рільник, керівник, лісник, садівник, огородник, мисливець, рибалка, ремісник, посол, слідчий, посередник, будівельник.

Вправа 104. Подані області і райони України запишіть за зразком. Поясніть чергування приголосних.

Зразок: *Полтавська область — Полтавщина, Лохвицький район — Лохвиччина.*

Області: Полтавська, Волинська, Дніпропетровська, Дрогобицька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Ровенська, Сумська, Харківська, Херсонська, Черкаська, Чернігівська.

Райони: Лохвицький, Миргородський, Прилуцький, Канівський.

Вправа 105. Спишіть. Від слів, що в дужках, утворіть інші слова, потрібні за змістом. Поясніть чергування приголосних.

1. Був (сонце), теплий день пізньої осені (*Коз.*). 2. У (місяць) сяйві купаються жита (*К.*). 3. А в (луг)

під калиною полощеться зірка в криниці (*Вас.*). 4. Защебетав соловейко в (луг) на калині (*Ш*). 5. Щира товаришка вслужила своїй (подруга) (*М*). 6. На (річка) стало тихо (*М.*). 7. Зриваючи квітку по (квітка), вона спускалася все (низько) (*М*). 8. На тому (бік) в (осока) щось свистало (*М.*). 9. Андрій був як у (гарячка) (*К.*). 10. З боку степу каховські околиці вже як в (облога) (*П. П.*). 11. Нудна тривога, мов дерево з насіння, росла в (Маланка) душі (*К.*).

Вправа 106. Перекладіть уривок з російської мови на українську і запишіть. Підкресліть слова, в яких чергуються голосні і приголосні.

УТРО.

Свежая струя пробежала по моему лицу. Я открыл глаза: утро зачиналось. Ещё нигде не румянилась заря, но уже забелелось на востоке. Всё стало видно, хотя смутно видно, кругом. Бледно-серое небо светлело, холодело, синело; звёзды то мигали слабым светом, то исчезали; отсырела земля, запотели листья, кое-где стали раздаваться живые звуки, голоса, и жидкий, ранний ветерок уже пошёл бродить и порхать над землёю. Тело моё ответило ему лёгкой, весёлой дрожью.

(*И. Тургенев*).

Вправа 107. Продовжіть початок оповідання «Радість юності». В оповіданні використайте подані слова і словосполучення. Поясніть чергування голосних і приголосних.

Педагогічне училище — радість юності. Ти житимеш в моїй пам'яті таким, яким побачив першого вересня...

Слова і словосполучення: вдень і вночі, сонячні дні, друзі, у тривозі, сердечне ставлення, вдячні.

Вправа 108. Перепишіть і поясніть вживання *ў—в* та *і—й*.

1. Дружба, честь і совість — то народу повість. 2. Нема в світі тої сили, щоб Союз наш повалила. 3. Артилерія в боях перемозі стеле шлях. 4. Радянський солдат — честь і гордість Вітчизни. 5. Нову Конституцію маємо, тому й горя не знаємо. 6. Що в боях завойовано — в нашій Конституції сформульовано. 7. Умів помилятись, умій і виправлятись. 8. Бригадир — у колгоспі командир. 9. Розколовся світ на свободу й гніт.

(*Народна творчість*).

Вправа 109. Перепишіть, розкриваючи дужки. Підкресліть слова з ненаголошеними *е, и* і доберіть до кожного з них споріднені з наголошеними *е, и*.

1. Ленінські ідеї живуть (в, у) віках, а Ленін — (у, в) серцях. 2. Ленін не вмер — він живе (й, і) тепер (й, і) буде людей вчити, поки вони будуть жити. 3. Від ленінської науки міцніють голова (й, і) руки. 4. (У, в) партії Леніна вчись, за народну справу активно борись. 5. Комуністи нас навчали — (в, у) цьому наша сила. 6. За партією йти — (в, у) щасті жити (і, й) цвісти. 7. (У, в) нас думка єдина, щоб була щаслива кожна людина. 8. До щастя (й, і) свободи веде партія народи. 9. Наша партія могутня нас веде (у, в) ясне майбутнє. 10. Ленін з селян (й, і) робітників створив партію більшовиків. 11. (У, в) партії Леніна очі — пророчі. 12. Ленін свої мрії передав (в, у) народні дії. 13. Ленінські заповіти відомі (у, в) усьому світі.

(Народна творчість).

Подовження приголосних (подвоєння букв).

Вправа 110. Від поданих слів утворіть за зразком споріднені з подовженням приголосних. Як треба пояснити це явище в мові учням початкових класів?

З р а з о к: *мідь — міддю; видати — видання.*

Мідь, молодь, тінь, міць, ніч, вісь, сіль, повідь, мазь, деталь, міль, широчінь, річ; видати, бажати, доповнити, знати, будувати, оповідати, вимагати, виховати, оточити, відкрити, питати, сидіти, творити, говорити, мовчати, лазити.

Вправа 111. Наведені слова поставте в орудному відмінку і складіть з ними декілька речень. Поясніть усно правопис цих слів.

Молодість, старість, повість, пригорша, нехворощ, радість, кров, матір, любов, безриб'я, недовір'я, ганчір'я, гордість.

Вправа 112. Складіть список слів, в яких є збіг приголосних в різних складових частинах. Слова розмістіть колонками за зразком. (Можна користуватися орфографічним словником).

З р а з о к: *віддати* *сонний*
оббити *денний*

Вправа 113. Списуючи, замість крапок, вставте, де треба, пропущені букви. Поясніть правопис цих слів та орфоепічні норми їх вимови.

I. 1. Надворі осін...я ніч, а в хаті лампа Іл...іча, наче сонце сяє (*Н. тв.*). 2. Блакитноокий матрос об...г всіх коротким поглядом (*П. П.*). 3. Ден...а зміна почала опускатися в шахту. 4. Буйна зелень і ран...і квіти вкривали пологі схили. 5. Стін...ий годин...ик пробив тричі (*А. Ш.*). 6. Електрика рухає все, добро і щаст...я народу несе (*Н. тв.*). 7. Привели його додому, роз...ули, почали розтирати снігом приморожені ноги (*А. Ш.*). 8. На роботу з радіст...ю, а з роботи з гордіст...ю (*Н. тв.*). 9. Радянський Союз бореться за роз...броєн...я (*Газ.*). 10. Погане порос...я і в петрівку мерзне (*Н. тв.*). 11. Софія од...алік стежила за всім, що робилося (*А. Ш.*). 12. Здоров'...я — всьому голова (*Н. тв.*).

II. До правди сповнен...і любов'...ю,
До кривди — ненавіст...ю вщерть,
За кров відплатимо кров'...ю
І переборем смерт...ю смерть (*С.*).

III. 1. Сили гірника не в словах, а в тон...ах (*Н. тв.*). 2. Твір «Інтермец...о» письмен...ик присвятив Кононівським полям. 3. Повну ван...у налили води. 4. Нашу увагу привернуло ір...аціональне число. 5. Ас...иміляція — уподібнен...я, а дис...иміляція — розподібнен...я. 6. Принишклий дивиться гурт артистів, і на облич...ях ціла гам...а виразів (*А. Г.*). 7. Криза пройшла, тепер видужає. Можна давати йому ман...у кашу (*А. Ш.*). 8. Пан...о — це обрамована частина поверхні стіни, стелі, оздоблена живописом або скульптурним зображен...ям чи орнаментом (*Словник*). 9. Сонце дивиться на нас, заливає ясний клас... (*Р.*). 10. Коли виходили з клубу, побачили: біля кас...и товпилася молодь (*А. Ш.*).

Вправа 114. Спишіть речення. Замість крапок, доберіть і вставте потрібні за змістом слова, наведені в дужках. Поясніть правопис цих слів.

1. Брів серед жита і дививсь, як скипало молоде жито синім ... . 2. Маленькі галузки, пучечки соснових гілок стелились на небі, як дороге ... по блакитному шовку. 3. Попадались озера з білим ... водяних лілій. 4. ... кінський щавель, зруділий на сонці, куривсь брунатним димом, як ... факел. 5. Була темна ... ніч. 6. Близько, зараз отут, дихала холодною ... річка. 7. Осіннє сонце дав-

но вже сховалось за горою, забрало з собою й ... . 8. Справа і зліва чорніли свіжою ... зорані на зяб гори.

(шумуванням колосся, гаптування, обличчям, оддаль, похоронний, ріллею, осіння, проміння, вогкістю).

(За *М. Коцюбинським*).

Вправа 115. Уважно прочитайте уривок. Випишіть слова, в яких може бути чергування голосних або приголосних звуків; окремо випишіть слова з подвоєними приголосними і поясніть їх правопис.

І дорога, і село, хоч я його ще й не бачив, мені сподобались. Я виріс теж на Поліссі, але в нашій стороні таких лісів не водилося. Все більше переліски, гаї та діброви, повні грибів і жолудів восени. А тут ліси. Та які ліси! Без кінця, без краю. Здавалося, що ми проїхали кілометрів сорок (хоч дід Дягіль і божився, що тут всього п'ятнадцять верстов), але по дорозі так і не зустрілося жодного села, жодної людської оселі. Над головою весь час дзвеніли точені із золота корабельні сосни, колеса воза товклися й стрибали на плетиві облузаного коріння.

Спочатку, потрапивши в лісове царство, я дивився на все те широко розкритими очима, зачарований, впивався ароматом лісового повітря, настояного на лісових травах, грибах та сухих суницях. Але згодом мене все ж потягло з цього лісу на рідні простори, на Придесення, туди, де голубіли в цю літню пору спокійні плеса безмовних озер.

(Ю. Збанацький).

Вправа 116. За описом лісу з попередньої вправи напишіть опис лісу, в якому ви були. В роботі використайте такі слова: *гілля, листя, узлісся, здоровенні, височенні, осінній, рання.*

Вправа 117. Перекладіть на українську мову і запишіть. Підкресліть слова з подвоєними приголосними, поясніть їх правопис. Вкажіть слова, в яких можуть чергуватись приголосні в українській і російській мовах. Запишіть їх у дві колонки: в одну — по-російськи, а в другу — по-українськи і порівняйте.

САМОЛЁТ.

Вечерело. От речки потянуло сыростью и запахом прибрежного ракитника. Куковала кукушка, и в красных лучах солнца кружилась кучками мягкая, как пыль, бесшумная весенняя мошкара.

Но вот среди тишины, сначала далекий и тихий, как жужжание пчелиного роя, послышался из-за розовых облаков странный гул.

Потом, оторвавшись от круглого толстого облака, сверкнула в небе светлая, как будто серебряная точка. Она всё увеличивалась.

И вот весь аероплан, могучий и красивый, с весёлым рокотом сильных моторов плавно пронёсся над тёмным лесом, над пустынным разъездом и над Тихой речкой, у берега которой сидели ребятишки. Сильная стальная птица возвращалась, опускаясь всё ниже. Она сделала несколько широких кругов над лесом, над лугами, над Тихой речкой.

(А. Гайдар).

Вправа 118. У поданих словосполученнях виділені дієслова замініть іменниками середнього роду. Поясніть усно правопис цих іменників. З'ясуйте стилістичні відтінки цих іменників і дієслів.

Зразок: *Завтра будуть обговорювати план роботи.— Завтра буде обговорення плану роботи.*

1. *Перевиконати* норму. 2. *Відбити* дійсність нашого життя. 3. *Вивчити* напам'ять вірш. 4. *Накреслити* план роботи. 5. *Читати* художню літературу корисно. 6. *Застерегти* від помилок. 7. Я маю *доручити* вам. 8. Колективно *скласти* план. 9. Відомо, що нас будуть *попереджати*. 10. Нам приємно *вітати* організовано. 11. Організовано *збирати* врожай на колгоспних ланах. 12. *Створити* умови для навчання — наш обов'язок. 13. *Згуртувати* дружний колектив не легко.

Вправа 119. Продовжіть цю думку і запишіть. Підкресліть слова з подвоєнням приголосних і поясніть правопис їх.

Якось до нашого класу зайшла піонервожата з оповіданням «Берізка». Ми попросили її розказати, про що пишеться. Вона не розповідала, а почала читати. Дочитавши до цікавого місця, де говориться, як Люська подружила з Берізкою, закрила книжку, глянула на нас допитливими очима і сказала, щоб ми продовжили оповідання.

Така пропозиція сподобалась. В класі стало тихо. Всі почали думати над твором.

На мою думку, Люська благородно поступила. Вона Берізці допомогла краще вчитися — так починається моє оповідання.

А як би ви продовжили?

Спрощення в групах приголосних.

Вправа 120. Від поданих слів утворіть прикметники і поясніть правопис їх. З утвореними прикметниками складіть декілька речень.

Якість, тиждень, виїзд, щастя, радість, жалість, користь, честь, форпост, контраст, аванпост, студент, баласт, область, кількість, заздрість, лестощі.

Вправа 121. Списуючи, замість крапок, доберіть і вставте потрібні за змістом слова, дані в дужках. Поясніть правопис цих слів та орфоепічну особливість їх вимови.

1. І він приносить лагідну усмішку на ... старечому обличчі. 2. А в синів кипить ... відвага. 3. Ударить ... і люто березі в широке плече і соком густим та багряним, сльозою на землю тече. 4. Ще не ... явори, ще не зорі сиплються в яри. А вже в мелодії високій тремтить дихання сивих нив. (За *А. Малишком*). 5. Мотря ненавиділа той ... голос (*Н.-Лев.*). 6. Сергійко щойно прокинувся і щулиться від вранішнього холоду, але йому ... й приємно (*Коз.*). 7. ... газета «Зоря Полтавщини» мало приділяє уваги роботі школи. 8. Поза станцією залягла ... лінія батальйону (*Остр.*). 9. Павка йшов додому з почуттям людини, яка ... заробила свій відпочинок (*Остр.*). 10. Ясне сонце почало підніматись десь далеко за лісом, і його червоний світ ... в лісі по снігу (*М.*).

(Захисна, обласна, радісно, облесливий, шелеснуть, зловісно, чесному, слався, щаслива, чесно).

Вправа 122. Подані слова перекладіть на російську мову і запишіть, порівняйте написання і поясніть правопис їх в українській і російській мовах.

Рідкісний, радісний, щасливий, чесний, совісний, злісний, обласний, виїзний, вісник, доблесний, якісний, серце, сонце, пізно, хвастливий, студентський, шістнадцять, контрастний, кістлявий.

Вправа 123. Прочитайте виразно і поясніть орфоепічні норми слів. Випишіть слова, в яких є спрощені групи приголосних. Поясніть, які саме спрощення відбулися.

ВИХОВАТЕЛІ.

Мені минуло дев'ять років, коли мати подарувала мені книгу «Робінзон Крузо». Я тоді був найщасливіший. Прочитавши цю книгу, я хотів стати Робінзоном. Тільки на острів я не поїхав: мати не радила.

А що можна робити Робінзону в місті?

Мені купили теслярські інструменти. Тоді так мені радісно було. Цілими годинами я пиляв, стругав, збивав. Якісна виходила «продукція»: тут були і кораблики, і столики, і полички, і лопатки. До праці я сумлінно ставився, чесно працював. Щотижневий підсумок зробленого радував мене.

Коли мені минуло десять років, я поступив учитися до гімназії.

Через два роки відбулася Велика Жовтнева соціалістична революція. Гімназія, де я вчився, стала радянською школою.

У нашій школі були дуже хороші вчителі, хороші порядки, і багато корисних речей я полюбив саме там.

Ми багато читали. Під впливом книг в учнів формувалися власні погляди на життя. У мене багато було друзів. Я не любив ні улесливих, ні заздрісних.

(За *О. Яковлєвим*).

Позначення м'яких приголосних на письмі.

Вправа 124. Виразно прочитайте вірш. Назвіть м'які приголосні і поясніть, як позначена м'якість приголосних на письмі.

РІДНА ПАРТІЯ.

Ти рідна всім, хто став під стяг червоний,
хто йде за ним в труді, як і в бою
ішов вперед в залиті кров'ю гони,
щоб боронить судьбу і честь свою.

Ти рідна тим, хто сонце у забої
нам здобува для щастя і тепла
і хто в степу жилавою рукою
втирає піт з високого чола.

Ніхто не зміг поставить на коліна
тебе в минулих огненних боях!
Усім синам і дочкам Батьківщини
навік ти рідна, Партіє моя!

(В. Сосюра).

Вправа 125. Перепишіть слова, підкресліть у них м'які приголосні, що стоять рядом; поясніть, чому між ними немає букви *ь*.

Сьогодні, повість, стіл, кінчик, менший, пісня, упевненість, сніп, Дніпро, барабанщик, український, кузня, сон-

це, користю, пізнає, світ, сніг, сміх, селянський, радянський.

Вправа 126. Перепишіть і, замість крапок, вставте, де потрібно, м'який знак. Поясніть правопис цих слів. Підкресліть слова з ненаголошеними *е, и* і перевірте наголосом їх написання.

1. На дерево дивис..., як родит..., а на чоловіка, як робит... 2. Що ранком не зробиш..., то вечором не здогониш... . 3. Недаром говорит...ся, що діло майстра боїт...ся. 4. Розумний бат...ко сина спитати не соромит...ся. 5. Хороший рибак по кл...ову мусит... знати, як рибу звати. 6. Хліб ус...ому голова. 7. Найбіл...ше багатство — здоров'я. 8. Золотий час — юнац...кі літа! 9. Старому піч..., як малому колиска. 10. На язиці медок, а в думці л...одок. *(Народна творчість).*

Вправа 127. Від дієслів *ходити, різати, молотити, просити, боротися* утворіть слова із суфіксом *-б(а)*. З утвореними словами складіть і запишіть кілька речень.

Вправа 128. Спишіть і, замість крапок, вставте потрібні букви. Поясніть правопис цих слів.

Патріотизм починает...ся з найпростішого: посадженого дер...ва, шкіл...ної дружби, звичайнісін...кої чесності. І тіл...ки тоді, коли зрозумієш, всім серцем полюбиш це звичайне, повсякденне,— зможеш стати справжнім патріотом, не вагаючис..., йти туди, де найважче, робити те, що потрібно, навіт... від...ати своє жит...я, коли жит...я людей в небезпеці.

Вчител...— насамперед патріот. Він від...ає свої знан...я дітям, щасливий і гордий тим, що безкорисливо служит... народові.

Буд... вірним своєму покликан...ю все жит...я, нехай твоя майбутня чесна праця буде гідним вкладом в гігантс...кі звершен...я радянс...кого народу. Мален...ким громадянам комуністичного суспільства від...ай свої знан...я, горін...я свого серця.

(З газети «Радянська освіта»).

Вправа 129. Відгадайте ці загадки і запишіть відгадки. Підкресліть слова з м'яким знаком і поясніть їх правопис.

1. У воді росте, у воді кохається, у воду впаде — води злякається. 2. Золотий пішов, а срібний прийшов. 3. По білому полі чорним маком сіяно. 4. Влітку сірий, взимку білий. 5. Добре бачить, а сліпий. 6. Стоїть дуб, на ньому дванадцять гнізд, в кожному гнізді по чотири

яйця, в кожному яйці по семеро качат. 7. Чорний Іванчик, дерев'яна сорочка, де носом поведе, помітку кладе.

(Народна творчість).

Вправа 130. Виразно прочитайте уривки. Спишіть і підкресліть слова з м'якими приголосними і усно поясніть, як позначена їх м'якість. Визначте, в яких словах написання розходиться з вимовою.

Ніні Коробейник запропонували звітуватися на комсомольському комітеті про свою роботу в загоні.

Вона охоче йшла на це засідання. Праця з піонерами по-справжньому захоплювала її. Ніні здавалось, що в неї є видатні успіхи і, дуже можливо, комітет відзначить її як кращу вожату.

Історія з Сухопарою схвилювала Ніну, але все скінчилось гаразд — школяр вибачився перед учителькою при всьому класі. Коробейник вбачала в цьому свою власну заслугу.

(О. Донченко).

Вправа 131. Спишіть речення і, замість крапок, поставте, де треба, пропущені букви. Поясніть чергування голосних і приголосних у виділених словах.

I. 1. Бліднішим ставало небо, *затихали* гал...чачі крики (*А. Ш.*). 2. Держал...це відбійного *молотка ритмічно* здригалося у н...ого в руках (*Риб.*). 3. Веселому, жартівливому мен...шому братові *хотілося* говорити; старший знехотя *кидав* йому по кіл...ка слів. (*Н.-Лев.*). 4. Чому слова чужинні, як мова нен...чина, хвилюють мозок твій? (*Р*). 5. З-під *безрукавки* теж видно кін...чик планки з стрічками медалей (*Коп.*). 6. Рибал...чина хата (*Н.-Лев.*). 7. Лукаш убраний так само в полотняну одежу, тіл...ки з тон...шого полотна (*Л. Укр.*). 8. Фермер *хотів* з уст рядового бійця, такого ж, як і він, хлібороба, почути правду про радян...с...ку державу *(Гонч.)*. 9. Так вирішили спіл...чани *(Газ.)*. 10. Павлус... с...міявся тихим, радісним см...хом *(Донч.)*. 11. До присмерку, до темряви сидів і *зір* псував над дрібною різ...бою *(Коч.)*. 12. Над степом стояли т...мяні сутінки, а небо на *сході* побіліло (*Коз.*).

II. 1. Ой *чорнява* комсомол...ка піонерів повела (*С.*). 2. Ви глян...те навкруги, які *великі* й багаті наші лани (*Газ.*). 3. Мама дістала з гардероба демісезонне дон...чине пальто (*Гонч.*). 4. Прац...овиті руки тин...кують приз...бу *(А. Ш.)*. 5. Чутно різ...кий *свисток (К.)*.

6. Виднілис... далекі і близ...кі гори (*К.*). 7. Поховали сини Кайдаша з великою чес...т...ю (*Н.-Лев.*). 8. Його нагородили медал...ю «За бойові *заслуги*». 9. Він одріз...нявся від других своєю надзвичайною працездатніс...т...ю в роботі (*К.*). 10. Близ...ко, зараз отут, *дихала* холодною вогкіс...т...ю *річка* (*К.*). 11. *Дружба* в нас міц...ніша сталі, щас...т...я радіс...ть зустріча (*Н. тв.*). 12. Натал...чина ланка стала найкращою в колгоспі. 13. Дід розказував всяку всячину, грав на сопіл...ці (*М.*).

Апостроф.

Вправа 132. Спишіть, підкресліть слова з апострофом і поясніть його вживання.

1. Ранні пташки росу п'ють, а пізні — слізки ллють. 2. Пташка красна своїм пір'ям а людина — своїм знанням. 3. Літо збирає, а зима з'їдає. 4. Нащо й клад, коли в сім'ї лад. 5. Залізо іржа з'їдає, а заздрий від заздрощів погибає. 6. Доброму й добра пам'ять. 7. Є люди, що й солов'я не люблять. 8. Близько вже той час, хлоп'ята, як у музей піде лопата. 9. Де машина ходила — там пшениця вродила, а де рала волочили — там бур'яни зародили.

(*Народна творчість*).

Вправа 133. Від поданих іменників утворіть прикметники, поясніть їх правопис, складіть з ними кілька речень і запишіть.

Зразок: *трава — трав'яний. Конюшина — трав'яна рослина.*

Трава, морква, слива, дерево, солома, олово, голуб, риба, мавпа, жаба, горобець.

Вправа 134. Доберіть за зразком і запишіть антоніми до цих слів. Поясніть вживання апострофа.

Зразок: *приїзд — від'їзд.*

Приїзд, роз'єднати, розв'язати, роз'їхатися, з ненавистю, твердий.

Вправа 135. Спишіть і, замість крапок, де треба, поставте апостроф. Поясніть правопис виділених слів.

1. На прем...єрі «Руслан і Людмила» він разом з Карлом Павловичем і товаришами сидів у ложі (*Іван.*). 2. Саня почала грати якусь салонову п...єсу (*Л. Укр.*). 3. Для деб...юту Олріджа давався «Отелло — венеціан-

ський мавр» *(Ільч.)*. 4. В усіх штабах по інстанції *старанно* відзначали на карті ще один важливий об...єкт, *захоплений* уночі (*Гонч.*). 5. З гущі людських тіл вихопився молодий вантажник і скочив на кам...яний бар...єр *(Туд.)*. 6. Вчора відбулося *засідання* б...юро. 7. Б...юджет Радянського Союзу — це б...юджет миру (*Газ.*). 8. А на майдані, на гранітному п...єдесталі, височіє, мов жива, постать рідного Леніна (*Донч.*). 9. Перед п...юпітром обвинувачення стоїть генерал Руденко (*Гал.*). 10. Перед очима в мене встала його хата, закидана *ванночками,* кліше, об...єктивами, фотографіями (*К.*). 11. «Мені хотілось би,— почав я,— взяти у вас інтерв...ю про ліквідацію поводі в тунелі». *(Трубл.)*.

Вправа 136. Перекладіть і запишіть українською мовою, поясніть правопис виділених слів.

I. 1. Хотел *объехать* целый свет и не *объехал* сотой доли (*Гр.*). 2. Опять бегут мимо глаз *бурьян,* холмы, грачи *(Чех.)*. 3. Шапка *съехала* ему на ухо *(Л. Т.)*. 4. Дядя обещал при первом случае *объясниться* с *племянником (Г.)*. 5. В ворота входили новые толпы и *въезжали* запоздавшие телеги (*Чех.*). 6. *Объединенная* сила двигает скалу. 7. За большим *подъёмом* и спуск большой. 8. Дружные сороки гуся *съедают.* 9. Не стыдись говорить, коли правду хочешь *объявить*. 10. Пословицу не обойти, не *объехать* *(Н. тв.)*.

II. 1. Счастье в воздухе *не вьётся,* а руками достаётся. 2. Долг перед *матерью* трудно оплатить. 3. На безрыбье и рак рыба. 4. Палка только по *мясу бьёт,* а слово до костей достаёт. 5. Не учи орла летать, а *соловья* петь. 6. Ручьи *сольются* — река, люди соединятся — сила. 7. Невелики *муравьи,* а воздвигают целые башни. 8. Своей цели *добьётся* тот, кто не горячится. 9. Одному трудно справиться и с лёгкой работой, *объединившиеся* ни в какой работе не устанут. 10. Нефть — не лотерея, выходит не по *счастью,* а добывается.

(Народна творчість).

Повторні вправи з фонетики.

Вправа 137. Прочитайте. Випишіть слова, у яких відбулося чи може відбутися відоме вам фонетичне явище (асиміляція, дисиміляція, чергування голосних, приголосних та ін.). Поясніть усно їх правопис та орфоепічні норми виділених слів.

СВЯТО В МОСКВІ.

На одній із найкрасивіших набережних Москви-ріки, що носить ім'я великого Кобзаря — Тараса Шевченка, 10 червня 1964 року зібралися тисячі москвичів. Прийшли сюди на урочисте *відкриття пам'ятника* великому *синові України* Тарасу Григоровичу Шевченку *керівники партії* та *уряду*, члени делегації трудящих України.

Перед пам'ятником *постає монументальна* п'ятиметрова бронзова фігура славного сина українського народу. Він немовби йде розмашистим кроком, схиливши в задумі голову. Його погляд спрямований в далину, на чолі — дума про долю своєї вітчизни.

Пам'ятник встановлений на постаменті з сірого *українського* граніту, що являє собою природну скелю, яка *здіймається* на *узвишші*, вкритому зеленим трав'яним килимом.

На граніті викарбувані слова з Шевченкового «Заповіту», перекладені на російську мову:

«И меня в семье великой
В семье вольной, новой,
Не забудьте, помяните
Добрым, тихим словом».

(З газети «Зірка»).

Вправа 138. Спишіть, вставляючи, замість крапок, потрібні букви. Поясніть усно правопис виділених слів.

Найбільше і *найдорожче* добро в кожного народу — це його мова,— ота жива схованка *людського* духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почуван...я.

Навчаючись з малих літ говорити, ми разом з тими словами, що *доводиться* їх *запам'ятати,* набуваємо і розумін...я того, що ті слова *означають,*— чи назву якоїсь речі, чи думку про що-небудь. Тобто ми разом з словами набираємося і розуму, засвоюємо чужі думки, навчаємося самі думати і ті думки викладати словами.

А як люди добрали способу зазначати слова значками, як завелося поміж *людьми* письменство, то воно ще більше допомогло їм розвинути свою мову, бо поміж людьми виявились такі митці, що все жит...я своє призвичаїли до свого діла. Одні складали дзвінкі вірші, додаючи цим краси та виразності мови; інші писали яскраві оповідан...я, збагачуючи мову невмирущими зраз-

ками; митці виявили всяку таємницю, що її так багато на світі,— і цим ширили людські знан...я. Багато такі митці, письмен...ики допомагали кожному народові розвинути його мову і тим високо піднести його угору серед інших народів, бо немало *славиться* поміж людей той народ, у якого його мова розвинута та збагачена творами всякого *письменства*.

(П. Мирний).

Вправа 139. Виразно прочитайте вірш, прислухайтесь, як вимовляються слова. Запишіть цей вірш фонетичною транскрипцією.

В ГРЯДУЩЕ ДИВЛЯЧИСЬ СЬОГОДНІ.

В грядуще дивлячись сьогодні —
У перший день нових дерзань,
Ми наші мрії благородні,
Як дійсність, бачим без вагань.
Зоря грядущого над нами
Горить, зове і світить путь,
Де щастя власними руками
Судила доля нам здобуть.
Усе ми з Леніним зуміли,
Він нам з майбутнього зорить.
Немає сил над нашої сили,
У хмарі сонця не затьмить.
В грядуще дивлячись сьогодні,
Ми бачим лави молоді —
Могутні,
братні,
благородні
В комуністичному труді.

(М. Нагнибіда).

Вправа 140. Спишіть і, де треба, поставте апостроф. Поясніть правопис виділених слів.

1. Концерт *починається* через п...ятдесят хвилин *(Гонч.)*. 2. На *свіжий* цвіт і бджола сідає, а зав...ялий обминає *(Н. тв.)*. 3. Ледачому і в *будень* св...ято *(Н. тв.)*. 4. І всі ми вірили, що своїми руками розіб...ємо скалу, роздробимо граніт: що кров...ю власною і власними кістками твердий змуруємо *гостинець* і за нами прийде нове жит...я, добро нове у світ *(Фр.)*. 5. Тьм...яно виблискує ріка в *передсвітанковій* млі *(Остр.)*. 6. Стоять дуби над балкою крутою, рон...яючи з гіл...я прив...ялий

лист *(Тер.)*. 7. Осіннім соком духм...янів моріг *(Б.)*. 8. Куди не повернешся — золоте верб...я росте. 9. Добре довго пам...ятається, а злеє ще довше. 10. Про корма дбатимеш — м...ясо і молоко матимеш. 11. Чудний бублик: кругом об...їси, а всередині нема нічого *(Н. тв.)*.

Вправа 141. Перепишіть, підкресліть і поясніть чергування голосних і приголосних. Підкресліть історизми та архаїзми.

СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ.

Біжать з Дону небитими
Половці шляхами;
Кричать гарби, як лебеді,
Летячи степами.
Ігор-князь на Дон великий
З військом поспішає.
А його біди вже птиця
В лозах доглядає;
Вовки сірі по яругах
Грози вижидають;
Орли клекотом на кості
Звір'я закликають;
На щити червоні брешуть
Лисиці по полю.

О святая Руська земле,
Ти вже за горою!
Довго, довго ніч темніє;
Зоря-світ не мріє;
Поля-степи половецькі
Густий туман криє;
Солов'їв не чутно; галич
Говір підіймає.
Руське військо по широких
Полях поспішає,
Їх червоними щитами
Перегороджає,
Собі честі, князю слави
Воно добуває.

(Переклад *М. О. Максимовича*).

III. МОРФОЛОГІЯ

Склад слова.

Вправа 142. Від кожного з цих слів утворіть за допомогою префіксів і суфіксів якомога більше нових слів та нових форм. Запишіть і в утворених словах підкресліть корені.

Учити, ходити, гора, вода, ліс, брат, батько, мати, хліб, голова, земля.

Вправа 143. З поданого тексту випишіть слова з похідними основами, розберіть за схемою і усно поясніть їх правопис.

Слова	Основа			Закінчення
	Префікс	Корінь	Суфікс	
зачарований	*за-*	*-чар-*	*-ован-*	*-ий*

Я зачарований Києвом з його парками і садами, з його чудовими будинками і вулицями. Напрочуд гарний Хрещатик — жива артерія міста, суцільний потік людей і машин. Перед захопленим поглядом постають наче два Києви: Київ стародавній — колиска слов'янських народів — і Київ новий, радянський, що росте і вздовж, і вшир, і вглибину не по днях, а по годинах, прямо на твоїх очах. Як же не любити такого міста, яке здатне покорити і схвилювати до глибини душі! А схили, ріка, набережна, а оці оповиті голубим серпанком ліси, що бовваніють в далечині за Дніпром, ген-ген на обрії. Могутній і вільний Дніпро-Славута так само милий моєму серцю, як і рідний тихий Дон.

(За *М. Шолоховим*).

Вправа 144. Перекладіть уривок на українську мову, випишіть слова з похідними основами, визначте складові частини за схемою і порівняйте написання по-російськи і по-українськи.

Слова російської мови				Слова української мови			
Префікс	Корінь	Суфікс	Закінчення	Префікс	Корінь	Суфікс	Закінчення

Направо сверкнула молния и, точно отразившись в зеркале, тотчас же сверкнула вдали. Налево, как будто кто чиркнул по небу спичкой, мелькнула бледная фосфорическая полоса и потухла. Послышалось, как где-то очень далеко кто-то прошёлся по железной крыше. Вероятно, по крыше шли босиком, потому что железо проворчало глухо.

(По *А. Чехову*).

Вправа 145. У поданих словах підкресліть корінь і поясніть чергування голосних.

Могти — помагати
схопити — хапати
кроїти — краяти
клонитися — кланятися
текти — витікати
плести — заплітати
гребти — вигрібати
мести — замітати

Вправа 146. У коренях цих слів поясніть чергування приголосних.

Могти — можу
берегти — бережу
бігти — біжу
стерегти — стережу
друг — друзі
плуг — у плузі
торг — на торзі
берег — на березі.

Вправа 147. До поданих слів додайте префікс *пре-* або *при-*, перевірте по словнику написання слів з префіксами і поясніть, який відтінок вносить префікс у значення новоутвореного слова.

Гарний, щепити, великий, кріплений, славний, мудрий, поганий, хитрий, клеєний, чесаний, хований, суджений, морський, морожений, крашений, клепаний, дбати, голубити, гноблений, в'ялий, в'язаний, вокзальний.

Вправа 148. Списуючи слова, замість крапок, вставте відповідні суфікси, подані в дужках, і усно поясніть їх правопис.

Потрош...у, змал...у, книж...а, слов...о, бат...о, вул...а, трав...а, вод...а, сестр...а, зубож...я, ластов...я, терп...я, кип...я, криворі...ий, клекот...я, картопл...я, буряч...я, гарбу...я, бобов...я, запорі...ий, золотоні...ий, комун..., матеріал..., футур..., Микола..., Василь...

(-ечк-, -ичк-, -інн-, -инн-, -зьк-, -ськ-, -іст-, -ист-, -йович-, -ович-).

Вправа 149. Прочитайте слова і поясніть, якого значення надає слову префікс.

Роззброєний, беззмістовний, відремонтувати, збігти, сходити, обкопати, обсадити, перевірити, беззубий, підкинути, підсадити, пролетіти, ускочити, розірвати, внести, правнук.

Вправа 150. Від поданих іменників за зразком утворіть прикметники, підкресліть корінь в утворених словах і усно поясніть чергування приголосних.

З р а з о к: *вік — вічний.*

Вік, рік, місяць, поміч, сонце, безпека, око, пшениця, столиця, булка, звук, молоко, рука, вулиця, ніч.

Вправа 151. Спишіть слова і поясніть значення префіксів іншомовного походження.

Аморальний, асиметричний, антисанітарний, антирелігійний, архіпелаг, інтернаціональний, інтермедія, ультраконсервативний, ультрарадикальний, іррегулярний, ірреальний, контрнаступ, контрудар, периферія, перископ, антитеза, децентралізація, деградація, дегенерація, дисгармонія, диспропорція, дискваліфікація.

Вправа 152. Спишіть, підкресліть суфікси і поясніть їх значення. З'ясуйте походження іншомовних слів.

Історик, математик, комік, трагік, комуніст, тракторист, інструктор, залізничник, каменяр, продавець, кінець, горобець, горобеня, голівонька, співробітництво, давність, темнота, пахощі, хитрощі, завзяття, безлюддя.

Вправа 153. За допомогою суфіксів від поданих іменників утворіть нові іменники, що означають назви осіб за національністю, місцем проживання.

Україна, Росія, Болгарія, Грузія, Італія, Індія, Корея, Австрія, Іспанія, Москва, Харків, Київ, Полтава, Одеса, Чернігів, Львів, Томськ, Чернівці, Донецьк.

Вправа 154. Спишіть подані слова, підкресліть префікси і поясніть їх правопис.

Сфотографувати, схвилювати, здавлений, зроблений, споглядати, сформувати, спитати, створити, стулити, скерувати, скласти, зшити, зчистити, зварити, стомлений, розпитати, розбити, безсилий, безжурний, безпринципність, бездоріжжя, черезсмужжя.

Вправа 155. Спишіть, вставляючи, замість крапок, пропущені букви.

Пр...хороший, пр...вабливий, пр...добрий, пр...хитрий, пр...готовлений, пр...д'явник, п...р...дплата, пр...рва, п...р...втомлений, пр...мудрий, пр...стосувати, пр...їжджий, пр...наджувати, пр...свячений, п...р...дбачений, п...р...кваліфікуватися, пр...ступний, пр...зирливий, пр...старілий, пр...вілей, пр...гожий, пр...краса, п...р...селення, п...р...розподіл, п...р...тягти.

Вправа 156. Списуючи слова, відділіть рискою основу від закінчення і підкресліть корінь. Поясніть їх правопис.

З р а з о к: *переробк-а.*

Переробка, вивчений, створюють, стихнуть, перероблюватимемо, переглядатимемо, безболісні, безладдя, безмежний, відхилюють, прекрасний, безлісся, вигладжені, вибили, витираємо, вношу, перекажу, виходжу, сиджу, ходжу, воджу, виїжджаю, піщаний, пищить, пискну, затишний, біжать, їздили, розріджували.

Вправа 157. Випишіть слова одного кореня в окремі групи, підкресліть корені і поясніть значення цих слів.

Гори, гірник, кора, коса, косовиця, радіти, косар, кориця, правий, правити, справедливий, заводити, радість, радити, парник, парний, парниковий, пара, правило, лисиця, лисина, вода, водити, порадив, коса, косовиця, радий, водичка, водяний, лисеня, лис, підкорений, радий, гористий, горіння, малий, гони, пригонити, сирий, сир, гін, мало, бережок, сирість, загін, симуватий, сирок, берегли, сирники, бережу, сильце, сильний, малює, сила, малюнок, силувати, бережений, маленький, прибережний.

Вправа 158. З орфографічного словника доберіть п'ятнадцять слів з префіксом *пре-* і стільки ж з префіксом *при-;* запишіть ці слова в два стовпчики за поданим зразком. Поясніть, який відтінок значення надають ці префікси словам.

З р а з о к:

Слова з префіксом *пре-*	Слова з префіксом *при-*
предобрий	*приєднаний*

Вправа 159. Напишіть твір на тему «Вихідний день». У роботі знайдіть слова з похідними основами, визначте корінь, префікс, суфікс і закінчення, випишіть їх за таким зразком: *про-ліс-к-и, про-жи-ти* і т. д.

У творі використайте такі слова і словосполучення: *сонячний день, надворі тихо, друзі, життєрадісні, веселі, чарівні місця, дзвінкі пісні, бібліотека, кінотеатр.*

Вправа 160. Випишіть слова з похідними основами; відділіть корінь, префікс, суфікс, закінчення. Підкресліть корінь. Замість крапок, вставте пропущені букви.

З р а з о к: *о-спів-ан-ий.*

1. Старий Дніпро, оспіваний у народних піснях і думах, давно вже пр...мирився з тим, що його пр...мус...ли працювати на користь народу. 2. Паводкові в...сняні води — грізна ст...хія; згадаймо лише, яку велику шкоду пр...носить повідь. Проте радянські люди, які поставили собі завдання п...р...творювати і підкоряти пр...роду, не звикли відступати перед труднощами.

(За *В. Владком*).

Правопис ненаголошених голосних у коренях слів.

Вправа 161. Спишіть слова, змінивши їх чи підібравши споріднені так, щоб ненаголошений голосний став наголошеним.

Весна — ве́сни	степи — степ	зерно — зе́рна
плести —	земля —	кривий —
веселий —	високий —	мете —
вишневий —	сичі —	везе —
невеличка —	веде —	весельце —
читати —	глибокий —	блищить —
несе —	пливе —	живе —

Вправа 162. Змініть слова так, щоб ненаголошений звук *е* випав. Запишіть за зразком.

З р а з о к: *березень — березня.*

Березень, квітень, травень, червень, липень, серпень, вересень, грудень, січень, південь, прапороносець, велетень, виконавець, вітер, перець, майстер, учень, комсомолець, човен, червонофлотець, хлопець, палець, ранець.

Вправа 163. Спишіть і, замість крапок, поставте, де треба, *е* або *и*. Поясніть їх правопис. У словах з похідними основами підкресліть корінь.

I. Сонце зовсім сіло, в...чірня зоря погасла. Над містом спускалася ніч. У хатніх вікнах забл...щало світло. Вітрець л...генький д...хнув. Побл...зу в траві засюрчав коник. А там над шляхом пон...слось, пол...лось, наче срібний дзвіночок, жайворонкова пісня.

(За *П. Мирним*).

II. Раніше почало вставати сонце, щ...ріше доглядати землю. Поринули в...сняні води, задзюрчали струмочки, закл...котали в ярах, розіллялись ш...рокою повіддю.

З-під снігу заз...л...ніла травиця й зв...с...лила жайворонка. Звився жайворонок високо під чисте, неначе нове небо і заспівав про те, що мертва з...мля ож...ла знов, що сонце, зрадівши щастю з...млі, стало ласкавим.

(*М. Коцюбинський*).

Вправа 164. Складіть речення зі словами, в яких ненаголошені голосні не перевіряються наголосом. Речення запишіть, підкресливши в словах ненаголошені голосні *е, и;* запам'ятайте правопис цих слів.

Екзамени, математика, арифметика, диктант, тривога, чернетка, печатка, пшениця, секретар, кишеня, коридор, орден.

Вправа 165. Напишіть твір на одну з тем: «Екскурсія на завод», «Екскурсія в колгосп», «Екскурсія в радгосп».

В тексті використайте такі слова: *директор, телефон, класний керівник, учитель фізики, автомобіль, бригадир, механік, дисципліна.*

Вправа 166. Списуючи, замість крапок, вставте, де треба, *е* або *и.* Поясніть їх правопис.

I. Біля хутора, попід з...леними ч...решнями, Вас...лько несподівано побачив багато коней. На току стояла клуня, під якою с...діли в тіні с...лдати. Шарко бочком шм...гнув під кущ, де л...жали бр...зентові відра, в...-ликі ключі й ц...нкові бляшанки.

Офіцер тр...мав біля очей якісь трубки з скельцями й д...вився чер...з них у поле. Він відняв від очей трубки й зд...вовано з...рнув на хлопця.

До гармат підбігло декілька с...лдатів і зам...тушилися. «Де масло?» — кр...чав з-під куща с...лдат, і н...рвово розк...дав порожні бляшанки. Шарко, побачивши, що його викр...ли, шм...гнув у кущі.

(За *П. Панчем*).

II. Перші осінні холоди завдали в...ликої тр...воги всім пташкам. Зв...чайно, нелегко перел...тіти простір у кілька тисяч верств. Ліс стояв темний і мовчазний, бо головні співці відл...тіли, не ч...каючи холодів.

У Сірої Шийки було п...р...ламане кр...ло ще пов...сні, коли до вивідка підкралася л...сиця і схопила кач...ня.

Першими руш...ли болотяні птахи, бо болота стали зам...рзати. А час м...нав. Настав і день відльоту. Стара качка пров...ла останню ніч з Сірою Шийкою. «Ти тримайся он коло того бер...га, де в річку збігає дж...рельце,— радила вона.— Там вода не зам...рзає цілу зиму».

(За *Д. М.-Сибіряком*).

Складні слова.

Вправа 167. Розкладіть дані слова на їх складові частини і поясніть правопис цих слів. Складіть з ними декілька речень і запишіть.

Пароплав, працездатний, паровозобудування, середземноморський, східнослов'янський, машинобудівний, орденоносний, високопоставлений, тридцятип'ятирічний, чотирьохсотий, двохсотий, двоповерховий, тритижневий, загальновідомий.

Вправа 168. Перекладіть речення на українську мову і запишіть; підкресліть складні слова і поясніть їх правопис.

1. Лицемерие ведёт к гибели. 2. Самоуверенность ведёт к разорению. 3. Сила народа сильнее ледохода на реке. 4. Путешественник на полпути не останется. 5. Полный чайник молчит, полупустой шумит. 6. Слабый и с полдороги возвращается. 7. Умный понимает с полуслова.

(Народна творчість).

Вправа 169. З поданих слів утворіть складні слова і поясніть їх значення.

Землю+трусить, рясне+листя, широке+поле, переднє+піднебіння, зерно+сховище, снопи+в'язати, картоплю+копати, сіно+косити, м'ясо+рубати, солому+різати, пів+Лохвиці, пів+Полтави, пів+Європи, пів+дерева, пів+огірка, машинно+тракторний, військо+морський, військо+полонений, фізико+хімічний, сорок+п'ять+хвилин, шість+десять+день, сто+двадцять+років, двісті+п'ятдесят+літ, сто+сімдесят+три+дні, двадцять+п'ять+тисяч.

Вправа 170. Дайте відповіді на запитання одним складним словом.

1. Як називаються учні, що навчаються у 8 класі? 2. Хто вирощує, доглядає сад? 3. Хто сіє і вирощує хліб? 4. Хто міряє землю? Хто рубає ліс? 5. Хто носить листи? 6. Хто ходить пішки? 7. Як називається будинок, що має три поверхи? 8. Хто варить сталь?

Вправа 171. Перепишіть, замінивши виділені словосполучення складними словами за поданим зразком. Поясніть способи творення складних слів і їх правопис.

З р а з о к: *Змагання збірних команд тривало півтори години — півторагодинне змагання збірних команд.*

1. Змагання збірних команд тривало півтори години. 2. Навчання, що продовжується 10 років. 3. Будинок з чотирма поверхами. 4. План, розрахований на п'ять років. 5. Мотоцикл з трьома колесами. 6. Деревина завдовжки три метри. 7. Дерева з жовтим листям. 8. Навчання проводиться в дві зміни. 9. Хлопець десяти рорів. 10. Школа, де діти навчаються вісім років.

Вправа 172. З поданих слів утворіть складні слова і поясніть їх правопис.

Фабричний+заводський, садовий+городній, городній+баштанний, кислий+солодкий, гіркий+солоний, торговий+промисловий, англійський+російський, літературний+художній, безпроцентний+виграшний, робітничий+селянський, фізичний+математичний, історичний+філологічний, діалектичний+матеріалістичний, алма+атинський, бурят+монгольський, контр+адміральський, кафе+ресторан, хімічний+технічний, унтер+офіцер, віце+президент, обер+майстер, екс+чемпіон, дизель+мотор, жар+птиця, прем'єр+міністр, хліб+сіль, шапка+невидимка, соціал+демократ, грам+молекула, кіловат+година, людина+день.

Вправа 173. Спишіть речення, підкресліть складні слова і поясніть їх правопис.

1. Що Радвлада робить, то все на краще виходить. 2. Сімнадцятий рік почав нову еру, новий вік. 3. Хто більше трудоднів заробляє, той хліб має. 4. Раніш у мільйонерів жито жали, а тепер мільйонерами колгоспи стали. 5. Рвач хотів більше урвати, щоб семирічку зірвати. 6. Червоні зорі на Кремлі — дороговказ для трударів. 7. Захотів Гітлер завоювати Ленінград, то й став життю не рад. 8. Волго-Донський канал всі моря об'єднав. 9. Де проїде комбайн «Донбас», наче сніг, піддається пласт. 10. Мирне співіснування — шлях дружби і змагання. 11. Супутник радянський у всесвіті літає — до миру людей закликає *(Н. тв.)*. 12. Густолиста яровина хилить віти аж на воду, виглядає мати сина з більшовицького походу *(Мал.)*. 13 Рокочуть ріки ясноводі *(Р.)*.

Вправа 174. Пригадайте і запишіть складні слова, що означають:

а) назви міст — *Ленінград, Волгоград,...*; б) інструментів —; в) машин — ; г) професій — ; д) рослин—; е) тварин — ; є) риб — ; ж) птахів —.

Вправа 175. Складноскорочені слова *СРСР, УРСР, БРСР, РТС, ЦК КПРС, ЛКСМУ, облвно, райвно, радгосп, завгосп, запчастини* запишіть повністю.

Вправа 176. Спишіть слова, підкресліть у них корені і усно поясніть, як утворилися ці складні слова.

Теплохід, працездатний, тепловозобудування, середземноморський, східнослов'янський, машинобудівний, орденоносець, загальновідомий, п'ятирічка, тридцятип'ятирічний, чотирьохсотий, мистецтвознавство, просторіччя, товаропостачання, світогляд, рукостискання, залізопрокатник, правобережжя, двадцять, тридцять, двадцятирічний, металопромисловість.

ЧАСТИНИ МОВИ

ІМЕННИК

Значення іменника.

Вправа 177. Випишіть з речень іменники за поданою схемою, поставивши їх у початковій формі.

Іменники						
Назви людей і тварин	Назви речей	Назви опредмечених якостей, властивостей	Назви почуттів	Назви явищ природи	Назви опредмечених дій і стану	Назви наукових понять

1. Слава партії великій, що з'єднала наш народ (*Позн.*). 2. Будьте стійкими і сміливими в боротьбі за перемогу великої справи комунізму. 3. Хай славиться молодість світу, друзі мої (*Ян.*). 4. День у день шириться змагання трудівників села республіки за дострокове проведення всіх сільськогосподарських робіт (*Газ.*). 5. Повітря свіже, пахуче: учора пройшов ливневий дощ. 6. Мати Сашкова була щаслива і світла, як весна. Вона

переповнена радістю (*Коп.*). 7. Очі від утоми закрилися (*Мирн.*). 8. Жовті курчата розкотилися по грядках, мов горох (*Коз.*).

Вправа 178. Складіть і запишіть 6—12 речень з іменниками різного предметного значення. Поясніть синтаксичну роль іменників у реченнях.

а) Назви людей і тварин; б) назви речей; в) назви опредмечених якостей або властивостей; г) назви почуттів логічних переживань; д) назви явищ природи; е) назви опредмечених дій або стану; є) назви наукових понять.

Рід і число іменників.

Вправа 179. Спишіть уривок, підкресліть іменники і усно визначте їх рід і число.

...в кожному уроці може і повинна бути якась творча мить спільних відкриттів, спільних пошуків вчителя і учнів, та щедра і висока мета творчої відваги, про яку так добре говорив чудовий педагог Ілля Миколайович Ульянов. Тоді вчитель не стільки допомагає учням зрозуміти черговий розділ підручника, скільки дає їм щось таке, що має бути «між рядків»— нове розуміння ще якогось явища, ще якоїсь сторінки життя. Вчитель несе його разом із своїм диханням, з усією своєю особою, з усім великим запасом знань, з усією своєю інтелігентністю. І чи допоможуть тут плани? Чи може бути натхнення зі шпаргалки? А як часто саме ці жалюгідні «шпаргалки», усякі там плани, звіти і позбавляють вчителя змоги подумати, якщо хочете, настроїтися якось поновому перед відповідальним уроком.

(*К. Зеленська*).

Вправа 180. З поданими іменниками спільного роду складіть речення так, щоб те саме слово було вжито в чоловічому і жіночому роді. Речення запишіть.

З р а з о к: *Наш Петро у колгоспі листоноша. Нова листоноша приносить газети о восьмій годині.*

Листоноша, бідолаха, каліка, роззява, староста, задавака, писака.

Вправа 181. Складіть і запишіть декілька речень, щоб подані іменники були в них жіночого роду.

Харченко, Скляр, Гресь, доктор, кандидат, академік, інженер, професор, рахівник.

Вправа 182. Подані словосполучення замініть складними чи складноскороченими іменниками, запишіть їх. Визначте рід і число цих іменників та поясніть їх правопис.

П'ять років, десять років, п'ятнадцять років, двадцять років, двадцять п'ять років, п'ятдесят років, сто років, чорна земля, ліс рубати, сіно косити, універсальний магазин, завідувач господарством, комсомольський організатор, край знати, заводський комітет, партійні збори, районний партійний комітет, професійна спілка.

Вправа 183. Від іменників чоловічого роду утворіть за зразком іменники жіночого роду. Складіть з ними декілька речень і запишіть їх.

Зразок: *поет — поетеса.*

Поет, письменник, артист, тракторист, самець, індієць, турок, німець, англієць, росіянин, білорус, узбек, татарин, москвич, араб, ленінградець, одесит, швед, ткач, лев, тигр, перепел, голуб, заєць, гусак, індик.

Вправа 184. Перекладіть уривок з російської мови на українську, підкресліть іменники, усно визначте їх рід і число.

Высоко над Днепром сияло горячее июльское солнце, и широкая река под его лучами казалась выкованной из блестящего, чуть почерневшего местами серебра. Пляжи Труханова острова были усеяны людьми — июль в этом году выдался на редкость жаркий. В воде было тесно, как на людной улице — по всем направлениям сновали лодки і лодочки, челноки, моторки и гоночные скифы. На Слободку и Труханов остров, вздымая винтами глубокую темно-зелёную воду, беспрерывно бегали речные трамваи. Неторопливо и тяжело шлёпая по воде плицами, от речного вокзала отчаливал большой пароход «Валерий Чкалов». Путь его лежал вниз по Днепру, в самое устье, к Херсону...

(В. Собко).

Вправа 185. Уважно прочитайте текст вправи 160. Зверніть увагу, як автор описує Дніпро.

Складіть опис річки, яка тече недалеко від вашого села, міста. В описі підкресліть іменники і визначте їх рід.

Вправа 186. Випишіть в одну колонку іменники, що вживаються лише в множині, а в другу — ті, що вживаються тільки в однині. Усно поясніть значення кожного іменника.

Двері, груди, збіжжя, Карпати, кучері, радість, радощі, жнива, збори, Суми, масло, сум, граблі, вила, жіноцтво, студентство, піхота, окуляри, ворота, ки-

сень, електрика, пахощі, гордість, нафта, молоко, борошно, глина, залізо, ножиці, сани, терези, молодь, селянство, канікули, золото, будні, молоко, роковини, цукор, молодість, хитрощі, Альпи, сміливість, Сочі, колективізм, спокій, боротьба, Київ, Донбас, Урал.

Вправа 187. Від поданих слів утворіть іменники, що означають збірні поняття, визначте словотворчі елементи їх, складіть з утворених іменників декілька речень і запишіть.

Птахи, промені, листки, сторожі, прилади, учителі, жінки, студенти, селяни, товариші, корені, камені, піхотинці, родичі, козаки, юнаки, гарбузи, берези, дуби, горіхи, апарати, пролетарі, мухи, ворони.

Вправа 188. Складіть таблицю іменників.

Іменники, що вживаються тільки в однині	Лексичне значення їх	Іменники, що вживаються тільки в множині	Лексичне значення їх

Вправа 189. Поясніть лексичне значення поданих іменників; складіть з ними речення і запишіть.

Масло — маслà, жир — жири́, красота — красо́ти, висота — висо́ти, вода — во́ди, сніг — снігú, пісок — піски́.

Відмінювання іменників.

Вправа 190. Випишіть у колонки за відмінками словосполучення з іменниками і поясніть синтаксичну роль їх у реченні.

Ознайомившись з доповіддю секретаря ЦК КПРС на червневому Пленумі ЦК про чергові завдання ідеологічної роботи партії, я, колишній священик Микола Гнилицький, ще раз і остаточно переконався в нежиттєвості і шкідливості того становища, яке займає церква в сучасному суспільстві, в житті радянського народу... я зрікся сану...

Життя — найкраща школа, і воно вище від усяких біблій. Навіть теоретики-богослови бачать, що ніякі біблійні вигадки не можуть змагатися з життєстверджуючим вченням комунізму.

Якщо мої колишні «собрати» по вірі, люди письменні і начитані, змушені визнати безглуздість релігійної

догми і моралі, то що казати про рядового священика, котрий на власні очі буквально на кожному кроці бачить, як наше творче життя, життя радянських людей, їх праця і трудовий ентузіазм руйнують підвалини релігії.

Останні досягнення нашої науки, зокрема успішні польоти в космос, не залишають каменя на камені від біблійного пояснення походження світу... ні Гагарін, ні інші космонавти не бачили там ніякої «тверді», раю чи пекла. Вигадка все це.

(Журнал «Войовничий атеїст»).

Вправа 191. Списуючи, замість крапок, вставте відповідні прийменники і усно поясніть значення іменників з прийменниками.

1. ... вітер надіяться — без мелива бути *(Н. тв.)*. 2. Перекопська рівнина починається ... Дніпром на південь ... Каховки *(Ян.)*. 3. Пани в тяжку ... селян годину почали наймати зимою строкових на жнивний час за нікчемну плату *(Н.-Лев.)*. 4. Які пахучі яблуні,— вони простягнули білі руки ... вашого вікна, вони вітають жорстокого хірурга *(Корн.)*. 5. Хотіла б я вийти у чистеє поле, припасти лицем ... сирої землі *(Л. Укр.)*. 6. ... гори аж до греблі суне поволі хмара народу *(К.)*. 7. В гаю русалочки гуляли, вінок ... квіточок плели *(Гл.)*. 8. ... старших синів і чутки нема *(Вовч.)*. 9. Ласа кішка ... риби, та в воду лізти не хоче *(Н. тв.)*. 10. Воля ... чоловіка вільного — чарівне слово *(Мирн.)*. 11. Крапельки крові було б ... рятунку доволі *(Л. Укр.)*.

Вправа 192. Спишіть, доповнюючи незакінчені речення; підкресліть іменники і визначте відмінки їх.

СЕЛО ЯСНІ ЗОРІ.

Ясні Зорі ніби підводилися з широкої ... . Здалека село скидалося на суцільний зелений ... . На широкій вулиці, замість тинів, росла жива ... . Два ряди молодих яблунь і груш, які ... . Крізь густі крони садочка виглядали ... . Вони вкриті переважно хвилястим етернітом і черепицею, що ... . Жодної стріхи на цій вулиці ... .

Вулиця вибігала на широкий майдан, на якому ... . Був то яснозорівський Палац культури, де ... . Коло нього зеленів сквер ... . В центрі села стоять красиві будинки: ... .

Вправа 193. 1. Іменники називного відмінка поставте в родовому; поясніть правопис закінчень.

а) Луганськ, Ромодан, документ, атом, квадрат, ромб, склад, урок, футбол, Львів, Луцьк, Сибір;

б) квас, мед, спирт, азот, ячмінь, гіпс, асфальт, пролетаріат, ряд, реманент, текст, товар;

в) університет, клуб, горб, вітер, холод, гнів, страх, політ, шум, хист, колорит, мінімум;

г) вираз, закон, відгук, прибуток, успіх, випадок, побут, простір, світогляд, теплохід, орган, тариф.

2. Від поданих іменників утворіть паралельні форми родового відмінка і складіть з ними речення.

Лист, папір, апарат, акт, звук, листопад.

Вправа 194. Складіть і запишіть шість речень: два речення, в яких іменник у називному відмінку буде підметом, два речення — присудком і два речення — прикладкою.

Вправа 195. Напишіть коротенький нарис про колгоспників або робітників (підприємства, організації, магазину тощо), які борються за економію виробництва, за високу продуктивність праці.

У нарисі підкресліть іменники і визначте відмінки.

П р и м і т к а. За обсягом нарис близький до оповідання, але часто не має сюжету. У нарисі змальовуються характерні факти життя, характерні постаті тощо.

Вправа 196. Спишіть і, замість крапок, допишіть закінчення іменників, поясніть правопис цих закінчень.

1. Лісничий з гордіст... показав заводському гост... мільйони сіянців. 2. Петр... Іванович... Дорошенк... здалося, що сонце вже зійшло і заховалося за хмари. 3. Низький уклін, душевне спасибі російському мистецтв... за велику науку ідейності, правди, людяності, краси *(Корн.)*. 4. Бажаємо славному українськ... народ... нових успіхів у великій всенародній боротьбі за торжество комунізм... *(«Рад. Укр.»)*. 5. За море-океан уклін працівник..., всім чесним люд..., трудящим всім рук... від сина світлої Радянської України *(Р.)*. 6. В цій доб... новій, величній за великії діла парті... Комуністичній наша слава і хвала! *(Біл.)*.

Вправа 197. Виразно прочитайте вірш, випишіть іменники родового, давального відмінка. Усно поясніть правопис виділених слів.

СОНЦЕ ПАРТІЇ, СВІТИ!

Ой Вітчизно, *серцю* мила,
Ти *прекрасна,* молода,
Прибуває твоя сила,
Мов з джерел *гірська*
вода.

Сил своїх не пожалієм
Для *наближення* мети,
Плани виконать зумієм,
Сонце партії, світи!

Рідній партії — пошана,
Рідній партії — любов,
Історичні світлі плани
Нас хвилюють знов і знов.

(Народна творчість).

Вправа 198. Прочитайте вірш вголос і з'ясуйте орфоепічні норми літературної мови. Спишіть. Поясніть правопис виділених слів і визначте іменники називного, родового, давального і знахідного відмінків.

Не *світило* сонце
Ще так всій *землі,*
Як *засвітив* волю
Ленін у *Кремлі.*

Засяла та воля
Та й на увесь *світ* —
Нам, людям *радянським,*
Стало легко жить.

(Народна творчість).

Вправа 199. Складіть і запишіть дев'ять речень, в яких іменники в знахідному відмінку означатимуть: а) предмет або особу, на яку спрямована дія; б) час, коли відбувається дія; в) простір, на який поширюється дія.

Вправа 200. Подані словосполучення замініть новими з іменниками в родовому відмінку. Усно поясніть правопис закінчень.

З р а з о к: — *збираємо урожай — збирання врожаю.*

Читаю книгу; рубаємо ліс; ремонтуємо трактор; організували роботу; вивчаємо техніку; слухаємо радіо; вивчати марксизм; будувати клуб; організуємо ремонт; будуємо комунізм; знати кодекс; вивчаємо мову.

Вправа 201. Напишіть допис до стінгазети про художню самодіяльність учнів педучилища. Підкресліть іменники знахідного відмінка однією рискою, а родового — двома.

Вправа 202. Перекладіть текст на українську мову, підкресліть іменники знахідного відмінка і поясніть їх роль у реченні.

1. Советские профсоюзы на всех этапах социалистического строительства проводили в жизнь политику Коммунистической партии. 2. Советские профсоюзы повышают свою роль в государственном, хозяйственном и культурном строительстве. 3. Профсоюзы неустанно развивают социалистическое соревнование в промышленности,

на транспорте, в совхозах, направляют инициативу и энергию трудящихся на выполнение и перевыполнение производственных планов. 4. Профсоюзы должны возглавить развёртывающееся общенародное движение за повышение производительности труда. 5. Профсоюзы призваны вести более решительную борьбу со всякого рода проявлениями равнодушия и невнимания к запросам и нуждам трудящихся.

(Газета «Правда»).

Вправа 203. Уважно прочитайте, визначте іменники орудного відмінка і поясніть правопис їх та лексичне значення.

ПРО РЕАКЦІЙНУ СУТЬ РЕЛІГІЇ.

1. Коли суспільство побудоване так, що мізерна меншість користується багатством і владою, а маса весь час терпить «нестатки» і несе «тяжкі обов'язки», то цілком природне співчуття експлуататорів до релігії, яка навчає «покірно» терпіти земне пекло заради небесного, нібито, раю (*В. І. Ленін*).

2. Того, хто все життя працює і бідує, релігія вчить покори і терпіння в земному житті, втішаючи надією на небесну нагороду. А тих, хто живе з чужої праці, релігія вчить доброчинності в земному житті, пропонуючи їм дуже дешеве виправдання для всього їх експлуататорського існування і продаючи по підхожій ціні квитки на небесне благополуччя (*В. І. Ленін*).

3. Якби зібрати попіл всіх міст і сіл, спалених внаслідок релігійних воєн..., то утворилася б гора висотою не нижче Монблану, найвищої гори в Європі (*Д. Свіфт*).

4. Справжня свобода — лише там, де людина вільна також і від релігійних забобонів, справжня освіта — лише там, де людина піднеслась над своїми релігійними забобонами і уявою (*Л. Фейєрбах*).

Вправа 204. Складіть і запишіть речення з поданими іменниками, поставте їх в орудному відмінку з такими значеннями:

1) співучасник виконувача дії: *батько (з) сином; брат (з) сестрою; я (з) товаришем;*

2) засіб пересування і знаряддя праці: *автомашина, велосипед, лопата, граблі;*

3) іменна частина складного присудка: *товариш, друг, інженер, вчитель;*

4) місце, простір, який охоплює дія: *ліс, поле, гора, степ;*

5) час дії: *зима, ніч, весна;*

6) спосіб, характер дії: *боротьба, життя, знання.*

Вправа 205. Запишіть іменники російською мовою і порівняйте їх правопис в українській і російській мовах.

Іменем, машиною, товаришем, знанням, сім'єю, вістю, статтею, кров'ю, любов'ю, робітницею, майстром, піччю, фабриками, машинами, площею, грушею, суттю, життям, місяцем, межею, плечем, секретарем, загибеллю, галуззю, щастям, міддю, тінню, верф'ю, жовчю, смертю, якістю, вістю, бійцем, п'ятирічкою, морем, урожаєм, шахтарем.

Вправа 206. Перебудуйте речення; виділені іменники називного відмінка замініть орудним.

Зразок: *Колгосп будує школу.— Школа будується колгоспом.*

Комуністична партія і *Радянський уряд* послідовно відстоюють справу миру. З різних місць *учні* надсилають вітання учителеві Петру Івановичу. *Колгоспники* і *колгоспниці, інженери, техніки* і *робітники, вчені* і *митці* з честю виконують Директиви XXIII з'їзду КПРС. *Колгосп* будує школу. *Робітники* обговорюють план роботи. *Шахтарі* підтримали пропозицію. *Редактор* підписав рукопис. *Дід* доглядає сад. *Секретар* написав пояснення.

Вправа 207. Виразно прочитайте вірш. Випишіть словосполучення з іменниками місцевого та знахідного відмінків, поясніть лексичне значення їх і правопис.

ОЙ, У ПОЛІ НА РОЗДОЛЛІ.

Ой, у полі на роздоллі
Трактор землю крає,
А на ньому комсомолець
Пісеньку співає.

Його пісня голосиста
Дзвонить на роздоллі,
Чути трактора та пісню
На колгоспнім полі.

Щодня хлопець виконує
По дві норми в полі,
Увечері залюбки
Навчається в школі.

(Народна творчість).

Вправа 208. Перекладіть на українську мову і запишіть уривок. Підкресліть іменники в родовому і орудному відмінках, порівняйте їх правопис в російській і українській мовах.

Ленин и Октябрь! В сознании нашего народа, всего прогрессивного человечества ленинское имя и величие дней Октября 1917 года нераздельны. Ленинское учение, идеи Октября стали боевым знаменем всех людей труда...

Полвека существует Советское государство. Великие дела совершены за эти десятилетия. Под руководством ленинской партии пройден героический путь революционной борьбы и созидания. Советский Союз — страна с самым передовым общественным строем, где нет эксплуататорских классов, социального и национального угнетения. Индустриальная мощь нашей Родины, её социалистическое сельское хозяйство, небывалый расцвет науки и культуры — всем этим по праву гордится советский народ, поднявшийся к вершинам исторического творчества. Впервые в мире построив соцализм, он уверенно идёт ленинским курсом к коммунизму.

Советский Союз является несокрушимым оплотом мира, демократии и социализма, авангардом всех революционных, прогрессивных сил, борющихся против империализма.

(Газета «Правда»).

Вправа 209. Складіть речення, в які увійшли б іменники: а) в давальному відмінку: *Вітчизна, народ, комсомол, школа;* б) в місцевому відмінку: *колгосп, завод, учень, сестра, рослина.*

Вправа 210. Спишіть прислів'я. Визначте відмінок кожного іменника і поясніть правопис виділених слів.

1. Щоб добре жить, треба працю любить. 2. Хто *трудиться* на славу, той збагачує *державу.* 3. Будем добре працювати — до зір славу Вітчизни піднімати. 4. Щастя в праці, радість у житті — це до комунізму путь. 5. Посій труд, а слава вродить. 6. Тільки на нашій радянській землі щастя усміхається. 7. Геть пішло з країни горе — *розлилося* щастя *морем.* 8. Добре, що наші діти про панів знають тільки з букварів. 9. *Села тепер* вже не пізнать — електролампочки скрізь горять. 10. Нові автотраси — селам окраси. 11. У радянських людей сміливії мрії і героїчні дії. 12. В роботі настирливий, в навчанні допитливий. 13. Де більше науки, там менше муки. *(Народна творчість).*

Вправа 211. Спишіть речення і, замість крапок, допишіть, де треба, закінчення іменників, визначте відмінки і поясніть їх правопис.

1. Геннаді... Івановичу Дубовик... та Ангелін... Іванівні Півторак... видали премію за сумлінну працю. 2. Треба було конче зустрітися з Настасі... Петрівною Палій... та Григорі... Павлович... Заводі..., порадитись з

приводу статті, що була вміщена в газеті «Прапор комунізм...». 3. До Горно-Алтайськ... прибули туристи. 4. Нафта добувається в Дрогобич..., Борислав... . Металургійна і хімічна промисловість розвивається на Донбас... і Придніпров'..., а в Дніпропетровськ..., Запоріжж..., Миколаєв..., Херсон..., Жданов..., Луганськ..., Горлівц..., Керч...— машинобудування. 5. Туристи відвідали Севастополь, Ялт..., Алушт..., Євпаторі..., Феодосі..., Керч... .

Невідмінюванні іменники.

Вправа 212. Пригадайте, які ви знаєте невідмінювані іменники, і запишіть їх у таблицю.

Таблиця невідмінюваних іменників.

Загальні назви іншомовного походження	Іншомовні географічні назви	Іншомовні чоловічі імена і прізвища	Жіночі прізвища на приголосний та на *-о*, *-й*.	Абревіатури

П р и м і т к а. Таблицю невідмінюваних іменників поповнюйте новими словами, що зустрічатимуться в літературі.

Вправа 213. Доберіть синоніми до поданих іменників. (Користуйтесь словником іншомовних слів).

Трюмо, жюрі, шосе, депо, інтерв'ю, портмоне, кашне, кафе, каре, манто, ательє, алегро, амплуа, портьє, меню, попурі, парі, рагу, фойє, вето, інкогніто, леді, фіаско, марабу.

Вправа 214. Визначте усно значення даних невідмінюваних іменників, користуючись словником іншомовних слів. До кожного іменника доберіть відповідний епітет.

Панно, попурі, піке, фойє, кофе, турне, піаніно, кенгуру, галіфе, метро, радіо, кіно, шимпанзе, авто, пюре, лібретто, какао, купе, боа, резюме, сопрано, шасі, жабо, какаду, колібрі, рондо, нотабене, пап'є-маше, прес-пап'є, поні, сітро, конферансьє, кліше, кімоно, дюшес, соло, драже, доміно.

Вправа 215. Перепишіть речення, підкресліть невідмінювані іменники, визначте їх рід і відмінок. Поясніть правопис виділених слів.

1. Вийшли паровози з депо *(Куч.)*. 2. Назустріч з туману *вигинуло* крите авто *(Коз.)*. 3. Видно трасу з *пів-*

ночі на *південь,* мармурові станції метро (*Дм.*). 4. Вийде хлопець *чорноокий* із індускою гнучкою, і під срібний спів колібрі будуть слухать шум прибою... (*Нех.*). 5. Радянське кіно має *величезний вплив* на свідомість мільйонів людей (*Газ.*). 6. Так почалось листування. А згодом відкрилось інкогніто (*Риб.*). 7. *Висока* змістовність опери «Богдан Хмельницький», непогасна ідея братства російського та українського народів, що є стрижнем усього твору, *вкладено* в майстерно побудоване лібретто (*Б.*).

Вправа 216. Перекладіть на українську мову і запишіть. Визначте рід, число невідмінюваних іменників.

1. Станции метро украшены красивыми панно. 2. Мы прочитали краткое коммюнике. 3. В центральном кафе я пил какао. 4. Военный атташе совершил турне по городу. 5. В новом фойе недавно построенного кино мы слушали лекцию. 6. Мне нравится сопрано. 7. Мальчик играл на пианино. 8. По радио передавали концерт. 9. Токио — столица Японии. 10. Мастерские нового депо хорошо оборудованы. 11. Забавный кенгуру привлекал внимание детей. 12. Пёстрый какаду беспрестанно повторял одно и тоже.

Вправа 217. До невідмінюваних іменників доберіть прикметники і складіть з кожним речення.

Тбілісі, Баку, шимпанзе, Чікаго, Сочі, Еміль Золя, Даніель Дефо, пюре, журі, Гейне.

Творення іменників.

Вправа 218. Подані іменники випишіть у чотири колонки. У кожній групі іменників визначте суфікси.

1) Іменники, що означають назви людей за спеціальністю, професією чи взагалі за родом діяльності;

2) що означають назви людей за належністю їх до політичних та наукових напрямів за характером їх діяльності, занять;

3) що означають назви людей за зовнішніми чи внутрішніми ознаками і якостями;

4) що означають назви людей за національністю або територіальною ознакою, за місцем проживання тощо.

Соціаліст, комуніст, москвич, сибіряк, селянин, робітник, дивак, забудько, українець, юрист, учитель, орловець, іспанець, комісар, мрійник, індієць, дотепник, ми-

тець, чоботар, кравець, кавказець, полтавець, зрадник, брехун, реготун, бідак, молодець, безумець, злидень, плаксій, крутій, хвалько, незнайко, організатор, переможець, злочинець, засідатель, визволитель, правитель, представник, заступник, месник, гнобитель, бібліотекар, плугатар, слюсар, медик, фізик, хімік, залізничник, колгоспник, льотчик, зенітчик, формувальник, тракторист, комсомолець, танкіст, машиніст, окуліст, артист, піаніст.

Вправа 219. Поділіть на морфеми подані іменники за схемою. Визначте значення суфіксів. Поясніть правопис префіксів.

Основа			Закінчення
Префікс	Корінь	Суфікс	

Напруження, поневолення, розташування, злиття, передчуття, догадка, примовка, задувка, посадка, вдоволення, вдосконалення, написання, співвідношення, ствердження, завзяття, безлюддя, засилля, презирство, недбальство, представник, зазнайство, співробітництво, приятельство, хатка, садочок, хустина, вербиця, травичка, подвір'ячко, розбишака, шаблюка, немовлятко, сестричка, пилиночка, бджілка, кристалик, книжечка, горнятко, оченята, бородище, вітрище, дідок, дідуган.

Вправа 220. За допомогою префіксів і суфіксів утворіть іменники з новим значенням або відтінком. Підкресліть корені слів, усно поясніть значення і правопис префіксів і суфіксів.

Вага, вибір, горіння, падання, ріст, сіль, ліс, шум, ділення, читання, творення, писання, ходіння, садіння, будова, городіння, хитання, ведення, видання, значення, копання, пиляння, малювання, множення.

Вправа 221. Від кожного з цих слів утворіть якнайбільше іменників за допомогою суфіксів на означення: а) пестливості, здрібнілості, зменшення; б) збільшення, згрубілості, презирливості; в) збірного поняття.

а) Сніг, дуб, ліс, кінь, зоря, птах, вітер, слон, голова, нога, рука, річка, орел, вовк, собака, цап, ластівка, сестра, брат, борода, дід, сад, хата, весна;

б) сніп, віз, голос, двір, гора, зуб, трава, мороз, ніс, жук, кавун, кабан, звір, сом, стіл, чобіт, кіт, хвіст, віл, ведмідь, грім;

в) картопля, буряк, квасоля, горох, біб, гарбуз, павук, огудина, багно, кукурудза.

В усіх утворених іменниках підкресліть суфікси і поясніть їх правопис.

Вправа 222. Виразно прочитайте текст. Випишіть всі похідні іменники, відділяючи рисками префікси, суфікси, корені і флексії. Поясніть правопис виділених слів.

Найвеличніше, найурочистіше було *віддано* шану Т. Г. Шевченкові на його багатонаціональній Батьківщині, у колі народів-братів Радянського Союзу.

Пройдуть *десятиріччя,* а згадка про достойне *вшанування* великого Кобзаря в 1964 році житиме у пам'яті народів, підніматиметься з пожовклих листків, документів і преси нашої доби.

150-річчя з дня народження Кобзаря відзначалося і за *рішенням* Всесвітньої Ради Миру, і за постановами урядів, масових організацій, товариств країни. І мільйони-мільйони людей відзначали цю *знаменну* дату за голосом свого щирого, простого серця, в якому назавжди закарбувалася любов, вдячність, шана до українського поета і золотими літерами вписалось *безсмертя* Кобзаря: «Є в Шевченка народження дата — дати ж смерті в Шевченка нема».

(Журн. «Жовтень»).

Вправа 223. Перекладіть іменники на російську мову і запишіть. Порівняйте суфікси в російській і українській мовах.

Бібліотека, відмінник, продавець, гармоніст, косар, комсомолець, стрілець, учитель, читач, колгоспник, льотчик, плановик, мудрість, давність, радощі, хитрощі, молодість, старість, тракторист, соціаліст, бригадир, велосипедист.

Вправа 224. Від дієслів утворіть іменники, підкресліть суфікси в іменниках і поясніть значення їх.

Стояти, читати, писати, творити, видавати, носити, значити, повстати, глядіти, *говорити, навчати, казати,* возити, будувати, перекладати, літати, промовляти, бити, лікувати, доглядати, запевнити, косити, жати.

Вправа 225. Уважно прочитайте баладу, зміст її ширше передайте своїми словами, використавши знання біографії Т. Г. Шевченка. Спишіть, в іменниках підкресліть суфікси, префікси і поясніть значення їх і правопис.

ГОЛОС ПРАВДИ.

Був на Уралі острів. Плоский острів.
Безлюдний острів каторги й жури.
На цьому острові, як на помості,
Сухий пісок ворушили вітри.
Але росло там, зеленіло Слово.
Його коріння крізь пласти пісків
Шукало шляху до струмка живого,
Що у собі безсмертя затаїв.
Минулий вік таки сконати мусив,
Хоч підіймав, і мучив, і карав.
Ріка в пісках своє змінила русло,
Косою віку стятий Кос-Арал.
Але донині свіжий правди спів —
Він довговічніший від рік і островів.

(Леонід Вишеславський).

Правопис складних іменників.

Вправа 226. Спишіть речення; слова, що в дужках пишіть разом або через дефіс з іменниками, що стоять поряд; поясніть правопис складних іменників.

1. Інженер оглянув відремонтований (дизель) мотор і зазначив, що технік відмінно справився із складним завданням. 2. У літньому саду вже відкрито (кафе) ресторан. 3. По каналу імені В. І. Леніна ходять (тепло) ходи. 4. Мені дуже подобається (меццо) сопрано. 5. У нього добра (праця) здатність, а тому він багато працює над підвищенням свого фахового рівня. 6. У Радянському Союзі вело (мото) спорт стоїть на високому рівні. 7. У (хаті) читальні з колгоспниками проводились бесіди по (агро) техніці. 8. Ми уважно слухали (радіо) концерт. 9. Основне наше завдання: добре опанувати (марксизм)ленінізм. 10. Величезну (культурно) освітню роль відіграє в селі (кіно) пересувка.

Вправа 227. З кожної пари слів утворіть складний іменник. Визначте корені слів і сполучні голосні.

Пішки + ходити; рука + писати; м'ясо + рубати; грунт + підпушувати; метал + обробляти; житло + будувати; міряти + воду; проводити + воду; гнати + воду; буркун + зілля; плащ + палатка; фабрика + кухня; хлопці + молодці; стеблина + билина; Ленін + град;

тепловоз + будувати; трактор + будувати; вода + лікарня; гори + цвіт; шибай + голова; пройди + світ; перебий + ніс; п'ять + років; шість + день; сім + років.

Вправа 228. Дані словосполучення назвіть одним складним словом — іменником. Поясніть правопис цих складних іменників.

1. Ферма, в якій розводять птахів. 2. Ферма, в якій розводять свиней. 3. Школа, в якій діти навчаються протягом восьми років. 4. Передача по радіо. 5. Фільм, який демонструється по телевізору. 6. Приміщення, в якому зберігається зерно. 7. Поїзд, що рухається електрикою. 8. Отруйні гриби. 9. Державний план на п'ять років. 10. Прилад для вимірювання кількості опадів. 11. Найменша необхідна кількість агрономічних знань. 12. Гусінь, яка в'є кокони з шовку. 13. Рослина з м'ясистими їстівними коренями. 14. Частина неба над горизонтом. 15. Машина, що призначена для розпилки лісу. 16. Безперервний рух крові в організмі.

Правопис *не* і *ні* з іменниками.

Вправа 229. Пригадайте іменники, що пишуться з часткою *не* разом, і запишіть їх за поданою схемою. Цю схему поповнюйте.

Іменники, що без частки *не* не вживаються	Іменники, які можна замінити іншими, близькими за значенням

Вправа 230. Складіть і запишіть речення, в яких наведені іменники з часткою *не* писалися б разом і окремо.

Нещастя — не щастя; недоля — не доля; неволя — не воля; невміння — не вміння; нечесність — не чесність; нетерпіння — не терпіння; небажання — не бажання; неправда — не правда; неврожай — не врожай.

Вправа 231. Спишіть речення, частку *не* пишіть разом або окремо з іменниками. Усно поясніть правопис часток. Підкресліть слова іншомовного походження.

1. Заглиблена колись у (не)уцтво Росія про першість у науках сперечається з народами, що цілі віки ученням прославлялися (*Нов.*). 2. Дуже шкода, що в мене була нянею німкеня,— а (не)росіянка,— я не чув казок народних; в них, мабуть, більше поезії, ніж в усій французькій словесності (*Лерм.*). 3. Раби, що не бажа-

ють визволення, вони не мають ніякого уявлення про людську (не)залежність (*Герц.*). 4. Дід Корній зрозумів: (не) спектакль це все, (не) витівка лейтенанта (*В. С.*). 5. Сила з (не)правдою не вживається, жертва (не)правдою не викликається (*Некр.*). 6. Та і є за що, Русь могутня, полюбить тебе, звати матір'ю, стать за честь твою проти ворога, а в (не)волі час і життя віддать (*Н.*). 7. І багато могил наших (не)другів проросте по Русі бур'янищами (*Н.*).

Вправа 232. Спишіть речення. Частки *не* і *ні* пишіть з іменниками разом або окремо. У виділених словах підкресліть корені, визначте префікси і суфікси.

1. Російське мистецтво... вже (не) дилетант, (не) новачок..., а могутній лев, який поклав сильну лапу на своє тіло і сміливо *озирається* по сторонах (*Стас.*). 2. Нове наше мистецтво — і (не) копія, і (не) *продовження* чогось чужого (*Стас.*). 3. Метро стало цілком реальним фактом, а зовсім (не) фантазією... (*К. Station*). 4. Російський народ і російський солдат, що вийшов з його рядів, завжди був гідний, однаково великий і в щасті, і в (не) щасті (*К. Тімірязєв*). 5. Нехай (ні) жар, (ні) холод не *спинить* вас (*Фр.*). 6. Петро не знав (ні) щастя, (ні) покою (*М.*). 7. Душі моєї не купить вам ані *лавровими* вінками, (ні) золотом, (ні) хлібом, (ні) орлом (*Т.*). 8. Коли б уже та весна швидше *приходила,* може б за працею не лізла в голову всяка (ні) сенітниця (*К.*). 9. Він чув, як з самої глибини його істоти вставали (ні) кчемність, фальш, компроміси й світили до нього зеленими очима (*К.*).

Вправа 233. Перекладіть на українську мову і поясніть правопис частки *не* з іменниками.

1. От непорядка и сильная рать погибает. 2. Умный с одного слова поймёт, невеже й тысяча впрок не пойдёт. 3. Путник знаком с голодом, дорожный человек — с недостатками, гонец — с усталостью. 4. Тот идёт вперёд, кто не боится невзгод. 5. Друзья в несчастье познаются. 6. Горе тому, у кого непорядок в дому. 7. Пища утоляет голод, знания исцеляют невежество. 8. Любовь к народу, ненависть к врагам — душа победы. 9. Каждая неудача прибавляет ума. 10. Чем сильнее любовь к жизни, тем крепче ненависть к врагам.

(*Народна творчість*).

Повторні вправи.

Вправа 234. Прочитайте, поясніть правопис виділених слів. Усно зробіть граматичний розбір усіх іменників у такій послідовності: а) початкова форма; б) власний чи загальний, означає живий чи неживий предмет; в) рід; г) число; д) відмінок; е) відміна; є) група; ж) відповідає на питання; з) від якого слова залежить (якщо він у непрямому відмінку); и) яким членом виступає в даному реченні.

Машина *уповільнила* рух і легко покотилася *широкою,* обсадженою *деревами вулицею.* Вона проїхала повз *великий* порожній двір міліції з відчиненою брамою, куди діловито поспішав літній вусатий міліціонер-узбек, поминула білий *двоповерховий* будинок *райвиконкому* з квітниковими клумбами перед ним, далі банк із загратованими вікнами й повернула на центральну вулицю імені Алішера Навої. Тут Олександр Іванович попросив *шофера спинити* машину й, непевно ступаючи затерплими ногами, зійшов на тротуар.

(Б. Антоненко-Давидович).

Вправа 235. Уважно прочитайте байку і запишіть. Передайте зміст її своїми словами. Усно зробіть граматичний розбір іменників за зразком 234 вправи.

ЛАМПОЧКА І ДРІТ.

Розсердилася лампочка на дріт.
«Чого ти, наче п'явка, присмоктався?
Якби ти знав, як ти мені набрид.
Хоч би ти, осоружний, перервався,
Пусти, пусти мене! Світитиму сама».
Зірвалась з дроту, хруснула — й нема.

(Я. Королевич).

Вправа 236. Дайте в письмовій формі повні відповіді на запитання. У відповідях підкресліть невідмінювані іменники і усно визначте їх рід, число і відмінок.

1) Як називається музичний твір, що складається з різних музичних уривків?

2) Як називається зал у кінотеатрі або театрі, де перебувають глядачі до початку кінокартини, вистави та під час перерви (антракту)?

3) Ким написаний роман «Робінзон Крузо»?

4) Як називається музичний твір, що виконує одна особа?

5) Як називається підземна дорога, якою користуються жителі Москви, Ленінграда, Києва?

6) Як називається наймана машина з лічильником, який показує вартість проїзду?

7) Хто написав оповідання «Гаврош»?

ПРИКМЕТНИК.

Значення прикметника та його синтаксична роль.

Вправа 237. Прочитайте уривок. Випишіть прикметники у формі називного відмінка однини разом з іменниками, до яких відносяться ці прикметники. Усно вкажіть, яку ознаку показує прикметник.

Зразок: *вечірнє небо*—відношення до часу; *величезний табун* — розмір.

А сонце вже сідало. Високо-високо під небом вечірнім пролетіли величезним табуном дикі гуси у плавні на ніч і виповнили повітря дивним гуком, що, мов відгомін далекого дощу, пронісся над тихим Дунаєм. Небо над Галацом жевріло, як розпечене залізо: широка річка понялась на заході вогняною барвою, далі зарожевіла, засяяла блакиттю, а там заблищала сизою барвою холодної криці... Вербовий гай на тім боці повився у темряву, почорнів, блакитні гори стали синіми та хорошими...

Зачаровані подорожні сиділи й мовчали. Ось збігла на берег дівчина, прихапцем зачерпнула мідяними кухвами жовтої води і знову подалась на стрімкий берег.

(М. Коцюбинський).

Вправа 238. Складіть і запишіть речення з прикметниками, що виражають розмір, колір, смак, відношення до місця, відношення до часу, приналежність, внутрішні властивості і зовнішні ознаки.

Вправа 239. Знайдіть у тексті прикметники, випишіть їх разом з іменниками, з якими вони узгоджуються, визначте їх рід, число, відмінок і синтаксичну роль.

...На Виставці передового досвіду в народному господарстві УРСР... експонується макет класу нової експериментальної школи.

Макет зроблений натуральної величини. Це — клас для молодших учнів. При вході з коридора, в пристінній шафі влаштовано гардероб. Особливість його — для кожного учня відведено спеціальний куточок. В ньому є місце для пальта, чоловічого убору, взуття і ослінчик, на якому учень скидатиме калоші...

Заходимо в клас. Одна стіна повністю з скла, інші три пофарбовані світло-жовтим кольором. Вони добре миються. Віконні рами обертаються на горизонтальних вісях. Школа одноповерхова, і стеля від середини до двох протилежних стін піднімається на 30 градусів.

Клас квадратної форми. В ньому нема жодного вбитого гвіздка, а застосовуються пересувні полиці, рейки з численними і також пересувними гачками. Всі наочні посібники і живий куточок розміщені на задній стіні, на полицях.

Класна дошка складається з трьох частин, з поворотними крилами. Середина — зеленого кольору, крила — темно-сірі; зворотна сторона крил пофарбована в чорний колір. Коли ці крила закрить, перед вами — чорна дошка... Ліворуч від неї — пересувна дошка для вивішування таблиць... Праворуч — шафа для навчальних таблиць. Над дошкою — екран і дві лампи для підсвічування... Учительський стіл стоїть вище за парти на 20 сантиметрів і має дві тумби; передня стіна закрита.

Парти зроблені з металу і пластмаси. Вони мають пересувні сидіння. Освітлення — м'яке, люмінесцентне. Підлога — з сірого лінолеуму.

(Газета «Радянська освіта»)

Вправа 240. Спишіть, підкресліть субстантивовані прикметники, визначте їх відмінки. Поясніть зміст кожного прислів'я.

1. Мудрий не все каже, що знає, а дурень не все знає, що каже. 2. З добрим дружись, а з лихим стережись. 3. Улесливий схожий на кота: спереду ласкає, а ззаду кусає. 4. Лінивий двічі ходить, а скупий двічі платить. 5. За грамотного не розписуйся. 6. Далеко куцому до зайця. 7. Чужого хорошого не гудь, а свого поганого не хвали. 8. Боязливому по вуха, а сміливому по коліна. 9. Заздрий від чужого щастя сохне. 10. Добрий завжди допоможе.

(Народна творчість).

Якісні, відносні і присвійні прикметники.

Вправа 241. Від поданих прикметників утворіть і запишіть форми ступенів порівняння.

З р а з о к:

Форма вищого ступеня	Форма найвищого ступеня
тепліший	*найтепліший*

Теплий, дешевий, тугий, свіжий, сизий, веселий, гладкий, тихий, тонкий, рідкий, старий, солодкий, глибокий, широкий, довгий, далекий, швидкий, дзвінкий, жорстокий, низький, близький, дужий, добрий, вузький, високий, товстий, малий, веселий, поганий, гарний.

Вправа 242. Від іменників утворіть присвійні прикметники чоловічого і жіночого роду і поясніть спосіб творення їх.

Батько, мати, брат, сестра, дід, бабуся, внук, внучка, Ольга, Марія, Андрій, учень, сторож, Гордій, маляр, друкар, Гриша, Гудзій, бондар, партизан, солдат, командир, директор, учитель, касир, школяр, шахтар, кобзар, Дорош, тесляр.

Вправа 243. У словосполученнях один з іменників замініть прикметником, словосполучення з прикметником запишіть. Поясніть правопис прикметників.

Школи Полтави, заводи Києва, листя сосни, майно колгоспу, артисти Москви, порядки школи, вулиці села, квіти весни, проміння сонця, машина заводу, рух робітників, комітет батьків, організація піонерів, кімната комсомолу, збори учнів, вечір студентів, порада батьків, одяг дітей, будинок з дерева, розпорядження директора, земля радгоспу, слово вчителя, рішення суду, збори колгоспу, висновок лікаря.

Вправа 244. Доберіть до прикметників антоніми, складіть з ними декілька речень і запишіть; підкресліть якісні прикметники однією, а відносні — двома рисками.

Нічний, зимовий, свійські, хатні, сільський, комуністичний, мирний, колективний, великий, широкий, холодний, товстий, чужий, близький, темний, високий, рівний, чорний, сумний, слабкий, хворий, уважний, привітний, ласкавий, свіжий.

Вправа 245. Списуючи, замість крапок, відповідно до змісту речення доберіть і вставте прикметники, подані в дужках. Підкресліть якісні прикметники однією, а відносні — двома рисками, визначте їх рід, число і відмінок.

... прозорого ... дня, коли все в природі блискало і лисніло, але з якихось ще ... ознак уже відчувався в ... повітрі ... сум в'янення, на березі ... річки, яка звивалася ... дзюрчанням між кущами, на ... пляжику загорало кілька льотчиків.

Розімлілі від спеки, вони дрімали, і навіть, невтомний Бурназян мовчав, зариваючи в ... пісок свою скалічену, невдало зрослу після поранення ногу. Вони лежали, сховані від ... очей ... листям ліщини, але їм було видно протоптану в ... траві стежку, яка тяглася по косогору над заплавою. Ось на цій стежці Бурназян, який возився з своєю ногою, і побачив видовище, яке здивувало його.

З переліску в ... штанях і черевиках, але без сорочки, вийшов ... новак.

(смугастих, піжамних, сірим, сторонніх, теплий, маленький, піщаний, м'який, крихітної, гарячім, тихий, непомітних, тихого, серпневого, учорашній).

(Б. Полевой).

Вправа 246. Визначте якісні, відносні і присвійні прикметники.

Дерев'яний стіл — дерев'яна поза; батькове майно — батьківське майно; гостре слово — гострий ніж; золотий годинник — золоті руки; материна ласка — материнська ласка; залізна ручка — залізна воля; вовча нора — вовча натура; тепле повітря — тепла усмішка; лисяча натура — лисяче хутро; чиста блакить — чиста совість; ласкава сестра — ласкаве сонечко; заяча лапка — заяча душа; ведмежа шкура — ведмежа послуга; срібний ланцюжок — срібний голосок; свинцева куля — свинцевий погляд; рожева квітка — рожева мрія.

Вправа 247. Подане коротке оповідання поширте до художнього твору. Використайте відповідні прикметники. Складіть спочатку план оповідання.

В ПІОНЕРСЬКОМУ ТАБОРІ.

Сонце заходить помалу і посилає проміння юним.

Під дубом зібралися діти і про щось захоплено розмовляють.

Ось сигнал горна кличе в табір.

Піонерська сім'я скоро зібралася на вечірню лінійку.

— І сьогодні цікаво і весело провели день. Буде про що розповісти своїм товаришам,— сказав Василько.

— Ні,— тихо прошепотів Петя,— краще напишу оповідання і прочитаю.

Відмінювання прикметників.

Вправа 248. Уважно прочитайте текст, впишіть прикметники разом з іменниками, до яких вони відносяться, і зробіть письмовий розбір за такою схемою:

Словосполучення іменника з прикметником	Якісний, відносний чи присвійний	Група м'яка чи тверда	Відмінок

ПАРТІЇ СЛАВА, ЛЕНІНУ СЛАВА!

Слава, слава в віках,
Батьківщині могутній!
Україна Радянська
повна світла й тепла.

Розцвітає життя,
богатирське й прекрасне,
Партії мудрій,
народна хвала!

(П. Тичина).

Вправа 249. Провідміняйте прикметники з іменниками в однині і множині, рискою відокремте закінчення і усно поясніть їх правопис.

Теплий день, народний суд, художній твір.
Тепла ніч, народна справа, художня література.
Тепле літо, народне прислів'я, художнє слово.
Безкраїй степ, безкрая рівнина, безкрає поле.
Гордіїв брат, Ігорева сестра.

Вправа 250. Подані прикметники поєднайте з іменниками так, щоб в одному словосполученні прикметник вживався в прямому значенні, а в другому — в переносному. Складіть з ними речення і запишіть.

Лютий, гарячий, зелений, вільний, залізний, блискучий, глибокий, холодний, золотий, високий, дерев'яний.

Вправа 251. Виразно прочитайте вірш «Каменярі» І. Франка, випишіть прикметники з іменниками, до яких вони відносяться, і зробіть розбір за такою схемою:

Прикметник з іменником	Група	Рід	Число	Відмінок	Ступінь порівняння

Вправа 252. Напишіть статтю в районну газету під заголовком «Наші маяки». Опишіть у ній, як передова ланка колгоспу боролася за високий урожай, як збирала його. Розпитайте ланкову про це. В роботі підкресліть прикметники і розберіть їх за схемою попередньої вправи.

Вправа 253. Використовуючи прикметники, опишіть зовнішній вигляд вашого товариша (ріст, колір волосся, очей, одяг і т. д.).

Вправа 254. Предмет має різні ознаки. Наприклад, сніг може бути *дрібний, легенький, лапатий, волохатий, сухий, мокрий.* Із цих ознак ми вибираємо ті, які характеризують предмет в певних обставинах.

Так, поет М. Т. Рильський, характеризуючи красу свого села взимку, використав такі прикметники:

«І пада сніг *лапатий, волохатий*
Спокійно і величаво над селом».

До поданих іменників доберіть відповідні прикметники.

Товариш (якого ми поважаємо); людина (яка багато знає); усмішка (що нам подобається); весна (в травневі дні); небо (без хмар); місяць (ясної ночі); береза, верба, дуб (весняні ознаки); ліс (весною); ліс (восени); ліс (взимку); школа (в якій ми вчимось); село, місто (де ми росли); батько, мати.

Творення прикметників.

Вправа 255. Від поданих слів утворіть за допомогою відповідних суфіксів прикметники:

1) що виражають ознаку без додаткових відтінків: *блакить, блискавка, привіт, говір, глибина, правда, розсудок, балачка, успіх, робота, вітер, музика;*

2) що означають міру виявлення (повноту, неповноту) ознаки: *сивий, круглий, зелений, синій, холодний, старий, сухий, діра, худий, золото, голос, барва, плечі, рука, зуби, крила, горб, гілля, гордий, широкий, довгий, здоровий, старий;*

3) що означають пестливість або здрібнілість: *червоний, синій, чорний, рідкий, тонкий, чистий, повний, білий, малий, отакий, славний, вірний, худий, товстий, близький.*

Вправа 256. Від поданих слів утворіть прикметники за допомогою суфіксів *-еньк-, -енн-, -езн-, -ісіньк-;* поясніть їх правопис. Складіть і запишіть кілька речень з утвореними прикметниками.

Старший, старий, сильний, темний, здоровий, великий, білий, тонкий.

Вправа 257. Від поданих слів утворіть прикметники за допомогою суфікса *-ськ-* (з фонетичними варіантами *-зьк-, -цьк-*).

Марксист, шахтар, громада, бондар, фельдшер, студент, хорват, Кавказ, француз, Волга, чех, Париж, узбек, Запоріжжя, ткач, турок, місто, Кременчук, Чернівці, Чехословаччина, Мордовія, Одеса, Прага, товариш, Криворіжжя, мистецтво, мати, білорус, більшовик, українець.

Вправа 258. Від поданих слів утворіть прикметники за допомогою суфіксів *-ов-, -ьов-, -йов-, -ев-, -єв-*.

Груша, поле, дощ, вишня, дуб, яблуня, шлях, термін, життя, криця, рожа, береза, каштан, клен, липа, сосна, папір, алюміній, слух, цех, полк, сніг, край, розум, казка, наука, свято, служба, овочі, сталь.

Вправа 259. Утворіть присвійні прикметники від іменників і поясніть спосіб творення їх та правопис.

Микола, Олексій, Андрій, Петро, Василь, Корній, Геннадій, Варвара, Марія, Ольга, Наталка, Надія, Софія, секретар, товариш, дідусь, учитель, соловей, лев, батько, мати, дядько, возій, свекруха.

Вправа 260. Від кожного іменника утворіть кілька прикметників; усно поясніть, за допомогою яких суфіксів утворюються ці прикметники, їх значення і правопис.

Гордість, брат, батько, горобець, ведмідь, бджола, коса, соболь, нещастя, вогонь, співець, мед, мороз, світ, зелень, старість, молодість, холод, тепло, рід, ліс, сніг, краса, трава, торф, суперечка, сум, рух, порох, лід.

Вправа 261. Подані прикметники поставте у вищому ступені. Складіть і запишіть декілька речень з прикметниками вищого ступеня, підкресліть суфікси і поясніть значення і правопис їх.

Низький, вузький, слизький, близький, дорогий, дужий, тяжкий, важкий, високий, легкий, молодий, короткий, тонкий, твердий, солодкий, цікавий, кислий, ясний, веселий, тугий, м'який, гострий, гарний, косий, прямий, кривий, далекий, уважний, відсталий.

Вправа 262. Від кожної пари слів утворіть складний прикметник, поясніть усно спосіб творення і правопис. Запишіть і підкресліть корені у складних словах.

а) Червоний, прапор; рясний, лист; широкий, поле; загальний, освіта; східний, слов'янин; зовнішній, полі-

тика; легкий, атлетика; орден, носити; машина, будувати; біль, заспокоїти; високо, авторитетний; загально, відомий; вельми, шановний;

б) кислий, солодкий; ново, утворений; вище, зазначений; нижче, підписаний; ясний, зелений; яскравий, червоний; темний, синій; жовтий, гарячий; сіруватий, зелений; зелений, жовтий;

в) мова, література; навчання, виховання; Україна, Росія; автомобіль, трактор; робітник, селянин; фізика, математика; помірно, континентальний; нижній, дунайський; військовий, морський.

Вправа 263. Спишіть уривок, підкресліть епітети і усно поясніть, які ознаки предметів і явищ вони означають.

Займався пишний січневий ранок. Золотий промінь сонця перелинув зі сходу на захід, і вершечки синіх хмар зайнялися червоним полум'ям. Сонце, мов здорова червона діжа, випливало з-за краю землі та обгорталось блискучими хмарками, що спалахнули від сонячного проміння, мов солома від вогню. Виплило. Дерева, одягнені в легеньку одіж з срібного інею, облялись делікатним рожевим світлом. Проти синіх тяжких хмар, що оповили захід, здавались вони делікатними рожевими тінями.

(М. Коцюбинський).

Вправа 264. Доберіть епітети до поданих іменників і складіть короткий опис «Ранок». Підкресліть прикметники і поясніть їх значення.

Сонце, ранок, трава, роса, ліс, пташки, пісні, річка, проміння, степ, небо.

Вправа 265. Доберіть синоніми, а потім — антоніми до наведених прикметників. Складіть по п'ять речень з антонімами і синонімами.

Спокійний, чистий, ласкавий, радісний, смілий, рідний, мініатюрний, світлий, дзвінкий, суровий, рівний, відомий, старий, наполегливий, туманний, вимогливий, серйозний, широкий, добрий, відвертий, справедливий.

Вправа 266. Випишіть прикметники з іменниками; усно поясніть, з яких частин мови і за допомогою яких суфіксів утворилися зазначені прикметники. Які з них якісні, відносні чи присвійні?

ПЕРЕМОГА.

Довго я не хотіла коритись весні,
Не хотіла її вислухати,
Тії речі лагідні, знатні, чарівні
Я боялась до серця приймати.
«Ні, не клич мене, весно,— казала я їй,—
Не чаруй і не ваб надаремно,
Що мені по красі тій веселій, ясній?
В мене серце і смутне і темне».
А весна гомоніла: «Послухай мене!
Все кориться міцній моїй владі:
Темний гай вже забув зимування сумне
І красує в зеленім наряді;
Темна хмара озвалася громом гучним,
Освітилась огнем блискавиці;
Вкрилась темна земля зіллям-рястом дрібним,
Все кориться мені, мов цариці;
Хай же й темне серце твоє оживе
І на спів мій веселий озветься,
Бо на нього озвалося все, мов живе,
В тебе ж серце живе, бо ще б'ється!»
Тихо думка шепоче: «Не вір тій весні!»
Та даремна вже та осторога,—
Вже прокинулись мрії і спів в мені...
Весно, весно,— твоя перемога!

(*Леся Українка*).

Правопис складних прикметників.

Вправа 267. Утворіть складні прикметники від слів, що в дужках. Запишіть. Перевірте за словником їх написання.

I. 1. (Тепловоз+будівний) завод. 2. (Північний+східний) напрямок; (північний+морський) вітер. 3. (Синій+голубий) шпилі; (синій+око) дівчина. 4. Сіруватий+синій) хмари; (сірий+око) юнак. 5. (Світлий+голубий) небо. 6. (Золотистий+тьмяний) смужка світла; (золотий+волосся) дівчина. 7. (Жовтий+зелений) листя; (жовтий+гарячий) промінь. 8. (Сизий+голубий) колір; (сизий+крило) голуб. 9. (М'ясний+молочний) продукти; (м'ясний+заготівельний) пункт. 10. (Зерновий+бобовий) культури; (зерно+очисний) машина. 11. (Військовий+морський) прапор; (військовий+зобов'язаний)

юнак. 12. (Народний+визвольний) рух; (народний+господарський) план. 13. (Північний+східний) вітер; (північний+казахстанський) степ. 14. (Машина+трактор) майстерня; (машина+будівний) завод. 15. (Червоний+фіалковий) колір; (червоний+дзьоб) птах.

II. 1. (Східний+Європейський) рівнина; (східний+європейський) країни. 2. (Північний+Німецький) низовина; (північний+німецький) говірки. 3. (Середній+Дунайський) низовина; (середній+дунайський) клімат. 4. (Нижній+Дунайський) низовина; (нижній+дунайський) зрошувальні канали. 5.(Північний+Осетинський) Автономна Республіка; (північний+осетинський) ліси. 6. (Середній+Сибірський) плоскогір'я; (середній+сибірський) тайга. 7. (Середній+Руський) височина; (середній+руський) природа. 8. (Центральний+Азіатський) плоскогір'я; (центральний+азіатський) степи. 9. (Східний+Сибірський) море; (східний+сибірський) морози.

III. (Первісна+община), (жовтий+гарячий), (фізичний+математичний), (військовий+морський), (військовий+полонений), (кілька+разів), (кілька+поверхів), (класовий+свідомий), (культурний+історичний), (темний+червоний), (кругле+лице), (науковий+дослідний), (плоди+овочів), (сім+років), (червоні+щоки), (чорні+вуса), (товарний+пасажирський), (перший+клас), (Перше+травня), (південний+західний), (прямий+кут), (п'ятнадцять+років), (сім+метрів), (світлий+рожевий), (два+дні), (три+тижні), (чотири+поверхи), (дві+сотні), (три+тисячі), (чотири+мільйони), (два+яруси), (чотири+осі), (три+томи).

Вправа 268. Спишіть речення, вставивши, замість крапок, пропущені букви. Від слів, що в дужках, утворіть складні прикметники; усно поясніть їх правопис і лексичне значення.

1. XXIII з'їзд КПРС визначив основні напрями внутрішньої політ...ки і господарської діяльності, (зовнішній+політичний) курс партії і держави, затвердив Д...рективи по (п'ять+рік) плану розвитку народного господарства СРСР. 2. Поліпшилось (військовий+патріотичний) в...ховання молоді. 3. Багато комітетів комсомолу стали конкретніше брати участь у в...рішенні (господарський+політичний) завдань. 4. Деякі комсомольські організації недостатньо займаються п...танням підвищення (загальний+освітній) та (культурний+тех-

нічний) рівня молоді. 5. (Перший+черговий) завданням ВЛКСМ є гл...боке роз'яснення рішень XXIII з'їзду КПРС, мобілізація комсомольців на активну боротьбу за в...конання нового (п'ять+рік) плану розвитку народного господарства. 6. Основою (ідейний+політичний) в...-ховання молоді є пропаганда марксизму-ленінізму. 7. Всю (агітаційно+пропагандистський) роботу будувати на базі політичного, економічного і культурного життя району, міста, області. 8. В...пускати в світ популярні посібники з питань (марксистський+ленінський) теорії.

(З Резолюції XV з'їзду ВЛКСМ).

Правопис часток *не* і *ні* з прикметниками.

Вправа 269. Списуючи речення, розкрийте дужки, частки *не* і *ні* пишіть окремо або разом. Усно поясніть, чому треба писати ці частки окремо чи разом.

1. (Не)величкі гіллячки височезних верб, мов тирчики бур'яну, визирають з-під снігу *(М.)*. 2. Мисливець він, правда, (ні)кудишній *(Грим.)*. 3. Ех, тройка! птиця тройка, хто тебе видумав?.. І (не)хитре, здається, дорожнє спорядження, (не)залізним прошите гвинтом, а нашвидку, живцем, самою сокирою та долотом спорядив і склав тебе кмітливий ярославський мужик *(Гог.)*. 4. Був колись Горщик, та розмок, тепер (ні)кчемний черепок *(Гл.)*. 5. Місцина вся дика, таємнича, але (не)понура — повна ніжної задумливої поліської краси *(Л. Укр.)*. 6. (Не)страшні для мене вітри, (ні)підводні каміння *(Л. Укр.)*. 7. (Не)дорогий твій дарунок, дорога твоя пам'ять *(Н. тв.)*. 8. Плавні видались (не)страшними і навіть гарними *(К.)*. 9. (Не)знайомий подивився на малюнок, потім з усмішкою на Тараса *(Іван.)*. 10. Чорна (не)проглядна темнота стояла кругом *(М.)*. 11. Не рветься, не плаче поточене старе серце, і очі не бачать (ні) тихої хатиночки в забутому краї, (ні) тихої долиночки, (ні) темного гаю *(Ш.)*.

Вправа 270. 1. До кожного прикметника доберіть синоніми з часткою *не* і поясніть їх правопис.

1. Низький, сумний, злий, темний, довгий, добрий, трудний, веселий, розумний, сміливий, сильний, рівний, близький, зайвий, привітний, радісний, тупий, повільний, міцний, простий, далекий.

2. Складіть і запишіть речення з такими прикметниками.

2. Невеликий — не великий; неповний — не повний; невеселий — не веселий; недобрий — не добрий; неясний — не ясний; нерівний — не рівний; недалекий — не далекий; нерозумний — не розумний; невільний — не вільний.

Вправа 271. Спишіть, замінюючи підрядні означальні речення прикметниками.

З р а з о к: Країна, якої ніхто ніколи не переможе.— Непереможна країна.

1. Країна, якої ніхто не переможе. 2. Зірки, яких не можна бачити простим оком. 3. Ліси, якими не можна пройти. 4. Борець, який ніколи не втомлюється. 5. Хлопець, який не любить балакати. 6. Степ, який не родить. 7. Морські простори, яких ще не вивчили. 8. Тінь, що не рухається. 9. Бажання, яке не можна здійснити. 10. Книга, яку ще не розрізали. 11. Поле, якого ще не виорали. 12. Будинок, якого не добудували. 13. Дерева, що вкрилися інеєм, приваблювали наше око. 14. Трава, яку скосили вранці, вже зів'яла на сонці. 15. Газета, яку прочитали, лежить на столі.

Вправа 272. Перекладіть на українську мову; розкрийте дужки, частку *не* пишіть окремо чи разом.

1. И улыбка его в этот момент была (не) загадочная, как всегда, а тёплая, грустная *(Пол.)*. 2. Я был тронут до глубины сердца, увидя знакомые и (не) знакомые мне лица и дружески со всеми целуясь *(Пол.)*. 3. Тянулась глубокая осень, уже (не) сырая и дождливая, а сухая, ветреная и морозная *(Акс.)*. 4. Пётр Васильевич, несмотря на своё (не) красивое лицо, неуклюжесть и заикание, был человек с (не)обыкновенным практическим умом *(Л. Т.)*. 5. Жора Арутюнянц, вернувшись из (не)удачной эвакуации, сразу вступил в откровенные, дружеские отношения с Володей и Толей Орловым *(Фед.)*. 6. Из ответа своей матери Пашка узнал, что зовут его не Пашкой, а Павлом Галактионовым, что ему семь лет, что он (не) грамотен *(Чех.)*. 7. Два молодых человека, студент и офицер, друзья с детства, были одних лет и оба красивы, но (не)похожи друг на друга *(Л. Т.)*. 8. О, Тришка малый (не)простой *(Кр.)*. 9. На лице отца выражалась глубокая (не)утешная скорбь *(Акс.)*.

Повторні вправи.

Вправа 273. Виразно прочитайте, поясніть правопис виділених слів. Назвіть іменники, прикметники і зробіть граматичний розбір.

Граматичний розбір іменників

1. Початкова форма.
2. Власний чи загальний; означає живий чи не живий предмет.
3. Рід.
4. Число.
5. Відмінок.
6. Відміна.
7. Група.
8. Відповідає на питання.
9. Від якого слова залежить (якщо непрямого відмінка)
10. Яким членом виступає в даному реченні.

Граматичний розбір прикметників

1. Початкова форма.
2. Який за значенням (якісний, відносний чи присвійний).
3. Яка форма якісного прикметника (повна, коротка, стягнена).
4. Ступінь порівняння.
5. Рід.
6. Число.
7. Відмінок.
8. Група.
9. Відповідає на питання.
10. Від якого слова залежить.
11. Яким членом виступає в даному реченні.

ВІТЧИЗНІ.

Вітчизно! Горді ми тобою,
Трудом і подвигом твоїм,
Твоєю чистою весною
І сили струменем живим.
Ти — серце, сповнене любові,
Ти — правий *непоборний* гнів,
Горять в твоїй *стобратній* мові
Зірниці молодих вогнів.
О! Годен чорної отрути,
Невартий ні *хвилини* жить,
Хто міг на мить тебе забути
І занедбать тебе на мить!

(М. Рильський).

Вправа 274. Списуючи, замість крапок, вставте потрібні букви. У виділених словах відокремте рисками кожну морфему. Підкресліть іменники і прикметники і усно визначте їх відмінки.

1. Широч...і асфальтові проспекти були обсаджені обабіч височ...ими деревами *(См.)*. 2. У севастополь...их *садах* цвіли *фруктові* дерева *(Стан.)*. 3. У павільйонах ніжний аромат фруктів *змішується* з гострими, наче породженими осі...ою прохолодою, запахами овочів. 4. Се-

ред городу гніздилася пр...здорова стара, широка та гілляста дика груша *(Н.-Лев.)*. 5. Огні незліче...і, мов стрічки огне...і, до моря спускаються з міста. 6. Хати тонуть у груш...их та яблун...их садах. 7. Ми відпочивали на Ри...кому узмор'ї. 8. *Сповнилося* село спокійним щоде...им гомоном *(Вовч.)*. 9. *Найближчі* річк...і пороги й нурти перепливати, у сам...кі пущі ліс...і забиратись, на височ...і дерева узлізати, то йому було все одно, що вам або нам водиці іспити *(Вовч.)*.

Вправа 275. Прочитайте і порівняйте наведені два уривки. Поясніть роль прикметників у науково-популярній та художній літературі. Спишіть уривки. Іменники, прикметники підкресліть і усно визначте їх відмінки. Виділені слова розберіть за складом.

ДНІПРО.

Витоком Дніпра вважається невеличке мохове болітце *поблизу* села Клецового, на північний захід від Вязьми.

Дніпро тече по *Смоленській* області, по БРСР і УРСР, впадає в Дніпровський лиман Чорного моря. *Довжина* 2285 кілометрів, площа басейну 503 тисячі квадратних кілометрів. На південь від Дніпропетровська ріка *перетинає* кам'яну гряду, і тут на протязі 90 кілометрів до Запоріжжя раніше були гранітні скелі, які *перегороджували* русло,— так звані Дніпровські пороги. Все це *перешкоджало* наскрізному *судноплавству*. В роки Радянської влади нижче від порогів споруджено гігантську греблю. Завдяки греблі плавні і всі пороги вкрилися водою настільки, що по всій їх довжині на протязі всієї навігації *забезпечується проходження* суден. Біля греблі найпотужніша в Європі гідростанція (Дніпрогес).

...Дніпро має *величезне* економічне і транспортне значення.

(Словник географічних назв).

ДНІПРО.

...Весь Дніпро, скільки можна було досягти оком вгору й униз, був ніби *помальований* ще ясніше й блискучіше, ніж небо. Здавалось, ніби текла блискуча, як скло, широка річка, попід лісом червона, *посередині* оранжева й жовта, а на другому березі зелено-синя. Вода стояла тиха й прозора. А між пофарбованим небом та водою

лежав якийсь дивний пояс з лугів та з борів, де кольори були знов інші. Верхній пружок того пояса — то були бори. Пружок сизів на червоному небі, ніби ліс був *заплутаний* в біле павутиння й *посипаний* зверху снігом, сріблом та діамантами: то була роса. Далі вподовж його слався чорний, наче оксамитовий, узький пояс: то чорніли бори; а нижче було видно дуже ясно широку зелену смужку: то *зеленіли* довгі острови між Старим та Новим Дніпром, та зелені пологі луки попід чорним лісом, вкриті лозами. На зеленому полотнищі подекуди лисніли й блищали плеса, котрі позоставались після *недавнього* повіддя.

(І. Нечуй-Левицький).

Вправа 276. Виправте текст, замінюючи прикметники потрібними синонімами; поясніть їх лексичне значення.

Сонце наче провалилось за густу стіну густого очерету, і враз на болоті потемніло. Густа темрява згущувалась. Закинувши рушницю за плечі, я поспішав вибратись на дорогу. Зненацька заридали — засміялись болотяні сови, і від цього моторошного крику стало моторошно.

Під ногами чавкала густа багниста торф'яна багнюка. Провалюючись і спотикаючись, я поспішав стежкою.

Вправа 277. Напишіть твір-опис на тему «Наше місто». Використайте подані словосполучення. Поясніть значення прикметників у реченнях вашого твору.

Мальовничі вулиці, зелене затишне місто, великий Палац культури, широкоекранний кінотеатр, районна бібліотека, нові будинки, великі світлі школи, педагогічне училище, центральна вулиця, міський парк, в оксамитовому вбранні...

Вправа 278. Випишіть прикметники разом з іменниками. Підкресліть закінчення і визначте рід, число, відмінок. Поясніть правопис виділених слів.

1. Я вірю в кращу будучність рідного народу; я вірю, ні, я певна, що вільний геній цього народу створить нову вільну національну штуку. Ця штука буде стояти в *глибокому органічному* зв'язку з *інтересами* народних мас, буде допомагати їх різнобічному розвитку, їх боротьбі за кращу будучність, за красивого духовного і сильного чоловіка.

(М. К. Заньковецька, 1908 р.).

2. Озираючись на пройдений шлях, радію, що мала змогу *віддати* своє життя на користь рідному українському мистецтву та народній культурі. Ще більше я радію, що нове суспільство відчуває мою колишню працю і що рідна мені *Ніжинщина пишається,* як ви кажете, своєю громадянкою.

Бажаю від щирого серця моїм землякам підняти якнайшвидше народну освіту і якнайщільніше покласти цеглину нового життя.

(*М. К. Заньковецька,* 1928 р.).

Вправа 279. Списуючи, узгоджуйте прикметники. Підкресліть прикметники, що в дужках, з іменниками; усно визначте відмінки їх і поясніть правопис. У словах з похідними основами підкресліть корінь.

1. На (нижній) поверсі чомусь забастував мотор. 2. Гонтар пригадав (учорашній) зустріч. 3. В (надвечірня) позолоті відчувалася свіжість. 4. Круча передав по телефону розпорядження (вечірня) зміні. 5. «Я прийшов, щоб закінчити (учорашня) розмову»,— промовив Гонтар. 6. Марія до (пізній) вечора затримувалась у клініці. 7. Біля (сусідній) будинку від раптово засвічених вікон (рясний) золотом спалахнуло листя акації.

(За *Я. Башем).*

Вправа 280. Від кожного виділеного іменника утворіть присвійний прикметник. Складіть з ними речення. Поясніть правопис цих прикметників.

Олексій, пропозиція; *Віталій,* думка; *Володимир,* слово; *Гордій,* висновок; *Ілля,* лист; *Корній,* сестра; *Лаврентій,* ключ; *Назар,* думка; *Леонтій,* взуття; *Лукаш,* місце; *Матвій,* проект; *Мефодій,* рішення.

Вправа 281. Від слів, що в дужках, утворіть прикметники. Поясніть подвоєння *н* або відсутність його в прикметниках. Складіть і запишіть декілька речень з цими словосполученнями.

1. (Ціна) пропозиція. 2. (Машина) зал. 3. (Туман) ранок. 4. (Рано) весна. 5. (Пустиня) край. 6. (Картина) галерея. 7. (Стіна) годинник. 8. (Обід) перерва. 9. (Орел) крила. 10. (Область) нарада. 11. (Сон) очі. 12. (Герой) вчинок. 13. (Чавун) колесо. 14. (Телефон) дзвінок. 15. (Осінь) листя. 16. (Число) колони. 17. (Закон) вчинок. 18. (Район) конференція.

Вправа 282. Перепишіть речення. Від поданих у дужках слів утворіть складні прикметники і поясніть їх правопис.

1. Весь Дніпро бив чарівними вогняними фонтанами і сміявся (тисяча голосів) молодечим сміхом. 2. Вода зайнялась мінливим полум'ям: то (жовтий, гарячий), то фіолетовим. 3. На трамвайній зупинці цілою родиною виряджали (світле волосся) дівчину. 4. Надія побігла через (буйний, зелений) скверик заводського подвір'я. 5. (Бистрі очі) парубок тряхнув обидві руки.

(За *Я. Башем*).

6. Ту записку після (тридцять, кілометрів) маршу втікачі віддали до рук Миколі Івановичу. 7. Півколом туго оперізує далекий обрій (темний, синій) зубчаста смужка лісу. 8. Загадкова синя смужка на обрії вабить, як спіле (червоний, бік) яблуко. 9. На чисте високе чоло спадало пасмо (білявий, золотистий) чуба. 10. Золотом блискотіла свіжа стерня в (ніжний, зелений) просторі, купчились кущі сокирок з (темний, синій) квіточками.

(За *В. Козаченком*).

ЧИСЛІВНИК.

Значення числівника.

Вправа 283. Спишіть. Визначте усно граматичні ознаки числівників і поясніть роль їх у реченні. Підкресліть слова, в яких написання розходиться з вимовою.

1. Одна головешка і в печі гасне, а дві і в полі горять *(Н. тв.)*. 2. Один за всіх — всі за одного *(Н. тв.)*. 3. Зуби в нього були один в один, як намисто *(См.)*. 4. Шість годин дивиться на одне і те саме, шкварячись до того на червневому сонці *(К.)*. 5. А три верби схилилися, мов журяться вони *(Гл.)*. 6. П'ятеро кіннотників гнали через вигін до переліска *(См.)*. 7. По узліссі і на галявині зеленіє перший ряст і цвітуть проліски *(Л. Укр.)*. 8. Вийшли першими у змаганні ми *(Криж.)*. 9. А люди все йшли і одні другим налягали грудьми на плечі *(К.)*. 10. За добу вони мали перевалити хребет, зробити кожний до півсотні кілометрів, а надвечір наступного дня вийти з двох боків у тилу ворога *(Гонч.)*.

Вправа 284. Випишіть в одну колонку прості числівники, в другу — складні, в третю — складені, в четверту — збірні і в п'яту — дробові.

Дев'ять, п'ятдесят, шестеро, два, шістнадцять, сім, сорок, півтораста, чотирьохсотий, вісімдесят перший, три, сьомий, сімсот, вісімсот п'ятдесят сім, дванадцять, четвертий, п'ять тисяч вісімсот двадцять, сто тридцять, вісімдесят другий, десять, один, дев'ять мільйонів чотириста тисяч двісті два, двадцять вісім, четверо, дві, третій, півтора, три п'ятих, семеро, двадцятеро, одна десята, дев'ятеро, сім сотих, три сьомих, дев'ять одинадцятих, восьмеро, тридцятеро, одна чверть, десятеро.

Вправа 285. Спишіть. Числа записуйте словами. Визначте усно відмінок та синтаксичну роль числівників у реченні.

У республіці працює 34 613 загальноосвітніх шкіл, в яких навчається близько 8,7 мільйона учнів — майже на 2 мільйони більше, ніж у 1961 році. За цей час середню освіту здобули 1 мільйон 120 тисяч, з них без відриву від виробництва — 645 тисяч юнаків і дівчат.

У 132 вищих та 697 середніх спеціальних учбових закладах навчається 1 мільйон 336 тисяч студентів і учнів, що в півтора раза більше, ніж було в 1961 році. У вузах і технікумах навчаються представники народів всіх братніх республік Радянського Союзу та близько 4,5 тисячі посланців із 88 країн Європи, Азії, Африки і Латинської Америки.

Тепер у народному господарстві України працює понад 2,3 мільйона фахівців з вищою і середньою спеціальною освітою. Тільки за останні чотири роки їх підготовлено в республіці 709 тисяч чоловік. Крім того, близько 600 тисяч чоловік закінчили училища професійно-технічної освіти.

(Із звіту ЦК КП України XXIII з'їздові Комуністичної партії України).

Зв'язок числівників з іменниками.

Вправа 286. Від кількісних числівників утворіть порядкові, доберіть до них іменники і складіть кілька речень.

Один, два, три, чотири, шість, вісім, дев'ять, дванадцять, п'ять, сорок, п'ятдесят, дев'яносто, сто двадцять три, триста сімдесят вісім, чотириста п'ятдесят один, дев'ятсот тридцять два.

Вправа 287. Усі наведені числа напишіть словами, а скорочені слова — повністю і усно поясніть зв'язок числівників з іменниками.

0,77 *ц;* 0,5 *кг;* 0,7 *км;* 0,27*т;* 0,16 *га;* 1,15 *см;* 1,4 *см;* 0,06 *м;* 2,005 *м;* $\frac{4}{13}$ *ц;* $8\frac{1}{10}$ *т;* $\frac{9}{11}$ *кг;* $1\frac{3}{9}$ *км;* $\frac{1}{14}$ *т;* $\frac{1}{18}$ *га;* $9\frac{4}{5}$ *см.*

Вправа 288. Утворіть від кількісних збірні числівники і запишіть. Складіть з ними декілька речень і поясніть зв'язок цих числівників з іменниками.

2, 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 21, 29, 30, 35, 48, 57.

Вправа 289. Списуючи, числа пишіть словами і поясніть зв'язок числівників з іменниками.

Олекса Десняк (Олексій Гнатович Руденко) народився 17 вересня 1909 року в селі Бондарівка на Чернігівщині. Вчився він у сільській трудовій школі з 1917 по 1921 рік, потім у Макошинській залізничній семирічці до 1924 року, далі в Борзенському сільськогосподарському технікумі до 1927 року і, нарешті, з 1928 р.— в Чернігівському інституті народної освіти (на факультеті мови і літератури). У 1928 році з'являються перші його твори в харківській газеті «Радянський мисливець та рибалка» («Навесні», «Рибка», «З весняних нотаток»). З 1932 року О. Десняк працює в газеті «Більшовик», органі Чернігівського обкому КП(б)У. Там він вміщує свої оповідання, нариси. У 1937 році він написав роман «Десну перейшли батальйони», а в 1938 р. закінчив свій другий роман «Удай-ріка». У 1939 році О. Десняк був нагороджений орденом «Знак пошани». В цьому ж році він бере активну участь у відзначенні 125-річного ювілею з дня народження Т. Г. Шевченка і присвячує його пам'яті оповідання «Крила Агарі». З 1941 року письменник перебуває на фронті Великої Вітчизняної війни. 25 травня 1942 року він віддав життя за Вітчизну.

Вправа 290. Числа напишіть словами, доберіть до них іменники; усно провідміняйте числівники з іменниками і поясніть зв'язок їх.

40, 90, 10, 275, 594, 6940, 27391; 2-й, 9-й, 15-й, 27-й, 48-й, 129-й, 134-й.

Правопис числівників.

Вправа 291. Уважно прочитайте і спишіть. Числа пишіть словами; усно поясніть правопис числівників.

В Українській РСР валова продукція промисловості у 1966 році збільшиться на 5,5 процента. Передбачається

довести видобуток вугілля майже до 200 мільйонів тонн, виробництво прокату — до 32 мільйонів тонн, мінеральних добрив—до 7,3 мільйона тонн. Виплавка сталі збільшиться на 8,5 процента, видобуток нафти — на 16 процентів і газу — на 10 процентів.

На розвиток народного господарства республіки виділяється 4,8 мільярда карбованців централізованих капітальних вкладень, або на 6,7 процента більше, ніж у 1965 році. В сільське господарство буде вкладено 711 мільйонів карбованців, або на 17,5 процента більше, ніж у 1965 році.

(З матеріалів VII сесії Верховної Ради СРСР, шостого скликання).

Вправа 292. З числівників та іменників утворіть прикметники і запишіть. У складних словах підкресліть корені.

Зразок: *Хлопець 5 років.— П'ятирічний хлопець.*

1. Хлопець 5 років. 2. Мороз в 36 градусів. 3. Школа 3 поверхів. 4. Курси на $1^1/_2$ року. 5. Лекція на 55 хвилин. 6. Дорога в 7 кілометрів. 7. Канат 25 метрів. 8. Загін партизанів в 25 тисяч чоловік. 9. Вантаж в 570 кілограмів. 10. Машина на $1^1/_2$ тонни. 11. Отвір 10 сантиметрів. 12. Дідусь 85 років. 13. Дорога 100 кілометрів. 14. Глибина 5 метрів. 15. Юнак 17 років. 16. 7 годин робочого дня. 17. Будинок в 32 поверхи. 18. Лижний перехід на 15 кілометрів.

Вправа 293. Напишіть доручення за наведеним зразком. Зміст його продумайте самі. Використайте слово з числівним значенням *пів,* напишіть його разом із словами *рік, зарплата.* У дорученні підкресліть числівники і поясніть їх написання.

ДОРУЧЕННЯ.

Я, Павленко Степан Іванович, мешканець села Яхники Лохвицького району, доручаю тов. Ситник Галині Іванівні одержати в бухгалтерії радгоспу ім. Мічуріна зарплату за липень і серпень 1966 року в сумі сто вісімдесят сім карбованців 85 копійок (187 крб. 85 коп.).
5 вересня 1966 року. (Підпис).

ЗАЙМЕННИК.

Значення займенника і його синтаксична роль.

Вправа 294. Випишіть займенники, поясніть їх значення і розподіліть за групами.

Особові	Зворотний	Присвійні	Вказівні	Питальні	Відносні	Означальні	Заперечні	Неозначені

Артем прокинувся рано. До хати зайшла мати з в'язкою хмизу. Побачила Артема й здивувалася.

— Куди ти? Ще, мабуть, і замок висить на дверях школи.

Артем усміхнувся на материне дивування і сказав з повагою.

— Е, мамо, не до школи я. Скінчилися вже мої класи. Буду тепер у кузні науки набиратися.

Мати по цій мові синові ще дужче здивувалася, потім занепокоїлась. Але, ховаючи це, спитала ніби байдуже — чого йому треба в ту кузню. Артем тоді й розповів їй, що думав про це давненько вже, а це вчора ще передумав усе раз, та й нічого кращого не можна видумати.

— Та малий же ти, сину, ще,— похитала мати головою.

— Який є. Виросту, мамо.

Мати дістала з полиці хлібину, поклала перед ним на столі, і ніж. Артем якийсь час їв собі мовчки. Хтозна, що він думав. А тільки раптом, ніби очуняв із задуми, глянув на матір, що стояла біля припічка зажурена, і вимовив.

— Не журіться, мамо. Якось жити будемо. Так усе й буде, воно й само на те склалося: Остап по хліборобству піде, я — по ковальству. Не пропадемо. І вам, мамо, спочити дамо під старість. І Орисю гуртом якось та виведемо на дорогу.

— Ой, малі, малі ви, діти!

— Нічого, виростимо!

(А. Головко).

Вправа 295. Складіть і запишіть декілька речень, в яких займенник виступав би в ролі підмета, присудка, додатка і означення.

Вправа 296. Замініть у реченнях особовими займенниками ті слова, що повторюються. Поясніть усно значення такої заміни.

Михайло Михайлович Коцюбинський народився 17 вересня 1864 року в місті Вінниці. Батько Михайла Михайловича Коцюбинського був дрібним урядовцем. Мати письменника мала добре, ніжне серце. Мати любила літературу, мистецтво і була для Михайла Михайловича Коцюбинського другом і літературним порадником.

У дитячі роки Михайло Михайлович Коцюбинський захоплювався народною творчістю.

Михайло Михайлович Коцюбинський багато написав творів для дітей. Діти люблять Михайла Михайловича Коцюбинського за хороші художні твори.

Правопис займенників.

Вправа 297. Спишіть, розкривши дужки. Підкресліть займенники і поясніть їх правопис. Перше, третє і п'яте речення запишіть фонетичною транскрипцією.

1. Мірошник мав хороший млин. В хазяйстві не (аби) що він *(Гл.)*. 2. Утішно дивитись, коли доросла людина, громадянин... полохається (аби) чого *(К.)*. 3. Одежа на ньому (аби) яка, сорочка розхристана, чоботи порвані, а частіш і зовсім босий *(К.-Осн.)*. 4. Я тобі збирався показать (де) що нове *(Б.)*. 5. Якби ви з нами подружились, багато б (де) чого навчились *(Ш.)*. 6. Після операції Шура (де) який час лежала в тяжкому стані *(Гонч.)*. 7. Як виселився (Максим) з Пісок, то (ні) до його (ні) хто, (ні) він (ні) до кого. 8. Почав Ведмідь хазяйнувати, у пасіці порядкувати... Дознались, кинулись до нього — і меду не знайшли (ні) чого *(Гл.)*. 9. І знов мені не привезла (ні) чого пошта з України *(Ш.)*. 10. Кинулась ранком Пріська вийти з хати — (ні) яким побитом дверей відчинити *(Ш.)*. 11. (Хтозна) яким чином йому завжди було відомо все, що робиться в кожній хаті *(Донч.)*. 12. «За що ж,—хто (небудь) попитає,—Зозуля Півня вихваляє?» *(Гл.)*.

Вправа 298. Списуючи, замість крапок, вставте потрібні букви. Усно визначте групу займенників і поясніть їх правопис.

1. Не хвали сам с...бе, хай народ похвалить т...бе (*Н. тв.*). 2. У колективі н...ч...єї межі не переореш (*Н. тв.*). 3. Вже на всесвіт засіяла Батьківщина, як зоря. І дослідним стала полем для трудящих вс...х країн (*Криж.*). 4. Спитай людей, що в т...бе дома роблять (*Н. тв.*). 5. Вчора ж дівчата до сліз зворушили, квітом м...ні і поріг заклечали (*Біл.*). 6. На протязі багатьох віків кращі уми вс...єї землі мріяли про виховання такої людини, у якої все прекрасне: і поведінка, і її внутрішній стан, і її помисли та бажання. Але ц...м мріям не судилося збутись. Це вдалося здійснити лише після того, як влада перейшла до рук робітників і селян (*З газ.*).

Вправа 299. Уважно прочитайте речення правої і лівої колонки, поясніть значення займенників і їх правопис. Поширте ці речення.

1. До неї ставились з великою повагою.	1. До її батька ставились з великою повагою.
2. В нього є хист до малювання.	2. В його сестри є хист до малювання.
3. Він людина культурна. З нього беремо приклад.	3. З його брата беремо приклад.
4. Від неї все залежить.	4. Від її матері все залежить.

Вправа 300. Напишіть невеликий твір на тему «Наш садок». Використайте такі займенники: *до нього, в ньому, біля нього, в його, про нього, про його* та ін.

Вправа 301. Замініть виділені слова заперечними або неозначеними займенниками і спишіть речення. Змініть, де це потрібно, рід і число присудка.

1. До старенької бабусі обов'язково кожний день забігала *або Галя, або Надя, або Тамара.* 2. Самостійну роботу дітей завжди перевіряв *то батько, то мати.* 3. *Один* з присутніх глядачів подякував артистам за акторську майстерність. 4. Я прошу дати мені *одну з книг з вашої бібліотеки.* 5. Від свого товариша я давно вже не маю *ні одної вісті.* 6. У густому лісі не помітно *зовсім* ознак партизанської бази. 7. *Ні колгоспники, ні інтелігенція, ні учні* не відмовились прийняти участь у лісонасадженні. 8. Мандрівників не страшили *ні морози, ні снігопади, ні важкі переходи.*

ПОВТОРНІ ВПРАВИ.

Вправа 302. Прочитайте. Вкажіть іменники, прикметники, числівники і займенники. Зробіть граматичний розбір іменників і прикметників за поданим зразком у вправі 241, а розбір числівників і займенників у такій послідовності.

Граматичний розбір числівників	Граматичний розбір займенників
1. Кількісний (підгрупи: збірні, дробові, неозначені).	1. Початкова форма.
2. Порядковий.	2. Розряд за значенням.
3. Простий, складний чи складений.	3. Рід (якщо властивий).
4. Рід (якщо властивий).	4. Число (якщо властиве).
5. Число (якщо властиве).	5. Відмінок.
6. Відмінок.	6. Відповідає на питання.
7. Яким членом речення є.	7. Яким членом речення є.
	8. Від якого слова залежить (якщо залежить).

Спишіть і усно поясніть правопис виділених слів.

Канівський державний музей-заповідник стає однією із скарбниць української *національної культури.* За час *існування* (з 1939 р.) музей відвідало *близько* 1,5 мільйона чоловік. На могилі Т. Г. Шевченка та в музеї побували делегації з усіх континентів земної кулі. Лише протягом 1963 року Канів приймав гостей з 70 країн світу, в тому числі учасників *Міжнародного* конгресу жінок, що проходив у Москві, учасників III Міжнародного *кінофестивалю* та ін.

Нині щороку 150—200 тисяч чоловік відвідують музей. У 10 його великих залах розміщено близько двох тисяч експонатів, які висвітлюють *життєвий* шлях революціонера-демократа. У перших п'яти залах музею представлена література спадщини Т. Г. Шевченка, основоположника нової української літератури. Тут же знаходяться копії його малярних робіт. *Численні* документи і матеріали експозиції говорять про *багатогранну* творчість Т. Г. Шевченка, *полум'яного захисника знедолених* народів, про його *непримиренну боротьбу проти самодержавства.*

(«Канів», до 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка).

Вправа 303. Поясніть, чому наведені речення побудовані невдало. Списуючи, усуньте двозначність у цих реченнях.

1. Командир роти запропонував солдату віднести топографічну карту до себе в бліндаж. 2. Син написав батькові листа; він, нарешті, заспокоївся. 3. Директор заводу звелів шоферові під'їхати до своєї квартири. 4. Голова колгоспу наказав бригадирові піти до завгоспа і взяти його велосипед. 5. Учитель попросив учня віднести до його кімнати куплені книги. 6. Його товариш просив зупинитись біля своєї хати. 7. Ми відпочивали на березі Дніпра, який заріс лісом. 8. Брат товариша помер, якому було дванадцять років.

Вправа 304. Сторінку зошита поділіть на дві частини. Зліва запишіть речення з наведеними іменниками, а справа — складені вами речення з заміною іменників займенниками. Поясніть усно роль займенників у реченнях.

Зразок:

1. *До нас прийшла золота осінь.*	1. *Вона принесла нам багатий урожай.*

Осінь, степ, колгоспники, машини, учні, школа, література, знання, праця, екскурсія, кіно, розповідь, уміння, клас, парти, порядок.

Вправа 305. Прочитайте зразок заяви, запам'ятайте її форму. Напишіть заяву іншого змісту за наведеним зразком.

Ректорові Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка

Сидоренка Петра Івановича, що мешкає в селі Харківцях Лохвицького району Полтавської області, по вул. Першого травня, буд. № 10.

ЗАЯВА.

Після закінчення Лохвицького педагогічного училища я два роки працював учителем I—IV класів у Брисівській восьмирічній школі.

Прошу допустити мене до складання вступних екзаменів на перший курс мовно-літературного факультету Полтавського педагогічного інституту.

До заяви додаю:

1. Диплом, виданий Лохвицьким педагогічним училищем 6. VII 1965 року № 47.

2. Довідку про стаж роботи.

3. Довідку про стан здоров'я.
4. Автобіографію.
5. Дві фотокартки.

(Дата)

(Підпис)

ДІЄСЛОВО.

Значення дієслова.

Вправа 306. Прочитайте. Знайдіть і випишіть дієслова, визначте їх лексичне значення.

Одним з подарунків до 50-річчя Великого Жовтня від юного покоління країни має бути молодий зелений вінок наших сіл і міст, який навесні чарує зір біло-рожевим кипінням, а влітку й восени вабить ніжними запашними плодами.

Сади. В них хист невтомної праці, натхнення дослідництва, радість краси, так щедро закладених у кожній людині.

З давніх-давен оточений був садком будинок нинішньої Денишівської середньої школи Житомирського району. Хороша традиція передалась і юні: оновлений сад нині буяє, як ніколи раніше, але це лише, як кажуть, півділа. Школа за останній час передала рідному селу 17 тисяч щеп.

(Газета «Радянська освіта»).

Вправа 307. До кожного дієслова доберіть синонім і запишіть.

Розмовляти, гадати, заперечувати, жити, прагнути, доводити, приголубити, знати, трудитися, рухатися, демонструвати, регулювати, реагувати, допомагати, вертіти, верховодити, веслувати, вештатися, вибухати, вивчати, вигадувати, видужувати, вимагати, винищувати, випрошувати, вираховувати, вирощувати, вистигати, висувати, витягати, вихваляти, відбиватися, відвідувати, відкривати, відповідати, відрізувати, віяти, виражати, втручатися.

Вправа 308. Прочитайте, замінюючи дієслово *сказала* синонімами. Поясніть значення цієї заміни. Випишіть слова, в яких можливе чергування приголосних, і поряд з ними слова того самого кореня з чергуванням приголосних.

Якось до Берізки підійшла Люська Смик.

— Слухай, Берізко. Чому ти все одна? Хіба ти ні з ким не хочеш дружити?

Марія Берізка з подивом глянула на однокласницю і сказала:

— Для чого ти мене про це питаєш?

— Скажи, Берізко, ти хотіла б дружити?

Марія зашарілась, винувато опустила голову і сказала:

— Хотіла б.

— А ти хочеш зі мною дружити?

— Хочу...— ледве чутно сказала дівчина.

— Ти пересідай на мою парту,— сказала Люська.

На наступному уроці Берізка сиділа поруч з Люською.

(За *Ю. Збанацьким*).

Вправа 309. Замініть словосполучення одним дієсловом.

Зразок: *послати телеграму — телеграфувати.*

1. Послати телеграму. 2. Зробити дезинфекцію. 3. Пояснити всі деталі. 4. Зробити операцію. 5. Закласти міни. 6. Накласти штраф. 7. Полетіти літаком униз, вертикально. 8. Посіяти заново. 9. Виорати заново. 10. Служити моделлю художникові. 11. Відновлення попереднього стану. 12. Впровадження електроенергії в різні галузі народного господарства і в побут. 13. Спеціальна обробка насіння перед посівом, що прискорює процес росту і визрівання його. 14. Схрещення різних порід.

Вправа 310. Опишіть працю тракториста або комбайнера, використавши наведені дієслова-синоніми.

Готуватися, ладнатися, опоряджатися; працювати, трудитися, робити; переборювати, перемагати, долати; перевіряти, випробовувати, вивіряти; доглядати, пильнувати, глядіти, берегти; гордитися, пишатися.

Вправа 311. Доберіть антоніми до дієслів і запишіть.

Звужувати, засвітити, наближатися, впустити, здоровкатися, загубити, миритися, закінчити, збільшити, виздоровіти, розмовляти, лягати, висохнути, продати, приплисти, дружити, сміятися, заспокоїти, переконувати, товстіти, підніматися, зайти, зав'язати, закрити, гріє, чорніє, наближається, принести, зігнутися, любити, накритися.

Вправа 312. До іменників, що означають дію, доберіть дієслова цього ж кореня і запишіть.

З р а з о к: *сівба — сіяти.*

Сівба, молотьба, косовиця, писання, читання, ходіння, бігання, сидіння, спів, розмова, брязкіт, скрип, лемент, зойк, бідкання, бурчання, творіння, гомін, аналіз, садіння, збирання, доглядання, сперечання, шанування, лежання, купання, відпочинок, застереження, прохання, повідомлення, збереження.

Вправа 313. До прикметників доберіть дієслова того самого кореня і запишіть. Корені дієслів підкресліть. Складіть декілька речень з прикметниками і однокорінними дієсловами; поясніть їх лексичне значення.

З р а з о к: *білий — білити.*

Білий, синій, червоний, високий, сивий, радий, жовтий, сірий, оглушений, привітний, рухливий, чорний, зелений, холодний, теплий, рябий, товстий, тонкий, кривий, тихий, старий, молодий, рослий, меткий, добрий, поганий, рівний, горбатий.

Перехідні й неперехідні дієслова.

Вправа 314. Випишіть перехідні дієслова в одну колонку, а неперехідні — в другу.

Рідна, дорога Зінаїдо Федорівно!

Пише Вам колишній Ваш учень Антон Козланюк. Я часто згадую, як Ви пробудили в мені бажання вчитись на відмінно, як допомагали мені оволодіти знаннями, зацікавили книжками, немов відчинили двері в нове життя. Спасибі Вам за це, дорога моя вчителько!

Я пишу Вам в невеликому будинку метеорологічної станції на острові серед холодного Північного моря. Надворі вже третю добу реве пурга, замітає наш будинок; увесь острів наче здригається від громових ударів розлючених хвиль. Але серце гріє думка, що праця наших радянських метеорологів потрібна Батьківщині, ніщо в світі не примусить нас покинути свій пост...

(О. Донченко).

Вправа 315. Поясніть різницю в значенні дієслів з *-ся* і без *-ся*. Складіть і запишіть речення з першими десятьма дієсловами.

Веселити і веселитися; обороняти і оборонятися; ховати і ховатися; стримувати і стримуватися; бити і би-

тися; водити і водитися; мити і митися; записати і записатися; купати і купатися; одягати і одягатися; перевірити і перевіритися; злякати і злякатися; познайомити і познайомитися; затулити і затулитися; радити і радитися; перетворити і перетворитися; будувати і будуватися; грати і гратися; зміцнити і зміцнитися; виснажити і виснажитися; умовляти і умовлятися; звертати і звертатися.

Вправа 316. Перепишіть. Перехідні дієслова підкресліть однією рискою, а неперехідні — двома. Усно поясніть правопис виділених слів.

Як добре, що в Петербурзі білі ночі.

Хлопці, *зморені денною* працею, ще *сплять*. Зовсім тихо на *хазяйській* половині. Тільки Тарас *ніяк* не може заснути в своєму кутку.

У крихітне віконце на горище *пробивається* світло. Видно, як *удень*. Це *петербурзька* біла ніч. Тарас не може заснути. Та він і не хоче зараз спати. Голова його повна думок і мрій. Це його єдиний *вільний* час, він може думати, про що хоче. Зараз так видно, він навіть може робити, що хоче!

Тарас *посміхається* сам до себе, *обережно*, щоб *нікого* не розбудити, встає, накидає на плечі халат, засуває в кишеню сірий рисувальний папір і олівець.

Тарас пройшов у Літній сад, повернув в алею статуй. Він виймає папір і починає перемальовувати. Але всі почуття, думки, мрії збуджені прогулянкою. Ех! Якби можна було заспівати! Заспівати рідну пісню... і замість того, щоб малювати, він записує свої пісні.

(За *О. Д. Іваненко*).

Стани дієслів.

Вправа 317. Прочитайте. Визначте стан кожного дієслова. Випишіть кожну групу окремо (активний, пасивний, середній, зворотний, взаємний). Поясніть правопис виділених слів.

Коли б стала я та ясним соколом,
Обернулася б та в *голубоньку*,
Чи в ластівку биструю,—
Полетіла б я *прямісінько*,
До Москви би *долетіла* я,

До Кремля стіни *камінної,*
В Мавзолей би опустилася
До товариша Леніна.
Я б сказала йому:
«Сонце яснеє!
Подивись кругом, порадуйся,
Як усе в *житті* змінилося!
Вітчизна нами прославляється.
Ось цвітуть сади — колгоспівські,
Ось *цвітуть* поля — колгоспівські.
Легко-легко жити, *весело!*
Наші діти в школах учаться,
В небі наші хлопці-соколи,
А дівчата водять трактори!»

(Народна творчість).

Вправа 318. Складіть і запишіть по два-три речення з дієсловами таких станів: активного, пасивного і середнього.

Вправа 319. Спишіть. Назвіть стан кожного дієслова і вкажіть, за якими принципами він встановлюється. Слова іншомовного походження підкресліть і усно поясніть їх правопис.

З перемогою соціалізму в нашій країні ліквідовано головну соціальну основу існування релігії — експлуатацію людини людиною. У нас розвінчано світоглядну опору релігії — ідеалізм, панує матеріалістична філософія.

Таким чином, найглибші корені релігії в СРСР підірвані.

Але ми не можемо не зважати на причини, які зумовлюють живучість релігійних пережитків...

Наша антирелігійна пропаганда буде по-справжньому дійовою лише тоді, коли вона враховуватиме всі аспекти релігії і із знанням справи підходитиме до кожного з них...

Справжній пропагандист атеїзму не може і не повинен лишатися людиною, яка лише проводить бесіду про шкідливість релігії. Якщо підходити з великим рахунком, то справжній пропагандист атеїзму — це вихователь, кровно заінтересований у долі тих, хто стає жертвою релігійної ідеології; це борець, який прагне ліквідувати причини, які викликають релігійні настрої.

(З «Короткого довідника атеїста»).

Види дієслів.

Вправа 320. Спишіть уривок, добираючи з дужок одне з дієслів. Визначте вид кожного дієслова.

Як світлий, казково величний палац (височить, височив) на Ленінських горах новий Московський університет. В сонячний весняний день (зійшов, зійди) на його верхівку, і очам твоїм мовби (відкривається, відкрилася) вся російська земля до її найдальших берегів...

(Виднівся, видніється) Кремль, лебедями (сяють, сяяли) над морем кварталів стрункі висотні будинки, (сяє, сяяло) у весняній далечі грандіозне місто, що (стає, стало) столицею нового світу.

Зведене руками поколінь, розкинувшись до самого обрію, воно мовби (втілило, втілює) в собі непоборну силу, могутній творчий дух великого народу.

(За *О. Гончарем*).

Вправа 321. Від дієслів недоконаного виду за допомогою префіксів утворіть форми доконаного виду.

Їхати, йти, стояти, сидіти, казати, мовчати, носити, кликати, бігти, вести, класти, читати, писати, малювати, говорити, співати, грати, танцювати, орати, волочити, сіяти, жати, косити, молотити, молоти, пливти, дивитися, горнути, тягти, клеїти, різати, ловити, варити, їсти, пити, лити, гладити, водити, бити, терти, вітати, просити.

Вправа 322. За допомогою суфіксів утворіть дієслова доконаного виду і визначте їх морфологічні частини; корені підкресліть.

Кликати, усміхатися, вибухати, хитатися, хлюпати, сьорбати, рубати, стукати, грюкати, трусити, брязкати, гризти, махати, ворушити, лизати.

Вправа 323. Від дієслів доконаного виду утворіть дієслова недоконаного виду; поясніть спосіб утворення їх і правопис.

а) Кінчити, лишити, ступити, привчити, розважити, освітити, включити, звільнити, заробити, задивитись, оформити, вивчити, виступити, вирядити, відмінити, прикрасити, образити, допустити, захистити;

б) завалити, продовжити, завершити, скоротити, заховати, залити, спорудити, утвердити, повторити, поновити, залишитися, відстояти, підписати, пригадати, за-

шити, звалити, віддати, створити, зломити, зварити, злити, згадати, скосити, вишити, прочитати.

Вправа 324. Утворіть дієслова недоконаного виду від наведених іменників, поясніть спосіб утворення їх та правопис. Списуючи, відокремте рисками морфологічні частини дієслова (префікс, корінь, суфікс), корінь підкресліть.

Токар, тесляр, козак, коваль, бурлака, писар, бондар, учитель, парубок, наймит, секретар, контроль, диригент, мандрівник, косар, слюсар, голова, господар, вихователь, диспут, дистиляція, диференціація, відмінювання, довершення, сторож, варта, командир, договір.

Вправа 325. Випишіть з орфографічного словника 20 дієслів доконаного виду і 20 недоконаного, поясніть правопис цих дієслів.

Особові форми дієслів.

Рід і число дієслів.

Вправа 326. Випишіть особові дієслова, визначте особу, число дієслів і розберіть за цією схемою:

Дієслова	Особа	Число	Вид	Стан	Склад слова			
					Префікс	Корінь	Суфікс	Закінчення

1. Всім серцем люблю Вітчизну я. 2. Партія учить народ не боятись перешкод. 3. Не так хутко загоїться, як все скоїться. 4. Не той друг, що лащиться, а той, що печалиться. 5. Не хапайся поперед невода рибу ловити. 6. Не сокира теше, а чоловік. 7. Не тим крапля камінь довбає, що сильна, а тим, що часто падає. 8. Що посієш, те й пожнеш.

Вправа 327. Складіть і запишіть по 5 речень з дієсловами 1-ї, 2-ї і 3-ї особи.

Вправа 328. Продовжте початок статті; напишіть, яке значення має садівництво в нашій країні. Підкресліть дієслова і усно визначте особу, рід, число, вид і стан дієслів.

На колгоспних землях виростають прекрасні сади. Пахучі груші, рожевобокі яблука радують наше серце.

Ті люди, що вирощують сади, люблять свою землю, Вітчизну, народ. Вони дбають про те, щоб уся наша земля перетворилася в пишний сад.

Неозначена форма дієслова

Вправа 329. Випишіть дієслова неозначеної форми і поясніть їх синтаксичну роль.

ЗАВЖДИ ПАМ'ЯТАЙТЕ.

а) Інтереси народу, колективу треба ставити вище своїх власних інтересів;

б) робити все можливе, щоб людині було легше, краще і приємніше жити;

в) бути завжди скромним, ввічливим, витриманим;

г) висловлювати своє різке ставлення до неввічливого вчинку, хто б його не зробив, але без лайки, крику;

д) не виділятися серед товаришів своїм яскравим вбранням;

е) дбати за єдність зовнішньої і внутрішньої культури;

є) в розмові з людьми, а особливо з старшими, не перебивати співбесідника;

ж) розмовляти треба спокійно, не поспішаючи і лагідним тоном;

з) під час посадки в тролейбус чи трамвай треба поперед себе пропускати жінку;

и) жінкам, незалежно від віку, старшим від себе чоловікам поступатись своїм місцем;

і) вітаючись, треба чекати, щоб руку подав старший; під час зустрічі з жінкою першим вітається чоловік, а руку першою подає жінка;

ї) на збори, в гості приходити вчасно;

й) коли у вас поганий настрій, треба себе тримати так, щоб іншим не зіпсувати настрою.

Вправа 330. Складіть і запишіть декілька речень з дієсловами неозначеної форми: в ролі підмета, частиною складеного присудка і в ролі додатка.

Вправа 331. Спишіть і підкресліть дієслова неозначеної форми; паралельно письмово до них утворіть віддієслівні іменники, порівняйте неозначену форму дієслів з іменниками і з'ясуйте, в чому дієслова неозначеної форми подібні до іменників і в чому відрізняються від них. Визначте словотворчі частини дієслів неозначеної форми та віддієслівних іменників.

1. Буду піснею дзвеніти, і мужатись, і мужніти,— через довгії мости переходить і рости. 2. І рости, і діяти нам треба так, щоб аж гриміло з краю в край.

3. Що ж іще тут робити? Дружбу нам ще більше зміцнити *(Т.)*. 4. Перед ким мої думи буду сповідати? *(Ш.)*. 5. По довгім плаванні вернувшись в отчий дім, ти сів між дітками, щоб розказати їм про дальні береги та про чудні народи *(Р.)*.

Способи дієслів.

Вправа 332. Випишіть дієслова дійсного способу в одну колонку, наказового — в другу, умовного — в третю. Поясніть усно їх правопис. Вкажіть звертання і поясніть розділові знаки.

МАТИ.

— Якби мені крила, то полетіла б шукати свого сина,— думала стара мати, сидячи в темній хаті.

Щось стало стукати в двері.

— Хто тут?

— Тьотушка, пустіте, погибаєм...

— Що ви, голубоньки, які ви, звідки?

— Ми руські, тьотушка. Свої ми. Льотчики! Ми впали.

— Господи, синочки, йдіть мерщій.

Два тижні ховала Марія гостей. Стерегла хату, годувала, а коли все вийшло, ходила по селу просити милості, та не абиякої, а молока та сала. І ніхто не одмовляв їй і не спитав нічого, хоч кожний про себе догадувався про щось: не пішла б же Стояниха просити для себе.

— Коли б тільки виздоровіли, вони б знову били німецьких недолюдків.

(За *О. Довженком*).

Вправа 333. Прочитайте речення, замінюючи:

а) наказовий спосіб умовним.

1. Сиди, синку, та спочивай після далекої дороги *(Н.-Лев.)*. 2. Спочатку зроби уроки, пообідай, а потім вже берись до читання. 3. Піди, поклич матір *(Вовч.)*. 4. Молотіть і не губіть — собі шкоди не робіть. 5. Слухай агронома і працюй, як треба. 6. Працюй по правді в колективі. 7. Ори землю чесно і клади гній густо.

б) умовний спосіб наказовим.

1. Чи не продали б ви, чоловіче, тієї ялинки, що росте у вашому садочку? *(К.)*. 2. Якби бовкнув несподіва-

но дзвін, люди вибігли б з хат *(К.)*. 3. Не боявся б критики, не допускав би помилок. 4. Читав би більше і думав би краще. 5. Працювали б дружно і мали б більше. 6. Шанували б працю, жили б краще.

в) дійсний спосіб наказовим.

1. Надається великого державного значення фізичній культурі. 2. Рекомендується заохочувати будівництво спортивних споруд силами студентів і учнів. 3. Особлива увага звертається на краще використання наявних спортивних споруд.

(Газета «Радянська Україна»).

Вживання часів дієслів.

Вправа 334. Прочитайте уривок казки, визначте час кожного дієслова; вкажіть, які з дієслів цього уривка не можуть мати теперішнього часу і чому.

Був собі раз Осел. Забагато йому стало праці та батогів у господаря.

— Давай,— думає,— втечу в ліс і буду жити на волі. Буду собі пастися по лісі, і хто мені що зробить?

І, не думавши довго, втік від господаря та й у ліс. Добре йому там. Пасеться, де хоче, не робить нічого, ніхто його не б'є — відколи живе, ще такого добра не знав.

Аж раз дивиться — йде Лев, страшний-престрашний, та й просто на нього.

— Ну,— думає собі Осел,— аж тепер уже по мені буде. Але поки Лев дійшов до нього, він якось трохи стримався і поміркував собі:

— Ану, може, я його як-небудь обдурю.

Вправа 335. Прочитайте. Замініть, де це можливо, дієслова минулого часу дієсловами теперішнього часу і поясніть, яке значення має така заміна.

Якось я стояв на подвір'ї й дивився на гніздо ластівок під дахом. Обидві ластівки при мені полетіли, і гніздо було порожнє.

Тим часом, поки їх не було, з даху злетів горобець, озирнувся, стрепенув крильцями й шугнув у гніздо; потім висунув звідти свою голову і зацвірінькав.

Незабаром прилетіла до гнізда ластівка. Вона кинулась у гніздо, та тільки побачила гостя, запищала, затріпала крильцями на місці і полетіла.

Горобець сидів і цвірінькав.

Раптом прилетів табун ластівок. Усі ластівки підлетіли до гнізда — наче для того, щоб подивитися на горобця, і знов полетіли.

Горобець не лякався, повертав голову і цвірінькав.

Ластівки знов прилетіли до гнізда, щось робили і знов відлетіли.

Ластівки недаремно прилітали: вони приносили кожна в дзьобику грязь і потроху замазували отвір гнізда.

Знов відлітали, і знов прилітали ластівки, і чимраз замазували гніздо, і чимраз вужчий ставав отвір.

Спершу видно було шию горобця, потім тільки голову, потім носик, а потім і нічого не стало видно; ластівки зовсім замазали його в гнізді, полетіли і з свистом закружляли навколо будинку.

(Л. Толстой).

Вправа 336. Прочитайте. Замініть, де це можливо, дієслова теперішнього часу дієсловами минулого часу і поясніть, яке значення має така заміна. Випишіть слова з ненаголошеними голосними і поясніть їх написання.

Не можна відвести очей від луків, коли вони, густо вкриті копицями й стогами, зеленіють ніжними килимами отави, а в повітрі розлито густий, п'яний напій сухих квітів і трав.

На широких покосах поважно походжають вифранчені лелеки, хазяйновито оглядаючи луки перед відльотом у далеку дорогу; висять у повітрі шпаки; безтурботно перегукуються непосиди-сороки; ніби від безділля, пильно вдивляючись у кущі, снує над луками хижий яструб.

Зліва, на горі, видніється село. Вправо потяглися луки, зеленіє знайома дорога. Не раз доводилося відпочивати тут партизанам...

Чудово, просторо, радісно на придесенських луках.

(Ю. Збанацький).

Відмінювання дієслів.

Вправа 337. Провідміняйте на письмі в теперішньому часі наведені дієслова і скажіть, які з них належать до першої дієвідміни, а які — до другої. Які приголосні чергуються при утворенні теперішнього часу цих дієслів?

Бігти, казати, пекти, носити, ходити, сидіти, стерегти.

Вправа 338. Спишіть дієслова в колонках і поряд з кожним напишіть по-російськи, порівняйте особові закінчення та їх правопис в українській і російській мовах.

Візьмеш —	горить —	горять —	стереже —
летиш —	летить —	летять —	пече —
починаєш —	світить —	світять —	свище —
стоїш —	сіє —	сіють —	теше —
печеш —	живе —	живуть —	маже —
пишеш —	пише —	пишуть —	чеше —
вантажиш —	вантажиться—	вантажаться—	тече —
одягаєшся —	одягається —	одягаються —	креше —
вчишся —	вчиться —	вчаться —	кличе —
колешся —	поле —	борються —	поре —

Вправа 339. Від дієслів неозначеної форми утворіть і запишіть першу особу однини теперішнього та майбутнього простого часу. Підкресліть закінчення, усно поясніть фонетичні зміни в основах дієслів.

Стерегти, постерегти; їздити, поїздити; носити, приносити; садити, посадити; бігти, побігти; пекти, спекти; летіти, полетіти; колихати, поколихати; пустити, випустити; ходити, виходити; казати, сказати; писати, написати; сидіти, посидіти; класти, покласти.

Вправа 340. Спишіть, розкриваючи дужки і вставляючи дієслова в потрібній за змістом речення формі; поясніть правопис виділених слів.

ЯК СОЛОВЕЙКО ЧОЛОВІКА РОЗУМУ НАВЧИВ.

Один чоловік (піймати) соловейка і (хотіти) його з'їсти. Але пташка (заговорити) до нього:

— Ні, ти мною не (наїстися), чоловіче; краще пусти мене і я тебе (навчити) *трьох* речей, які тобі *у великій пригоді* (стати).

Той чоловік (втішатися) і (пообіцяти) відпустити, якщо той добре (сказати).

І (сказати) соловейко:

— Ніде того не (їсти), що *не годиться.* Ніде того не шкодуй, чого вже не можна повернути. Ніколи речам *неподібним* не (вірити).

Почувши це, чоловік (пусти) соловейка.

А соловейко (хотіти) довідатися, чи (навчитися) той чоловік його ради. (Полетіти) угору і (сказати):

— О-о-о! Зле (зробити), що мене (пустити)! Якби

ти (знати), який я скарб у собі (мати), ніколи не (пустити) би мене! Бо в мені є дорога і *велика* перлина; якби ти її (дістати), зараз би багачем (зробитися).

Почувши це, чоловік дуже (засмутитися), (підскочити) угору до соловейка і (просити), щоб він (повернутися) до нього.

Тоді соловейко (сказати):

— Тепер я (пізнати), що ти дурний чоловік. Все, що я тебе (вчити), (піти) марно. І шкодуєш за тим, що вже не може повернутися. *Неподібній* речі ти (повірити)! Дивися, який я *маленький*. Де ж у мене може вміститися *велика* перлина?!

Та й (полетіти) собі.

(Народна казка).

Вправа 341. Утворіть дієслова наказового способу в 2-й особі однини та в 1-й і 2-й особах множини і запишіть.

1. Читають, пишуть, носять, сидять, кинуть, ведуть, вибирають, поставляють, ріжуть, творять, чекають, виконують, печуть, учать, досліджують.

2. Стояти, глянути, порадити, злазити, дозволити, тратити, чистити, дивитись, полізти, братись, лізти, торкнутись, летіти, зітхнути, заграти, переставити, перестати, переглянути.

Вправа 342. Уважно розгляньте картину «По гриби» І. І. Шишкіна, зверніть увагу на пейзаж. Напишіть оповідання «По гриби». У творі підкресліть дієслова і визначте дієвідміну.

Безособові дієслова.

Вправа 343. Прочитайте і вкажіть безособові дієслова. Випишіть їх у колонки відповідно до значення.

Дієслова, що означають явища природи	Дієслова, що означають стихійні явища	Дієслова, що означають фізичні внутрішні і зовнішні відчуття	Дієслова, що означають психічні переживання

1. Не спалося, а ніч, як море *(Ш.)*. 2. Вечоріло, і тіні від висот вже завалювали міжгір'я *(Гонч.)*. 3. Мене то в огонь укине, то морозом обсипле *(М.)*. 4. Не сиділось в хаті *(Гол.)*. 5. Ясно ще осіннє сонце сяє, та холодом осіннім вже в повітрі протягає *(Фр.)*. 6. Ніде не сві-

титься *(К)*. 7. Смеркалось... огнем кругом запалало *(Ш.)*. 8. Куди не глянь — скрізь розвернулось, розпустилось, зацвіло пишним цвітом *(М.)*. 9. Дихнуло з півночі і з півдня, з заходу і сходу *(Т.)*.

Вправа 344. Від наведених слів утворіть безособові дієслова, складіть і запишіть кілька речень з ними.

Чує, пить, бачить, думає, живе, працює, діє, світить, дихає, спить, сохне.

Вправа 345. Перебудуйте речення так, щоб у кожному було безособове дієслово, і запишіть.

Зразок: *Я не сплю.— Мені не спиться.*

1. Ми живемо добре. 2. Вітер розвіяв листя. 3. Сьогодні я не спав і не відпочивав. 4. Надворі пашіла нестерпна спека. 5. Хай мати легенько зітхає. 6. Мені сосна пахне. 7. У кімнаті пахнуть квіти. 8. З неба грім ревів, гримів. 9. Вода залила всі луки. 10. Я відпочивав непогано на березі моря. 11. Заморозки прибили перші сходи. 12. Вони не хотіли розлучатися. 13. Сніг замів дороги. 14. Вітер збиває з дерев листя. 15. Теплий весняний дощ покропив землю. 16. Пісок закрив сліди. 17. Густий сивий туман крив поле. 18. Брати добре працюють на тракторі. 19. Молодь хоче учитися. 20. Вода занесла наш човен.

Вправа 346. Продовжте початок оповідання «Зима», використавши словосполучення. Запишіть і підкресліть безособові дієслова.

ЗИМА.

Білим інеєм вкрились дерева, в повітрі дихало таким холодом, що аж кипіло все кругом. Мороз немилосердно давив, снігова кора тріскалась...

Словосполучення: землю закидало, замело, позамуровувало шибки, надворі віє, кругом мете. Нам мороз не страшний. Стали на лижі і — за село.

Правопис частки *не* з дієсловами.

Вправа 347. З «Орфографічного словника» випишіть дієслова, що з часткою *не* пишуться разом.

Вправа 348. Перепишіть речення. Частку *не* з дієсловами пишіть, де треба, окремо чи разом.

I. 1. В чужому оці і порошинку бачить, а в своєму і сучка (не) добачає *(Н. тв.)*. 2. Вона багато дечого (не) побачила довго *(Вовч.)*. 3. Хоче (Марія) придивитися ближче, якомога ближче до своєї дитини. Може, справді (не) добачила чого *(Вільде)*. 4. Весь полк (не) долічувався тільки одного *(Ле)*. 5. Тепер хоч вона турбувалася, ночей (не) досипала, іноді й (не) доїдала, так зате бачила, що за ту працю й все ж таки й прибува що *(М.)*. 6. Якась чудна ти стала... невесела, небалакуча... мов чого (не) достає тобі... *(М.)*. 7.— Ну й пісня ж гарна! — каже Лисичка,— от тільки я (не) дочуваю трохи *(Н. тв.)*.

II.1. Він (не) дослухав останніх слів і вийшов з аудиторії. 2. Звань високих (не) бажаю, завойованих мрій (не) маю, (не) турбує це мене. Та як ворог знов шалений з нами схоче воювать, мій обов'язок священний — за Вітчизну в битві стать *(Д. Давидов)*. 3. Пишатися славою своїх предків не тільки можна, але й треба; (не) поважати її є ганебна малодушність *(П.)*. 4. Деревце почало казать, яке йому життя погане, що (не) росте воно, а в'яне *(Гл.)*.

Вправа 349. Перепишіть речення, розкриваючи дужки, поясніть правопис частки *не* з дієсловом і раніше вивченими частинами мови.

1. Хмарам сонця (не) захмарить — війні миру (не) затьмарить. 2. (Не) бажай другому лиха, коли й тебе скубе стиха. 3. (Не) велике диво — опеньки. 4. (Не) воля й плаче, (не) воля й скаче. 5. (Не) дивись високо — запорошиш око. 6. (Не) досіл на столі. 7.(Не) дужий б'є, а сміливий. 8. (Не) журись, а за діло берись. 9. (Не) кажи гоп, поки (не) перескочиш. 10. (Не) кидай іскри в полі. 11. (Не) краса красить, а розум. 12. (Не) чіпай лиха, коли воно спить. 13. (Не) штука — вбити крука, злови-но живого.

Вправа 350. За наведеним зразком напишіть протокол зборів вашої групи. Підкресліть дієслова і визначте дієвідміну.

ПРОТОКОЛ №...

загальних зборів учнів I курсу Лохвицького педучилища
від 15/IV 1965 року

Присутні всі учні I курсу.
Голова зборів Сидоренко Н.
Секретар Павленко О.

Порядок денний:

1. Підготовка учнів І курсу до весняних екзаменів.

Слухали:

2. Про підготовку учнів І курсу до весняних екзаменів (доповідь старости І Д курсу Нестеренко С.).

Висловились: Петренко А., Грицай М., Гайдай Н., Чуприна Т.

Ухвалили:

1.

2.

3.

Голова зборів (підпис)

Секретар (підпис)

ДІЄПРИКМЕТНИК.

Вправа 351. Прочитайте і випишіть спочатку активні, а потім пасивні дієприкметники. Визначте час і вид дієприкметників. Підкресліть у них корені.

1. Довго проводити буду сумними очима подруг моїх легкокрилих зникаючий рій *(Л. Укр.)*. 2. Люди знали: десь дуже далеко від них іде війна. Вони знали, заради чого вона йде, тривожились і хвилювались, жадібно слухали радіо, збирались біля карти, обговорювали прочитане і почуте *(В. Аж.)*. 3. З гори так далеко видно. І темно-зелена долина, огорнена горами, і гори, покриті лісом, і луки, порізані синьою річкою *(М.)*.

Вправа 352. Утворіть від дієслів усі можливі форми дієприкметників і запишіть. Підкресліть їх корені і з'ясуйте способи творення.

Творити, наліплювати, купувати, покраяти, сформувати, вживати, підвищити, виростити, виконувати, підкреслювати, виполювати, перечитувати, вигоювати, виліплювати, виліковувати, виробляти, зігріти, принести, придбати, пов'язати, носити, вести, мести, шити, мити, зжати, вимостити, сколотити, скосити, мазати, опрацювати, хвилювати, затухати, стояти, наступати, палати, посивіти, побіліти, позеленити, нависати, підростати, викошувати, засохнути, потухнути, змарніти, погоріти, повеселіти.

Вправа 353. Поставте наголоси в словах, поясніть їх правопис. Складіть з ними речення.

Несказаний, несказанний; нескінчений, нескінченний; незлічений, незліченний; неоцінений, неоціненний; невблаганий, невблаганний; печений, печений; варений, варений; товчений, товчений; учений, учений.

Вправа 354. Списуючи, частку *не* пишіть разом або окремо. Визначте дієприкметникові звороти.

1. (Не) политі нами квіти зів'яли на сонці. 2. Ой радісна Країна Рад, нічим (не) перевершена *(Т)*. 3. Ми йшли (не) ораними, а безмежними квітучими луками. 4. Книжка (не) прочитана. 5. Вулиця (не) заасфальтована. 6. Через усю Вербівку стеляться сукупні городи та левади, (не) огороджені тинами *(Н.-Лев.)*. 7. Досить (не) вільная думка мовчала, мов пташка у клітці замкнута од світа *(Л. Укр.)*. 8. Не цвіти ж, мій новий цвіте, (не) розвитий цвіте! Зов'янь тихо, поки твоє серце (не) розбите *(Ш.)*. 9. Існує країна, де воля і розум всієї маси робітників, селян збуджується і виховується державною (не) обхідною працею *(Г.)*.

Вправа 355. Випишіть дієприкметники, розкриваючи, де треба, дужки, і проаналізуйте їх за таблицею.

Дієприкметники	Вид	Розряд за значенням	Час	Рід	Відмінок	Від якого дієслова утворено

1. Біля спаленого сіна лежали наші бійці *(Гонч.)*. 2. Не помічений нами Сергій стояв на відчиненій фіртці і мовчки спостерігав, що робилось навкруги *(К.)*. 3. Гордістю проймаєшся за наших людей — (високо) обдарованих, (все) (вміючих), (все) (перемагаючих) *(Гонч.)*. 4. Остапові зробилося легко і весело. Молода, ще не витрачена сила хвилею вдарила в груди *(К.)*. 5. Одержано перші (багато) (обіцяючі) результати *(Газ.)*. 6. Невблаганні, невідхильні обставини робили партизанський колектив чистим, як краплина прокипілої води *(Верш.)*. 7. Щоб прийшло на землю сподіване щастя, треба великої праці *(К.)*. 8. І треба ж було цій грозі розгулятися саме сьогодні, коли сіно ще не згромаджене *(Мин.)*.

Вправа 356. Напишіть оповідання на тему «Ранок у лісі» за картиною «Ранок в сосновому лісі» І. Шишкіна. У творі вживайте наведені словосполучення. Усно поясніть роль дієприкметників у реченні.

Мовчазні сосни, пекуче сонце, золоте пронизливе проміння, звалена сосна, поламане дерево, з піднятою головою, пом'яте гілля.

Вправа 357. Прочитайте і спишіть. Активні дієприкметники підкресліть однією рискою, пасивні — двома, прикметники — хвилястою лінією. Визначте їх відмінки.

Вся поляна, вкрита білим пухом, загорілась якимсь сяючим світлом.

Пилипкові було так хороше.

На опушених інеєм гілках і на змарнілому обличчі Пилипка стрибало ясне проміння сонця. Кругом було тихо.

Та ось захитались заспані гілки на високому замерзлому дереві й почали струшувати з себе посинілий іній. Зігнута ліщина заворушилась, сухе листя її стало надиматися, густи, деренчать.

З'явилося розгніване Віхало. Снігова одежа на ньому крутилася, лопотіла, а розпатлана, кустата голова на всі боки матлалася.

— Гу-гу-у-у! — загуло посивіле Віхало, і все кругом нього закрутилося.

У Пилипка потемніло в очах, голова кругом заходила, у вухах дзвеніло. Його щось хитає, колише:

— Засни, засни, мій синочку, моя дитино!

(За *П. Мирним*).

ДІЄПРИСЛІВНИК.

Вправа 358. Випишіть дієприслівники, з'ясуйте, від яких дієслів вони утворені, і підкресліть корені.

1. В грядуще дивлячись сьогодні, ми бачили лави молоді — братні, благородні, в комуністичному труді *(Нагн.)*. 2. То були втікачі. Два дні і дві ночі сиділи вони тут у вогкості й пітьмі, ховаючись від козачих пікетів *(К.)*. 3. Не то осінні води шуміли, збігаючи в Дунай, не то вітер бився в заломах провалля *(К.)*. 4. Зазнавши всяких пригод, Остап з Соломією врешті добились до Дунаю *(К.)*. 5. Він (Іван) подряпавсь на стрімку стіну урвища, важко й часто відсапуючи *(К.)*. 6. Обва-

люючи глину і запорошуючи всім очі, скотився додолу тріумфуючий Іван *(К.)*. 7. Вона (червона цятка) росла, червоніла, пирскала, мов сердитий кіт, і, врешті, не витримавши, схопилась полум'ям *(К.)*. 8. Втікачі сиділи нерухомо, карячки, боячись поворухнутись та зачепити шамкий комиш *(К.)*.

Вправа 359. Від кожного дієслова утворіть дієприслівник. Складіть і запишіть з цими дієприслівниками десять речень.

Писати, читати, сказати, носити, працювати, бачити, ходити, їздити, завезти, занести, розпитати, створити, перейти, грати, зробити, видобути, виорати, зекономити, принести, вибігти.

Вправа 360. Складіть і запишіть речення, увівши в них наведені словосполучення. Поясніть правопис і значення виділених слів.

1. *Працюючі* відпочивають... *Працюючи* над твором. 2. *Стоячі води*... Слухати *стоячи*. 3. *Затихаючі* звуки ... Віддалявся, *затихаючи*. 4. *Блимаючі* вогники... *Блимаючи* очима. 5. *Тремтячи* від холоду... *Тремтячі* руки. 6. *Нетерплячі* помиляються... *Не терплячи* й хвилини.

Вправа 361. Спишіть текст, розкриваючи дужки; частку *не* пишіть разом чи окремо. Усно поясніть, чому ви так пишете.

1. (Не) поберігши тіла, і душу погубиш *(Н. тв.)*. 2. (Не) спитавши броду, не лізь у воду *(Н. тв.)*. 3. (Не) взявшись до сокири, не зробиш хати *(Н. тв.)*. 4. (Не) зважаючи на переслідування борців за мир в капіталістичних країнах, рух прихильників миру з кожним днем зростає в усьому світі *(Газ.)*. 5. (Не) просячи слова, підійшов до стола і, (не) звертаючи ніякої уваги на президію, говорив голосно *(Ст.)*. 6. Говорячи про нове життя, він, сам того (не) помічаючи, розхвилювався *(Ст.)*. 7. (Не) навидячи куркульську вдачу, вона не могла примиритися з ганебними вчинками Карпа *(Ст.)*. 8. Він відповів поважно, (не) дивлячись у бік Юнги, однак відчував кожен її рух і усміх *(Ст.)*. 9. (Не) дооцінюючи його здібностей, Петро не доручив йому це важливе завдання *(Ст.)*.

Вправа 362. Складіть і запишіть коротке оповідання на одну з таких тем: «Ранок у колгоспі», «Жнива», «Рідне місто (село)», «На екскурсії». Вживайте дієприслівники доконаного і недоконаного виду.

Вправа 363. Списуючи, дієслова, що в дужках, замініть дієприслівниками; поясніть творення їх. Визначте дієприслівникові звороти.

1. Стародавній грецький письменник Плутарх говорив, що хто не працює, (прагнути) зберегти сили, схожий на того, що вирішив мовчати, (сподіватись) цим зміцнити і розвинути голос *(Газ.)*. 2. Ми, (навчатись) у школі, привчаємось до праці. Майже кожен учень, (заглядати) у майбутнє, готує себе до трудової діяльності *(Газ.)*. 3. Ми, (розуміти) своє завдання, учимось жити і працювати по-комуністичному *(Газ.)*. 4. (Зітхнути), з ясена упало підрізане осіннім холодком сузір'я листків *(Ст.)*. 5. Дмитро, (примружити) очі, з ледь примітною усмішкою подивився на матір *(Ст.)*. 6. Ліг на лежанку, (підперти) голову долонями, і почав читати *(Ст.)*.

ПОВТОРНІ ВПРАВИ.

Вправа 364. Перепишіть уривок. Підкресліть дієслова. Зробіть усно граматичний розбір у такій послідовності:

1. Початкова форма. 2. Перехідне чи неперехідне. 3. Стан. 4. Вид. 5. Спосіб. 6. Час. 7. Особа. 8. Рід (у формі минулого часу однини). 9. Число. 10. Дієвідміна.

Коли б не поїхав до міста, коли б не побував у знайомого поета, я не знав би, як великі люди бережуть у серці образ своєї першої хорошої вчительки.

Над робочим столом українського відомого поета я побачив портрет посивілої жінки з глибокими розумними очима.

Мати? Ні. Видатний поет не був на неї схожий. І я, після довгої розмови, насмілився запитати:

— Хто вона, ця жінка?

Поет підвівся з крісла й тихо, але урочисто відповів:

— Моя перша вчителька.

Скільки минуло відтоді часу! Мабуть, років з тридцять, а й досі всі, хто буває тепер на квартирі у цього видатного, посивілого, але вічно юного поета, затамувавши подих, дивляться на портрет його першої вчительки. Він і досі висить над його робочим столом.

І якщо не в кожного з нас є такий портрет під склом, то, я певен, кожен з нас носить дорогий образ у своєму серці. І повікноситиме, повік його згадуватиме як у найрадісніші, так і в найтяжчі хвилини свого життя.

Чому? А тому, що цей світлий образ завжди кликав нас і кликатиме, як і колись у дитинстві:

— Любіть книгу, вчіться, працюйте, будьте чесними!

(За *В. Кучером*).

Вправа 365. За цим зразком напишіть свою автобіографію.

АВТОБІОГРАФІЯ.

Я, Грицай Надія Павлівна, народилася 25 січня 1948 року в м. Лохвиці Полтавської області. Батько мій колгоспник. У роки Великої Вітчизняної війни був на фронті. Додому повернувся інвалідом другої групи. Зараз непрацездатний.

У 1964 році я закінчила 8 класів Лохвицької школи № 1. За відмінну успішність, зразкову поведінку та за активну участь у художній самодіяльності школи нагороджена двома похвальними грамотами.

У педучилищі навчаюся теж відмінно. Виконую всі громадські доручення. Секретар комітету ЛКСМУ.

Грицай Н.

10/II 1966 р.

Вправа 366. Порівняйте речення в правій і лівій колонках. Поясніть граматичне і лексичне значення виділених дієслівних форм. Поширте кожне речення і запишіть.

1. Поле *виорано.*	1. Поле *виоране.*
2. Завдання *виконано.*	2. Завдання *виконане.*
3. Вікно *відкрито.*	3. Вікно *відкрите.*
4. Знання *здобуто.*	4. Знання *здобуте.*
5. Життя *врятовано.*	5. Життя *врятоване.*
6. Насіння *підготовлено.*	6. Насіння *підготовлене.*

Вправа 367. Зробіть морфологічний розбір виділених слів, поясніть їх правопис. Проаналізуйте лексику всього тексту, випишіть лексичні групи слів: загальновживана лексика, архаїзми, історизми, іншомовні слова та ін.

КИЇВ.

Київ — *найбільший* культурний і великий промисловий центр УРСР. У столиці є університет та інші вищі учбові заклади, Академія наук УРСР з великою кількістю *науково-дослідних інститутів,* багато музеїв, театрів. Промисловість *машинобудівна* (виробництво устаткування для хімічної, цукрової, шкіряної та інших

галузей промисловості), харчова, хімічна, легка та ін. Залізничний вузол, пристань. Київ одержує горючий газ із Дашави по збудованому в 1948 році газопроводу. В період фашистської окупації Київ був дуже зруйнований. Зараз уже відбудований.

Заснований Київ у дуже давні часи. У Птолемея (II ст. н. е.) *згадується* на Дніпрі місто Metropolis. На початку X століття Київ є столицею обширного руського великого князівства, матір'ю руських земель. Київ був політичним, культурним центром Русі. В 1169 р. його *здобув* Андрій Боголюбський, *спустошив*, і великокнязівська столиця *перейшла* у Владимир на Клязьмі. Після татарської навали (1240 р.) Києвом заволоділа Литва; за Люблінською унією в 1569 році Київ увійшов до складу Польщі. Коло 1654 року Богдан Хмельницький здобув місто, того ж року Київ *приєднався* до Росії.

(Із «Словника географічних назв», 1959 р.).

ПРИСЛІВНИК.

Вправа 368. Спишіть речення. Підкресліть прислівники, поясніть їх значення у реченні. Визначте розряд кожного прислівника.

1. Боком пригинався і вперто йшов уперед. 2. Мати сплела йому з соломи великі капці, то й човгав ними по хаті — обережно, по-старечому. 3. Гуде за вікнами хуртовина, налітає на хату густим валом, часом у могутню низьку співаючу основу ткацьким човником вскочить тонка цівка вітру, цвьохне і метнеться десь осторонь. 4. Неподалік, біля сельбуду, заграла музика; вулицями поспішала молодь на танці — поодинці й невеличкими гуртками. 5. Невеликий, міцно збудований, наздогнав її, осміхаючись привітно, ясно. 6. Вдосвіта треба виклепати косу, витесати нижній зуб для грабків і піти косити ячмінь. Піде рано-вранці, щоб налитий росою не оббивався крихкий колос.

(За *М. Стельмахом*).

Вправа 369. Доберіть і запишіть по п'ять якісних, кількісних і обставинних, питальних, означальних і заперечних прислівників.

Вправа 370. Поясніть, з яких частин мови і як утворено наведені прислівники. Складіть і запишіть п'ять речень з прислівниками за власним вибором.

Весело, збоку, по-дитячому, близько, смерком, потвоєму, вглиб, щиро, по-новому, по-перше, звідусіль,

вчетверо, пошепки, мовчки, чемно, рясно, назустріч, наполовину, вволю, по-нашому, ясно, швидко, знизу, здаля, втричі, помацки, жартома, по-своєму, криво, наприклад, насилу, хвилюючe, крадькома, по-друге, вдвоє, звідти, по-моєму, тихо, гуртом, поволі, потім, вдвічі, відтіля, надалі, згори, будь-що-будь, захоплено, немовби, обережно, всмак, знадвору.

Вправа 371. Складіть і запишіть речення з прислівниками *ніколи* (в значенні ні в який час), *ніколи* (в значенні нема часу), *нікуди* (в значенні нема куди), *нікуди* (в значенні ні в яке місце); поставте знак наголосу в цих прислівниках.

Вправа 372. Знайдіть серед наведених прислівників якісні, випишіть їх і утворіть від них вищий і найвищий ступені порівняння.

Тихо, зовні, ясно, потроху, глибоко, цікаво, весело, надалі, надовго, значно, понині, завжди, близько, дешево, пізно, наскрізь, спочатку, нарешті, знизу, дорого, мало.

Вправа 373. Утворіть здрібніло-пестливі форми прислівників. Складіть з кожним речення і запишіть.

Глибоко, чисто, багато, недалеко, далеко, близько, любо, тісно, добре, гарно, міцно.

Вправа 374. Поясніть, від яких частин мови утворені ці прислівники.

Спершу, наосліп, напередодні, наприкінці, повсюди, мимоволі, насамперед, наскрізь, аніскільки, анітрохи, дотепер, анічого, дедалі, аніяк, деколи, щонайбільше, всередині, доверху, відразу, доволі, багато, чимало, славно, хороше.

Вправа 375. Складіть і запишіть речення з наведеними словами та словосполученнями, поясніть їх правопис.

1. Напочатку ... 2. На початку року ... . 3. Назустріч ... 4. На зустріч з братом... 5. Вкрай ... 6. В край рідний ... 7. Догори ... 8. Підійшов до гори ... 9. Вдень ... 10. В день Першого травня ... 11. Востаннє ... 12. В останнє побачення ... 13. Вкупі ... 14. В купі зошитів ... 15. Набік ... 16. На бік партизанів ...

Вправа 376. Напишіть оповідання на тему «Збір урожаю», використавши такі прислівники: *ясно, сонячно, навкруги, весело, дзвінко, дружно, легко, бездоганно, швидко.*

Вправа 377. Спишіть прислів'я. Замість крапок, вставляйте прислівники з дужок.

1. На проханого гостя ... треба. 2. ..., як небо від землі. 3. Коли ... ворона під небом не літала, то не летить вона туди й під старість. 4. Ходи ..., як лин по дну. 5. ... і в горобця є пиво. 6. ... в курки молоко випросиш, ніж у скупого води нап'єшся. 7. ..., хоч в око стрель. 8. В колективі ... жити: є що їсти, є що пити.

(Далеко, темно, багато, швидше, добре, восени, тихо, змолоду).

Вправа 378. Списуючи прислів'я, розкривайте дужки. Підкресліть прислівники і поясніть їх правопис.

1. Ленінізм — мов сонце ясне: (ні) коли над світом (не) згасне. 2. Будь (не) тільки сином батька, а й сином народу. 3. (Ні) сюди—(ні) туди, (ні) саньми, (ні) колесами. 4. (Ні) взад, (ні) вперед — лишається (по) серед. 5. Тому (не) страшно вмирати, хто любить Вітчизну. 6. Працюй ударно — дні пройдуть (не) марно. 7. Хто (ні) де (ні) коли (не) бував, той життя (не) знає. 8. (Не) (на) довго (не) правда радіє. 9. Як гість часто за шапку береться, то (не) скоро піде. 10. Гість хоч (не) довго буває, то все примічає. 11. (В) ночі панують сови та сичі.

Вправа 379. Спишіть, розкриваючи дужки; замість крапок, поставте у прислівниках потрібні букви.

1. Дівчина стомлен... оглянула лісову галявину, вишукуючи танкістів, підвела голову вище і (не) сподівано посміхнулась *(Ян.)*. 2. Так жадібн... пилось повітря, так вільн... дихали груди, так широко очі дивились, немов (в) останнє *(К.)*. 3. Здалек... йшла на село хмара куряви *(К.)*. 4. Забрешуть собаки (на) дворі, рипнуть сінешні двері, а Марині в душі похолоне *(Н.-Лев.)*. 5. Сонце піднімається (в) гору, (не) милосердно (по) жнив'яному пече. 6. Сонце (де) далі все вище підпливало. 7. Знов... перед бурлаками стелиться скатертю широкий степ. 8. Люди розходилися мовчк.... 9. Рік (у) рік збільшується населення в нашій країні. 10. Життя наше тепер багат...е, щасливі...е. 11. (Що) ранку треба займатися фізкультурою. 12. (Що) разу відштовхуючись легкими бамбуковими палицями, Іллівський наче злітав у повітря *(Гонч.)*.

Вправа 380. Перепишіть речення, розкриваючи дужки. Усно поясніть правопис прислівників і скажіть, з яких частин мови вони утворилися.

1. Всякий господар (по, свій) робить *(Ст.)*. 2. Ми (по, новий) розуміємо світ, (по, інший) любим і страждаєм *(Мал.)*. 3. Не чує, як я, згорблений дід, шепчу (по, казахський) синівський привіт, присягу шепчу йому: ленінцем будь, (по, ленінський) живи *(Джамбул)*. 4. (По, справній), (по, руський) чесонули і залягли на новім рубежі *(Гонч.)*. 5. (По, братерський) міцно вас усіх жадаю я обняти *(Р.)*.

ПРИЙМЕННИК.

Вправа 381. Складіть і запишіть речення, використавши прийменники *без, біля, від, для, до, з (із, зі), крім, між, після, проти, серед, у (в)* з іменниками родового відмінка.

Вправа 382. Складіть і запишіть речення, використавши прийменники *за, крізь, між, на, над, перед, під, по, про, у (в) через* з іменниками знахідного відмінка.

Вправа 383. Складіть і запишіть речення, використавши прийменники *на, по, при, у* з іменниками місцевого відмінка.

Вправа 384. З кожним з наведених слів складіть по два речення так, щоб в одному реченні ці слова були прийменниками, а в другому виступали б у значенні повнозначних слів.

Край, коло, близько, більше, навколо, поруч, після.

Вправа 385. Списуючи, замість крапок, вставте відповідні прийменники, визначте відмінок іменників. Поясніть, яке значення мають прийменники.

1. ... матір'ю вибігла з хати молода дівчина *(Н.-Лев.)*. 2. То хлопець ... сопілці грає *(Л. Укр.)*. 3. Луки вже очистилися ... туману, ... ними вирізьбилась сталева смуга ріки *(См.)*. 4. Вони пливли ... глибокій величі Дніпра *(Ян.)*. 5. Пішла ... масло, та й ... печі погасло *(Н. тв.)*. 6. Одесу видно ... другий бік затоки *(Ян.)*. 7. ... горами старий Дніпро, неначе ... молоці дитина *(Ш.)*. 8. Я ... Києва поїхав ... рідне ... Чернігівщині містечко *(С. В.)*. 9. Садовина спіла ... гарячим кавказьким сонцем. 10. Легенький вітрець подихав ... теплого краю *(М.)*.

Вправа 386. Перепишіть речення, розкриваючи дужки; підкресліть складні прийменники і поясніть їх правопис.

1. Дорога біжить (по) між високих трав. 2. (По) над план перевезено десятки тисяч тонн вантажів. 3. Нева тихесенько кудись несла тоненьку кригу (по) під мостом *(Ш.)*. 4. Хібіни—це гори висотою понад кілометр. 5. Подекуди з-(по) між верб та садів виринають білі хати та

чорніють покрівлі високих клунь *(Н.-Лев.)*. 6. Тим часом шаланда пройшла (по) за купою очерету й випливла на Кардашинський лиман *(Ян.)*. 7. (З) під хустки волосинка золота промінням виграє *(Р.)*. 8. Вузький, глибокий Прут блиснув врешті (з) за прибережних верб *(К.)*. 9. Не (за) для такого я вмивала своє личко ранньою росою *(Н.-Лев.)*. 10. Червоний місяць аж горить, (з) за хмари тихо виступає *(Ш.)*. 11. Порадились (по) між собою такеньки та й спокійненькі *(Вовч.)*. 12. Летить голуб (по) над полем *(Гл.)*.

СПОЛУЧНИК.

Вправа 387. Перепишіть, підкресліть сполучники сурядності однією рискою, а сполучники підрядності двома; усно поясніть різницю їх функцій.

1. Хороша в зірок мова, багата і ясна, та тільки невідома фізіологам вона *(Л. Укр.)*. 2. У нас тепер вишні та черешні цвітуть, а далі й мак красуватиметься *(Вовч.)*. 3. На ході Соломія висмикувала стебло або корінь водорості *(К.)*. 4. Не побачиш тут ані гострих шпилів височенних Бескид, ані пошарпаних скель Чорногори *(Фр.)*. 5. Те дерево, що я садив, чи діждеться весни? *(Р.)*. 6. Найраніше закінчили на греблі, бо там найбільше народу було *(Гол.)*. 7. Ми дивились довго, як хмаринка тане *(Р.)*. 8. Батька свого Данько пам'ятає мало, але часто бачить його в снах *(Гонч.)*. 9. Чи чуєш, Дніпре, широкий та багатоводний? *(Мин.)*.

Вправа 388. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть написання слів разом і окремо.

1. Що (б) ти не робив, пам'ятай про свої обов'язки. 2. Я довго думав над тим, що (б) подарувати сестрі. 3. Мені тяжко на чужині, я занадто росіянин і занадто вірю в Європу, що (б) терпіти закордонне життя без глибокої туги за батьківщиною *(М. Огарьов)*. 4. Як (що) він поет, поет справжній, то він повинен співчувати своїй вітчизні *(В. Бєлінський)*. 5. Коли ще й мало у нас повноцінних художньо довершених творів, за (те) вже досить є живих, цілком взятих з життя типів і ситуацій суто російських *(О. Островський)*. 6. Великий російський народ, від серця ми вдячні тобі за (те), що ти прапор свободи підняв в небеса голубі *(Бич.)*. 7. Вона завжди висока, цнотлива, як (що) можна так висловитись, чи-

ста, пройнята всіма началами прекрасного, які цілком розвиваються в людині, правда, тільки цивілізацією, але які, про (те), лежать в сутності нашої моральної організації, тому інстинктивно владарюють людиною, як (що) ця людина не зіпсована *(М. Чернишевський)*.

Вправа 389. Складіть і запишіть речення із словами: *як би, якби; за те, зате; про те, проте; як що, якщо; як же, якже; що б, щоб; те ж, теж; та ж, таж.*

Вправа 390. Проаналізуйте за частинами мови вірш І. Франка «На суді». Поясніть значення, групи і правопис сполучників та сполучних слів.

ЧАСТКИ.

Вправа 391. Прочитайте речення і поясніть правопис і значення часток.

1. А все-таки він мені подобається: дивився він дуже розумно і прямо, та й в голосі у нього звучала сила *(Т.)*. 2. Натомлене тіло просило відпочинку, тим-то в уяві ближчало село, домівка; бачив у подвір'ї матір з дійницею, і чулось, що з напіврозчинених дверей от-от вийде жіноча постать, сподівана, рідна *(Ст.)*. 3. Отакий-то Перебендя, старий та химерний! Заспіває, засміється, а на сльози зверне *(Ш.)*. 4. Ще в дитинстві закладався з парубками або пастухами, що промчить на якому-небудь необ'їждженому скаженому жеребці *(Ст.)*. 5. «Що ж, рекомендація не з кращих, але спасибі й за цю — все-таки рідня заступить за рідню»,— усміхнулась і притулилась до руки чоловіка *(Ст.)*. 6. От тільки він Софію не дуже-то і знав та й не так-то й намагався заглянути в її внутрішній світ... Все це залишав на потім — уляжеться, думав, і якось-то буде *(Ст.)*. 7. Незадоволення зразу ж наступило на рухливе обличчя Омелька: не любить, коли хто-небудь, хоч краєчком, зачіпає його самолюбство *(Ст.)*. 8. Тяжко горювала вдова, та треба ж було підтримати Югину, внучат, тому-то й бадьорилась на людях, затискуючи всі печалі *(Ст.)*.

Вправа 392. Складіть і запишіть речення з питальними частками *(невже, хіба, чи)*, вказівними *(ото, ось, оце)*, окличними *(нехай, хай, що за)*, стверджувальними *(атож, еге)*.

Вправа 393. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Поясніть, чому частку *не* треба писати разом чи окремо.

1. «Це на комсомольських зборах доповідач з області казав!» — обзивається Югина і червоніє, що так (не)

вміло, (не) переконливо сказала. 2. Вона (не) тільки єднала його з усім світом, а піднімала над буденними турботами. 3. І (не) зчулася, як ввійшли батьки з Григорієм. 4. Місяць (не) чутно сійнув у хату блідого сяйва, і на долівці заколихались чорні перехрестя рам. 5. Навіть оте (не) змінне «хе» (не) відходило з літами, а ще більше вкоренилося, стаючи і радісним, і роздумливим, і сумовитим окликом. 6. Ось вони, обвітрені, налиті (не) затверділою силою, легкі в ході, порівнялися з дівчатами. 7. Входячи до сельбуду, гукнув (не) високий ширококосний Степан Кушнір. (Не) просячи слова, підійшов до стола і, (не) звертаючи ніякої уваги на президію, говорив голосно і впевнено. 8. Тоді Кушнір наймитував у Пилипа Данька, до (не) ймовірності богомільного і спритного куркуля. 9. Говорячи про нове життя, він, сам того (не) помічаючи, розхвилювався, і голос його щирим відгуком забринів у селянських серцях, особливо в серцях молоді. 10. (Не) високий, міцний красивою (не) квапливою ходою ішов між двома коліями, трошечки погойдуючи округлими плечима.

(За *М. Стельмахом).*

Вправа 394. Перепишіть речення, розкриваючи дужки, підкресліть частки і поясніть правопис їх.

1. Народ сам собі скує долю, (аби) тільки (не) заважали *(К.)*. 2. Мірошник мав хороший млин. В хазяйстві не (аби) що він *(Гл.)*. 3. Любої пари (не) знайшов; а побратись (аби) як (не) гоже *(Вовч.)*. 4. Фронт (де) далі глибше входив у гори *(Гонч.)*. 5. Де (не) погляну, (ні) де (ні) билинки *(Л. Укр.)*. 6. (Де) хто кинув увагу про дощ, (де) хто обізвався жартом, сміхом *(К.)*. 7. Як (би) ви з нами подружились, багато (б) (де) чого навчились! *(Ш.)*. 8. (Де) які мали надію обрятуватися *(К.)*. 9. Ад (же) кожен знає, що лише нам, радянським людям, довелося першим прокладати шлях до комунізму *(Газ.)*. 10. Той погляд, той успіх був страшнішим, ані (ж) убійче сонце у пустині *(Л. Укр.)*. 11. А все (таки) Хому тягло до старшини *(Гонч.)*. 12. Без труда (не) має плода *(Н. тв.)*. 13. У великому світі Іванко був (не) мов (би) один *(См.)*. 14. (Не) вже тобі (не) воля (не) обридла? *(Л. Укр.)*. 15. Який (би) (не) був на словах молодець, одними словами (не) збудуєш ТЕЦ *(Н. тв.)*.

Вправа 395. Перепишіть, підкресліть частки і поясніть синтаксичну їх роль в реченні.

1. Ленінізм — це думка сміла, це партії нашої сила *(Н. тв.)*. 2. Годинник пробив дванадцять, все ж у клубі було ще людно. 3. Просили, переконували, таки не послухали. 4. Верховну Раду оберем—ще заможніше й веселіше заживем *(Н. тв.)*. 5. Чи рано, чи пізно — всі народи прийдуть до комунізму *(Н. тв.)*. 6. Почекайте, ось прийде вам допомога. 7. Ходім-бо, дідусю. 8. Тепер можна пишатися, бо є у що прибиратися *(Н. тв.)*. 9. Як трактор гуде, оце й хліб буде *(Н. тв.)*. 10. Де чисті, родючі ниви — то там наші колективи *(Н. тв.)*.

ПОВТОРНІ ВПРАВИ.

Вправа 396. Розберіть за складом кожне слово і поясніть правопис виділених слів.

Важкі краплі роси падали *зрідка* і тихо в траву. 2. Перед будинком *розстилався невеличкий* квітничок. 3. *Вишеньці* моїй *предобре, превесело* в садку. 4. *Лісостеп відзначається* малою лісистістю і багатим *чорноземним* грунтом.

Вправа 397. Покажіть рисками перенос з рядка в рядок цих слів.

Гарячий, гудзик, меншість, батальйон, роз'їзд, надзвичайний, олівець, спільний, зілля, збіжжя, речовина, сестра, зустрічний, їжджу, колгоспник, виправляти.

Вправа 398. Спишіть, поясніть вживання великих букв.

1. Міжнародна громадськість вітала Декларацію урядів Радянського Союзу і Югославії. 2. У Москві в Державному Великому академічному театрі Союзу РСР відбувся великий концерт декади башкирської літератури й мистецтва. 3. Великі демократичні права записані в Конституції СРСР. 4. По всій нашій країні зростають нові міста. Це — міста, що їх створила Радянська влада, міста, народжені Жовтнем. 5. Під час Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 року Мічурін прийшов до земельного відділу місцевої Ради і заявив, що він хоче працювати для Радянської влади. 6. Кожен робітник розумів, що його праця є часткою великої всенародної боротьби за зміцнення могутності, процвітання

нашої Батьківщини. 7. Тридцять п'ять чоловік нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

(З газети «Радянська Україна»).

Вправа 399. Запишіть іменники в родовому відмінку, поясніть їх закінчення.

Відмінник, тесляр, Харків, Волгоград, машинопис, маяк, метр, механізм, жах, Єгипет, Єреван, Єнісей, есмінець, карантин, епос, імпульс, квартал, каучук, бетон, вантаж, ведмідь, момент, мох, вітер, самоцвіт, Севастополь, Самарканд, факт, апарат, мороз, іній.

Вправа 400. Спишіть, вставляючи, замість крапок, потрібні букви, усно визначте відміну і відмінок іменників.

1. Дитячий сміх дзв...нить, як спів, як щеб...т птиць в діброві, і сяють очі мат...рів і гордіс...ю, й любов...ю *(Сос.)*. 2. І народ біг назустріч червон... прапор... *(М. Г.)*. 3. Праця з пісн... дзвінк..., як сестра живе з сестр... *(Р.)*. 4. Другого дня туч... в село військо навалило *(Гол.)*. 5. Не всяка стежечка без спориш.... *(Гл.)*. 6. Повітря здорове, як у гор..., але без тої гірськ... різкост..., що іноді стає прикрою *(Фр.)*. 7. Від дощ... поле молодіє, а від мороз... сивіє *(Н. тв.)*. 8. Від дим... закоптишся; від вод... замочишся, а від лихого товариств... і розум загубиш *(Н. тв.)*. 9. Демократія є форма держави, одна з її різновидност... 10. Найкраще визначати мінерали за їх твердіст....

Вправа 401. Випишіть прикметники і розберіть їх за цією таблицею:

Прикметники у початковій формі	Група прикметника	Ступінь порівняння	Рід	Число	Відмінок	Склад слова			
						Префікс	Корінь	Суфікс	Закінчення

1. Гірським ключем він пахне і глицею густою оцей карельський вітер, запеклий, сніговий *(Б.)*. 2. Люблю твій ліс колонний, граніти, славні й досі, і невських вод глибоких німотну течію *(Б.)*. 3. Сміх буде, плач буде перламутровий *(Т.)*. 4. Серед одного городу гніздилась прездорова стара, широка та гілляста дика груша *(Н.-Лев.)*. 5. Стояла удовина хатка на луці під горою

(Вовч.). 6. Мені там кожна стежечка, кожний кущик знайомісінький *(Вовч.)*.

Вправа 402. Перепишіть. Цифри пишіть словами; займенники, що в дужках, поставте в потрібній формі.

1. 1/4 століття я працюю на заводі. За 5 років роботи по-новому я виконав 23 річні норми і дав державі багато сотень карбованців економії. Але (я) й (цей) не задовольняє *(Семинський)*. 2. І зараз на душі в (він) так, як тоді — і сумно, і радісно *(Гол.)*. 3. (Він) сподобався голос дівчини *(К.)*. 4. Стіл у столовій парадно білів, і на (він), у високій кришталевій підставці, червоніли свіжі троянди *(К.)*. 5. Радянський Союз має велику промисловість, (який) виробляє в 30 раз більше продукції, ніж (увесь) промисловість у 1913 році.

Вправа 403. Випишіть дієслова, визначте їх дієвідміну, час, особу, число; виділіть основу і закінчення.

1. Зростуйте, поля безкраї, сльозами живих і мертвих политі! Прийде весна, прийде літо, і зашумите ви, наче море, безмежною нивою, а коли над вашими скошеними просторами журливо застогнуть журавлі, їхнє курликання заглушить весела пісня народу, ім'я якої — вічна молодість.

(Я. Галан).

2. На душі так легко, а все якось задумана ходиш. Думки тебе окривають, все сумно самій, а й хочеться самій усе бути, щоб ніхто не бачив, ніхто не чув, не сміявся, як з травицею розмовляєш, до травиці припадаєш, землю цілуєш.

(П. Мирний).

Вправа 404. Спишіть, вставляючи, замість крапок, букви; дієслова підкресліть і усно визначте їх стан, вид, спосіб, утворіть від них дієприкметникові та дієприслівникові форми.

1. У долині с...ло л...жить, понад с...лом туман др...жить, а на горбі край с...ла стоїть кузня н...мала *(Фр.)*. 2. Ти гр...ми, наша славо, по світу, рідне слово, дзв...ни, голосне *(Т.)*. 3. Надійшла в...сна, зак...піли в праці села, ро...шумілися лани *(Р.)*. 4. А т...пер у праці мирній пом...гають друзі вірні, шлють в...рстати й трактори, бо єдина ми родина, бо Росія і Вкраїна — н...розлуч...і дві с...стри *(Р.)*. 5. Б...р...жися, не поріжся, не пошкодь собі руки. Не порань с...бе, не вдар, нам ще склити вісім пар. Тож д...вися не зірвися на камі...ий тротуар *(П. В.)*.

IV. СИНТАКСИС І ПУНКТУАЦІЯ.

Словосполучення.

Вправа 405. Прочитайте, визначте підпорядковуючі і залежні слова. Вкажіть, якими частинами мови вони виражені. Відзначте випадки, коли залежні слова стають і підпорядковуючими.

Над Дніпром стоїть веселка. Скісні струмені водяного пилу, своєрідні голубі колони підпирають небо, тануть, проливаючись на землю благодатними опадами. Наливаються соками землі лугові трави, зріють полуниці, звисають з гілок важкі яблука. Незабаром прийде велике сонце, тоді почнеться незабутня і така жадана пора дозрівання.

Велике сонце... Воно зійшло над нашою землею майже піввіку тому. Партія, керована Леніним, знала думи і сподівання народу, бо вона була плоттю народу, вона знала заповітну мрію людей праці, кликала на бій за свою мрію. І мрія була завойована.

Нива була засіяна плідним зерном, тепер ми пожинаємо багатий урожай. Трактор і парова турбіна, телевізор і атомохід, нейлонова шуба і Братська ГЕС, штучний супутник і самохідний комбайн, потужний грузовик і сибірські алмази. Наша країна законно пишається тим, що перше місце у світі за кількістю новосіль належить нам. У нас немає безробіття, у нас люди безплатно лікуються і вчаться...

Ясне синє небо і тепле сонце над нашими головами. Це мирне небо, і ми знаємо йому ціну, як, може, ніхто інший.

(За *М. Чабанівським*).

Вправа 406. Спишіть, розкриваючи дужки. Усно визначте вільні, фразеологічні та синтаксично нерозкладні словосполучення.

1. Рік (у) рік, день (у) день квітне й розвивається земля, новою силою повниться. 2. Колосисте море синіло під росою в тьмяному світлі *(К.)*. 3. У День птахів найактивніше працювали юннати Юра і Вадик. 4. Без люд-

ської праці вся земля від краю (до) краю заросла б бур'янами *(Донч.)*. 5. Кожному з нас у зоряні ночі (не) раз доводилось милуватися Чумацьким Шляхом. 6. Ой три шляхи широкії (до) купи зійшлися *(Ш.)*. 7. Ще треті півні (не)співали, (ні) хто (ні) де (не) гомонів *(Ш.)*. 8. Тече річка вік (із) віка, та води (не) спали *(Боров.)*. 9. І повіє огонь новий з Холодного Яру *(Ш.)*. 10. Вона все ходить, з уст ні пари *(Ш.)*.

Вправа 407. Проаналізуйте речення, вкажіть фразеологічні та прості й складні словосполучення. До виділених слів доберіть синоніми.

1. Наша соціалістична держава проявляє *безустанне* піклування про молоде покоління. 2. В школах країни *дістають* освіту десятки мільйонів молодих людей. 3. *Разом* з усім народом радянська молодь бере участь в управлінні державою *(«Рад. Укр.»)*. 4. Бенедьо вирішив будь-що-будь виступити з своєю думкою на зборах робітників *(Фр.)*. 5. В садах солодко *дрімають* окутані місячним сяйвом струнці тополі, широковіті липи, *крислаті* яблуні *(К.)*. 6. У холоднім легенькім вітрі ледве-ледве *леліється* широкий лан жита *(Фр.)*. 7. Червоніє ціле море колосків пшениці *(К.)*. 8. Зроду-віку ще вона не бачила такого красеня, який став перед нею *(Вовч.)*. 9. З боку молу стояв у матроському одязі кремезний мужчина літ за сорок *(П. П.)*. 10. Рано-вранці група учасників зльоту стояла біля хвіртки мічурінського саду. 11. Вже й сон-трава процвітати стала *(Л. Укр.)*.

Вправа 408. Словосполучення російською мовою запишіть у колонку, а поряд — переклад їх українською мовою. Усно поясніть, чим відрізняються українські словосполучення від подібних російських.

1. Пьеса по роману Льва Толстого. 2. По этим соображениям. 3. Два раза в неделю. 4. Иметь в виду. 5. По болезни. 6. Год от года. 7. Готовый к услугам. 8. Лицом к лицу. 9. Устремиться к горам. 10. По документам видно. 11. По неспособности. 12. Шаг за шагом. 13. По несогласию. 14. По методу. 15. По образцу. 16. Занятия по языку. 17. По финансовым соображениям.

Вправа 409. Складіть речення, використовуючи наведені словосполучення.

Брати участь; здобути перемогу; справа честі; віч-на-віч; хліб-сіль; Герой Соціалістичної Праці; Комсо-

мольськ-на-Амурі; піонерська дружина; передвиборна кампанія; відкрити Америку; зачароване коло; червона нитка.

Зв'язок слів у реченні.

Вправа 410. Списуючи, підкресліть слова, з'єднані зв'язком узгодження. Усно визначте, в чому узгодження (в роді, числі, відмінку, особі) і які частини мови узгоджуються.

В білу хустку закуталась Гола гора. Спочатку зима лягла на вершинах гір, потім густою бахромою оточила узгір'я і спустилася в долину. Пáгони ялинника набрали темно-зеленого кольору. На сніг золотими краплинами впали ягоди шипшини. На чагарниках трималося буре листя, билося об галуззя і бриніло струнами. Весела зима прийшла на Карпати! Білу хустку вона гаптувала лапатою зеленню, червоним листям і рясними кетягами ягід. Стояли погожі дні. На Голій горі наче розквітла і хата Антона Глущука. У новому вікні переломлювався косий промінь і ясною зливою падав у долину.

(С. Чорнобривець).

Вправа 411. Перепишіть, з'єднуючи зв'язком керування іменники, поставлені в дужках. Вкажіть усно відмінок залежних слів.

Пишатися (учні); малювати (картина); збиратися на (гора); завдати (удар); укласти (угоди); задоволений з (ти); поема (Шевченко); любов до (народ); парторг (батальйон); поважати (старіші); косити (гречка); раді (літо); готовий до (послуга); виконувати (робота); оголосити в (газета); література з (історія); поспішати на (робота); залитий (сонце).

Вправа 412. Випишіть з речень спочатку пари слів з безпосереднім керуванням, а потім — з посереднім. Поясніть правопис префіксів у словах.

1. Ми з санітаром вискочили на брук, він тримав мій чемоданчик, а я вже стукотів у двері *(См.)*. 2. Замфір розпріг коні й пустив на пашу попід садом *(К.)*. 3. Під гарячим сонцем степ курів пахощами й вигравав веселкою барв *(П. П.)*. 4. Месники дужі приймуть мою зброю, кинуться з нею одважно до бою *(Л. Укр.)*. 5. Барвистий килим з трави, пролісків, рясту й фіалок укрив землю *(А. Ш.)*. 6. І стиха я питаю у бистрого ручаю, сестрицю де знайти *(Тер.)*. 7. Дружина по боротьбі з повіддю під

командою Юхима Боринця вартувала, щоб ріка не забрала берегів і не накоїла людям лиха *(Чорн.)*.

Вправа 413. Випишіть пари слів, зв'язані між собою за способом прилягання. Скажіть, чим виражені залежні слова.

1. Вправо глянеш — там димлять заводи; вліво глянеш — ниви і поля *(Т.)*. 2. Надворі ревла сердита буря *(М.)*. 3. Василько їхав лісом, коні глибоко поринали в сніг і ледве-ледве переступали з ноги на ногу *(К.)*. 4. Воронцов говорив, походжаючи між нами *(Гонч.)*. 5. Боярин рухом руки вийняв княжу грамоту і підняв її вгору, показуючи громаді *(Фр.)*. 6. Хотіла б я піснею стати у цюю хвилину ясну *(Л. Укр.)*. 7. Коні побігли підтюпцем, наближаючись до лісу, що чорною стіною стояв перед ним *(К.)*.

Вправа 414. Напишіть схеми зв'язку слів у реченнях, укажіть узгодження, керування і прилягання.

1.Спустила хмарка на луги мережані подолки *(Т.)*. 2. Вліво од Андрія грає на сонці срібними брижами ставок *(К.)*. 3. Густа медова теплота високі налила жита (Р.). 4. В прочинені двері б'є синім промінням місяць *(Вас.)*. 5. Приємно працювати весною в садку. 6. Страшна хмара насувалася не поспішаючи *(Чех.)*. 7. У неділю рано-вранці синє море грало *(Ш.)*.

Вправа 415. Прочитайте. Вкажіть сурядні зв'язки в реченнях та типи підрядних: узгодження, керування, прилягання. Поясніть правопис виділених слів.

ОСІНЬ.

Осіннє повітря було прозоре, тихе. На заході, під *безхмарним* небом, стояло здорове золоте сонце. Під його *скісним* промінням золотом сяяло жовте листя лип та беріз. Здавалось, що якийсь чарівник, як у *казці*, убрав *дерева* в *щиро-золоті* шати. Падало жовте листя, а здавалось, що то золото капає на землю з дорогих шат. *Червоні,* як у кров *умочені, черешні полум'ям* горіли на сонці. *Земля* під ними була вкрита червоним листом та червоніла, як полита свіжою *кров'ю. Зеленіли* темним листом крилаті яблука, рожевіли *делікатними* сутінями грушки. На вербах листя порідшало, поблідло, і здавалось *здалеку,* що вони тепер лише *розвиваються,* як *напровесні.* Сухе листя дощем *спадало* з дерев, черкалось

об гіллячки і *шелестіло*. Під ногами шелестіли цілі замети сухого *покрученого* листя.

(М. Коцюбинський).

Загальні відомості про речення.

Логічний наголос.

Вправа 416. Прочитайте речення, логічно наголошуючи виділені слова. Поставте питання до кожного речення.

1. *Наша* країна *першою* проголосила політику миру і дружби між народами. 2. На верхів'ї гір палали чабанські *вогні* далеко-далеко *(Л. Укр.)*. 3. Дуже любив Чіпка *казки* слухати *(М.)*. 4. *Спеку* послаблює надрічкова прохолода. 5. Стояла надзвичайно *приємна* і *тиха* весна *(Ян.)*. 6. Десь далеко в морі виднівся *зелений ліхтар* *(Трубл.)*. 7. Густий *запах* пізніх гречок і сухої стерні повівав з поля *(К.)*. 8. Радянські люди *розумно* використовують багатство рік. 9. На скошених нивах *жовтіла* прошита срібним павутинням стерня *(П. П.)*. 10. В *оживаючих* деревах піднімались нестримні весняні води *(Гонч.)*.

Вправа 417. Прочитайте виразно вірш; вкажіть, на які слова падають логічні наголоси.

ШЛЯХИ ВІТЧИЗНИ.

Погляньте на карту Вітчизни —
безмежна Радянська земля.
Тайга і Памірські крутизни,
кубанські, дніпровські поля.
Ти їх не об'їдеш ніколи
на добрім, гарячім коні,
тому за усі видноколи
прослались дороги стальні.

(П. Воронько).

Типи речень за метою висловлювання.

Вправа 418. Списуючи, поставте розділові знаки в кінці кожного речення. Усно вкажіть розповідні, питальні, спонукальні і окличні речення. Поясніть характер інтонацій, місце логічного наголосу та роль часток.

1. Батьківщино моя! Що є могутнішого від твоїх гірських хребтів, суворіше від тайги твоєї, прекрасніше від

твоїх пшеничних ланів *(Донч.)*. 2. Як нам забуть, що в дні тривоги, в зловісних одсвітах заграв гарячу руку допомоги російський брат нам подавав *(Р.)*. 3. Який багатий і прекрасний степ у жнива, якими тільки барвами не грає він *(Ц.)*. 4. Серпень з вереснем схрестили довгі шпаги несмертельні *(Р.)*. 5. Слава сонцю молодому в світоносній вишині *(Р.)*. 6. Які чудові біографії у видатних людей нашої Батьківщини *(Корн.)*. 7. Хай цвітуть у славі славній серед гір, серед долин ті, що лавами у травні виступають як один *(Р.)*. 8. Хіба можна не любити весну. Хіба можна не любити ясних ранків *(Десн.)*. 9. Швидше вдягайтесь до школи *(Граб.)*. 10. Цвіти, розцвітай, Україно! Уся українська земля возз'єднана вже у державу єдину під сонцем високим Кремля *(Нех.)*.

Вправа 419. Прочитайте речення як розповідні, потім як питальні і, нарешті, як окличні. З'ясуйте, на які слова падає логічний наголос.

1. Великий подвиг космонавтів Ніколаєва і Поповича підносить ще вище славу нашої Вітчизни. 2. Дорожчого слова немає, як слово — радянський боєць *(Р.)*. 3. Вночі почалася відлига *(Чорн.)*. 4. Раннім ранком піонери вирушили в похід. 5. Мій старший брат поїхав на цілину. 6. На вулицях майорять червоні прапори. 7. Піонери — учасники Всесоюзної сільськогосподарської виставки. 8. Давно вже люди мріють про польоти на найближчі планети.

Вправа 420. Складіть п'ять розповідних речень. Прочитайте ці речення з належною інтонацією, щоб вони стали питальними, а потім — окличними.

Вправа 421. Доберіть з газет шість-вісім спонукальних речень і запишіть.

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ.

ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ.

Підмет.

Вправа 422. Спишіть речення, підмети підкресліть. Усно поясніть, якою частиною мови вони виражені.

1. Я руку подаю братам і сестрам простим *(Р.)*. 2. Десна тихо і плавно котила хвилі до Дніпра. 3. Вихо-

дить місяць із-за хмари *(Шв.)*. 4. Приїжджий був середульший син Левадного *(М.)*. 5. Ми завмерли біля своїх машин. Але ось по рядах прокотилось радісне «ура» *(Г. Байдуков)*. 6. Славне наше минуле. Величне наше сьогодні. Але ще величніше наше завтра *(«Рад. Укр.»)*. 7. Погомоніти з великим начальством було для Хоми просто-таки втіхою *(Гонч.)*. 8. На краю великого міста у кривобокій хатині сидять троє *(М.)*. 9. І обидва спочивають і гадки не мають *(Шв.)*. 10. Старе старіється, молоде росте. 11. Йде людина в надра темні, чудеса творить підземні *(Р.)*. 12. Палає сонце у рясних заметах *(Тер.)*.

Вправа 423. Спишіть речення, підкресліть простий підмет однією лінією, складений — двома. Над складеним підметом початковими буквами позначте, якими частинами мови він виражений. Виділені слова поділіть на морфеми.

1. Мій народ піднявся вище тисячі тисяч стратосфер *(Т.)*. 2. Твоє «ні» не дуже мене радує *(Черемш.)*. 3. Передні вже були коло вікна *(М.)*. 4. Батько та дві сестрички сидять за столом *(К.)*. 5. Невеликі три літа марне *пролетіли* *(Ш.)*. 6. Посіяне вчасно родить рясно *(Н. тв.)*. 7. Попереду Юрко з прапором у руці, а за ним шестеро хлопців, а збоку двоє автоматників *(Коз.)*. 8. Працювати — почесний *обов'язок* кожного. 9. Мільйони борються за мир і дружбу. 10. Двадцять п'ять *колгоспників* нашого села виїхали до Києва на сільськогосподарську *виставку*. 11. «І виріс я на чужині» — ліричний вірш Т. Шевченка. 12. «Наталка Полтавка» — перший драматичний твір нової української літератури *(Укр. літ.)*.

Вправа 424. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Поясніть, якими частинами мови і формами виражені підмети в реченнях.

1. Над круч...ю на в...сокім бугрі стояли два будинки *(Ільч.)*. 2. Іван Якович Франко — славетний українс...кий п...сьменник і видатний вчений *(Укр. літ.)*. 3. Жук з П...тром одрізнились геть осторонь і в...ли між собою розмову *(М.)*. 4. У хаті жила Кармел...ва дружина *(Вовч.)*. 5. Із-за далекого лісу встала сіра хмара. Вона росла на очах, наливалася с...нявою *(Зб.)*. 6. Над б...р...-гами линуть дивовижні м...лодії *(Куч.)*. 7. У с...лі під час жнив зал...шилися лише старі і малі. 8. З настанням холодів чимало птахів п...р...б...рається ближче до нас...-л...них пунктів. 9. Лис Микита вискочив із своєї незви-

чайної куп...лі, перебіг вул...цю і, не спостереж...ний ніким, ускочив у садок *(Фр.)*. 10. У школах нашої р...спубліки здобувають освіту д...сятки мільйонів молодих людей *(Газ.)*. 11. Тисячі людей, одягнених святково, зібрались на крутій горі біля могили поета.

Вправа 425. Складіть і запишіть по одному реченню з підметами, вираженими: 1) іменником, 2) прикметником, 3) числівником, 4) займенником, 5) дієприкметником, 6) іменником у називному відмінку в сполученні з іменником в орудному відмінку, 7) неозначеною формою дієслова.

Вправа 426. Складіть і запишіть речення, у яких підметами були б такі словосполучення: *кілька комбайнів, багато учнів, батько з сином, три космонавти, шість тракторів, дві ялинки.*

Присудок.

Вправа 427. Спишіть, підкреслюючи прості дієслівні присудки. Усно визначте спосіб, а в дійсному способі час дієслів-присудків. Поясніть, за яким принципом правопису пишуться виділені слова.

ЛАСТІВКИ.

Пригріва весняне сонце. В рівчаках біжать струмки. Метушаться за віконцем клопітливі ластівки. Вже *останній* сніг *розтанув.* Тепло, весело. Весна!... Ася встане вранці рано та відразу до вікна:

— Чом це, мамо, *пташенята* до вікна *летять* щомить? Це вони до мене в хату, мабуть, хочуть залетіть? Відчини віконце, мамо, хай вони сюди летять! Я дивитимусь, руками я не буду їх займать!

Підлетіли. Відлетіли. Тільки *крильця*—блим та блим!

— Це вони будують вміло для своїх маляток дім. Все працюють *безупинно,* не марнують, бачиш, час. Грудочки *м'якої* глини в дзьобах носять раз у раз.

Скоро буде тут гніздечко, добре *зліплене* з *землі.* В нім *лежатимуть* яєчка у м'якесенькім кублі.

Потім будуть *пташенята,* ненажери — просто страх! Цілий день їм батько й мати все носитимуть комах.

(Н. Забіла).

Вправа 428. Прочитайте речення. Вкажіть, дієсловом якого способу виражений кожний присудок. У виділених словах визначте кількість звуків і букв і назвіть їх.

1. Поперед інших стяг новий неси, карай насильство своїм словом віщим, веди нас в мир і горя, і краси, *стань* проти зла, доки його не знищим *(Граб.)*. 2. Самієв

миттю ніби підріс, виструнчився і віддав честь енергійним, натхненним жестом *(Гонч.)*. 3. І враз Соколине заграло в надвечірніх сутінках, засяяло, мов величезний корабель на безмежному морі, в одну мить піднялося, виросло до самого неба *(Зб.)*. 4. І житимуть у домі цім *хлоп'ята* і дівчата. І ми про дім розкажем їм все з самого початку *(Заб.)*. 5. *Подивіться* лишень добре, прочитайте знову тую славу. Та читайте од слова до слова, не минайте ані титли, ніже тії коми, все розберіть *(Ш.)*. 6. Подекуди з-поміж верб та садків *виринають* білі хати та чорніють покрівлі *(Н.-Лев.)*. 7. Минають дні, минають ночі, минає літо, *шелестить* пожовкле листя *(Ш.)*. 8. Скоряючись дисципліні, Козаков, звичайно, виконав би всякий наказ командира *(Гонч.)*. 9. Ні один *вербівець* не впізнав би тепер Кавуна *(Н.-Лев.)*.

Вправа 429. Прочитайте речення. Знайдіть підмет та іменний складений присудок. Поясніть, чим виражений присудок.

1. Київ — краса мого краю, слава і гордість слов'ян *(Шв.)*. 2. Комунізм — світле майбутнє всього людства. 3. Знищити війни, утвердити вічний мир на землі — історична місія комунізму *(Із Програми КПРС)*. 4. Сумовитий гай покрився інеєм, став невпізнанним, урочистим, красивим і ніби святковим *(Зб.)*. 5. Замовкло поле стоголосе в обіймах золотої мли *(Р.)*. 6. Трактор став усім за друга *(Т.)*. 7. Ти другом, братом і сестрою сіромі стала *(Ш.)*. 8. Своє поле цікавило мало. Воно здавалось таким маленьким, мізерним, не вартим уваги *(К.)*. 9. Наша країна—велика індустріально-колгоспна держава *(«Рад. Укр»)*. 10. Всі дерева в садку були вкриті зеленим листом. 11. Вітер вривався зо́кола, сумно в хатині було *(Граб.)*.

Вправа 430. Перепишіть речення, підкреслюючи підмет однією лінією, а присудок — двома. Поставте, де треба, пропущений розділовий знак між підметом і присудком.

1. Росія була найслабшою ланкою в системі імперіалізму і вузловим пунктом усіх його суперечностей. 2. Марксизм-ленінізм став володарем передового людства. 3. Соціалізм це шлях народів до свободи і щастя. 4. Праця на благо суспільства священний обов'язок кожної людини. 5. Колгоспний лад невід'ємна частина радянського соціалістичного суспільства. 6. Соціалістична система природний центр притягання всіх миролюбних сил на землі *(Із Програми КПРС)*. 7. Пушкін і Горький

Шевченка брати, мова їх море безкрає *(Р.)*. 8. І сади й долини, трав і сонця ласка це моя Вітчизна, це любов моя *(С.)*. 9. Сільські механізатори бійці технічного прогресу *(«Рад. Укр.»)*. 10. Жити Вітчизні служити *(Н. тв.)*. 11. «Запоріжсталь» перлина радянської металургії *(«Рад. Укр».)*.

Вправа 431. Дайте повні відповіді на запитання і запишіть. Поставте потрібні розділові знаки у відповідях.

Зразок: *Хто такий Т. Г. Шевченко? — Т. Г. Шевченко — великий український народний поет, революціонер-демократ.*

1. Хто такий Т. Г. Шевченко? 2. Хто такий І. П. Павлов? 3. Що таке фонетика? 4. Що таке гербарій? 5. Хто такі юннати? 6. Що таке форум? 7. Хто такі піонери? 8. Що таке комбайн?

Вправа 432. Складіть і запишіть 5—7 речень, в яких на місці пропущеної зв'язки було б тире. Підмети і присудки підкресліть.

Вправа 433. Спишіть і підкресліть головні члени речення. Усно поясніть, якими формами виражений дієслівний складений присудок.

1. Небо на сході вже стало світліти *(Пол.)*. 2. Сонце не могло пробитися крізь вікові дерева *(Гонч.)*. 3. Гафійка не могла спати по ночах *(К.)*. 4. Ячмені почали половіти *(К.)*. 5. Незабаром на столі почали з'являтися миски й полумиски. Скульптор скоса зиркав на них збентеженим поглядом вічно зляканого дієтика *(Гонч.)*. 6. Ясне сонце почало підніматись десь далеко за лісом *(М.)*. 7. Мати хотіла навчити дочку розуму, до себе в ланку взяти. 8. Валі порадили йти на роботу *(Зб.)*.

Узгодження присудка з підметом.

Вправа 434. Спишіть, усно поясніть, як узгоджений присудок з підметом.

1. В хаті їх сиділо троє *(П. П.)*. 2. Пішли два солдати у колі вогнів *(Ус.)*. 3. А три верби схилилися, мов журяться вони *(Гл.)*. 4. Тут молодиця з дівчиною сиділи й одпочивали *(Вовч.)*. 5. І згадалося місто і хлопці, дні тривоги, і рани, й вогонь *(Ус.)*. 6. П'ятірка сивих плотарів сиділа в тінях яворів *(Мал.)*. 7. На стежці несподівано виростає Варивон з Василиною *(Ст.)*. 8. Заснули верби на облозі, і вітер задрімав *(Гл.)*. 9. За Кармелем услід

прийшла дружина з дитиною *(Вовч.)*. 10. Вони вирушили разом з Іваном Федоровичем виїзною тачанкою *(Гонч.)*. 11. До хати увійшли Докія і Андрій *(Ст.)*.

Вправа 435. Перепишіть речення, узгоджуючи присудок з підметом. Зробіть повний морфологічний розбір дієслів.

1. Поліський гай озва...ся солов'їно до сонця, що вставал... вдалині *(Павл.)*. 2. До бою звел...сь богатирська дружина радянських народів-братів *(Б.)*. 3. Скраю три постаті сумно сид...ть над погаслим багаттям *(Л. Укр.)*. 4. Багато минул... днів, тижнів, місяців, та літ проминул... чимало *(Вовч.)*. 5. Сади розцвіта... на кручі, із пасік виход... рої *(П. В.)*. 6. Навколо боярина йшл... десять вояків... *(Фр.)*. 7. Вогню і заліза рвучка круговерть охопил... місто *(П. В.)*. 8. Брат з сестрою працю... на заводі. 9. Багато дубів і кленів рост... у наших лісах. 10. Кілька пароплавів їхал... по Дніпру.

Вправа 436. Визначте головні члени речення і вкажіть, якими частинами мови вони виражені. Поставте, де треба, пропущені розділові знаки і поясніть їх вживання.

1. Комсомол вірний помічник Комуністичної партії. 2. Ленінград колиска пролетарської революції. 3. В піщаних степах аравійських колись три пальми високі й стрункі розрослись *(Лерм.)*. 4. Радянські профспілки школа комунізму. 5. У вересні бувають теплі сонячні дні. 6. Зблизу шкільна будова виявилась просто-таки грандіозна *(Зб.)*. 7. Жнива були врозпалі *(З. Т.)*. 8. Зеленіє Підкарпаття *(Павл.)*. 9. Голос Маланчин став теплішим, немов нагрівався од сонця *(К.)*. 10. Праця це джерело радостей усього найкращого в світі *(Г.)*. 11. Добробут народний та воля то наша найперша засада *(Граб.)*. 12. Моя Батьківщина це крила орла, що лине до сонця з туманів *(Р.)*.

ВИДИ ПРОСТИХ РЕЧЕНЬ.

Особові речення.

Вправа 437. Випишіть спочатку особові речення, в яких є підмет, а потім речення, в яких немає підмета, але його можна визначити за формою дієслова. Підкресліть підмет однією лінією, а присудок — двома.

1. Ідуть у поле жито жать бригади з піснею з-за гаю *(Тер.)*. 2. Ми мовчки йдемо поруч... Минаємо лікарню

(Зб.). 3. В'їхали в лісок *(К.)*. 4. Я душею усією донецьким далям шлю привіт *(С.)*. 5. Встаю. І сонце виглядаю. Дивлюсь з надією на схід *(Тер.)*. 6. Наша сила непоборна в далечінь кладе мости *(Р.)*. 7. Вкрились квітами левади, і перелiски, й поля *(Павл.)*. 8. Тихо шелестіло у вечоровій синюватій імлі листя осокорів і молодих дубків *(Р.)*. 9. Пухнастий сніг білою пеленою вкрив парк і будинки *(П. П.)*. 10. В повитій темрявою долині ледве мрів Прут *(К)*. 11. Покорчена липневою спекою земля справжно чекала дощу *(Риб.)*. 12. Все залите було крижаним місячним сяйвом *(В. В.)*. 13. Берімось краще до роботи, змагаймось за нове життя! *(Л. Укр.)*. 14. Іди сядь коло мене *(Н.-Лев.)*. 15. Наша пісня новорічна хай летить по всій землі. Друзям хай несе привіт і на захід, і на схід *(Іван.)*.

Неозначено-особові та узагальнено-особові речення.

Вправа 438. Спишіть спочатку неозначено-особові, а потім узагальнено-особові речення. Усно поясніть, чим виражені головні члени односкладних речень. Розкрийте значення фразеологізмів.

1. Валі порадили йти на роботу *(Зб.)*. 2. Вік живи — вік учись *(Н. тв.)*. 3. На хімічному заводі освоїли випуск нової продукції. 4. Клин клином вибивається. 5. У ліс дров не возять. 6. Берись дружно — не буде сутужно. 7. Правди не сховаєш *(Н. тв.)*. 8. На лимані не солили риби в бочках *(Н.-Лев.)*. 9. У нашій країні з любов'ю й гордістю говорять про Каховку. 10. Степовим кораблем називають комбайн. 11. З пісні слова не викинеш *(Н. тв.)*.

Безособові речення.

Вправа 439. Спишіть, підкреслюючи в особових реченнях підмет однією лінією, а присудок — двома; в безособових реченнях підкреслюйте присудок хвилястою лінією.

1. В селі було повно людей з зірками на кашкетах *(П. П.)*. 2. Стемніло. Місяць над морем став срібним *(З. Т.)*. 3. Пахло осінню *(Зб.)*. 4. Малим я часто пильно стежив за світлим сонцем над гайком *(Тер.)*. 5. Живем ми в дружбі, у привіті в країні щастя і свобод *(С.)*.

6. З кожним днем надворі ставало тепліше *(К.)*. 7. На широкому пероні Ясинуватої було надзвичайно людно *(В. С.)*. 8. Темно, душно, парко, як буває душно і парко літньої ночі перед дощем *(М.)*. 9. Хлопчик дійшов до фронту. Все тяжче ставало йти. Людей мирних майже не траплялося *(Ян.)*. 10. Тут жив Франко. О, де мені знайти слід генія на камені старому? *(Павл.)*. 11. Розмахніться дужче, теслі! Дзвінко бийте, ковалі! *(Р.)*. 12. Не страшні нам погрози глухої зими *(С.)*.

Вправа 440. Переробіть за зразком безособові речення в особові і запишіть. В особових реченнях підмет підкресліть однією лінією, а присудок — двома.

З р а з о к: *Прохолодою повіяло з лісу.— Прохолода повіяла з лісу.*

1. Прохолодою повіяло з лісу *(Ст.)*. 2. Матері не було вдома *(Зб.)*. 3. Повіяло польовими пахощами *(К.)*. 4. Пахтіло бузиною й жасміном *(З. Т.)*. 5. Снігом позаносило далекі села, балки, шляхи *(Кундз.)*. 6. Миколі не спалось. Хоч і натомився за день, нахвилювався *(Зб.)*. 7. У мене не було часу вгору глянути *(Зб.)*. 8. На лузі запахло травами *(Зб.)*. 9. Пахло рибою і прив'ялими квітами, гуло гедзями і дзвеніло мухами *(Зб.)*. 10. Здалеку донесло шум мотора *(Коз.)*. 11. Віяло з Дніпра свіжістю лісів та лук *(З. Т.)*. 12. Тяжко жилося селянам за кріпацтва. 13. Йому хотілось гукнути на всі легені словами пісні *(К.)*. 14. Неспокійно спалося Тиховичеві тої ночі *(К.)*.

Вправа 441. Безособові речення переробіть в неозначено-особові з присудком у 3-й особі множини минулого часу.

1. Призначено було зійтись на майдані, до зборні (К.). 2. Ой у полі жито копитами збито *(Н. тв.)*. 3. На Волзі, біля міста Щербакова, побудовано велику гідроелектростанцію. 4. Трудовий день закінчено. 5. Пшеницю скошено комбайном. 6. На гігантському будівництві серед інших споруд побудовано школу. 7. Про готування до свята нас попереджено заздалегідь. 8. У місті відкрито дитячу бібліотеку. 9. Догляд за пришкільною ділянкою доручено юннатам школи. 10. На стендах в бібліотеці розміщено літературні новинки.

Вправа 442. Складіть і запишіть по три особових, безособових і неозначено-особових речення. З'ясуйте особливості їх будови.

Називні речення.

Вправа 443. Проаналізуйте за будовою кожне речення. Називні речення випишіть і усно поясніть їх стилістичну роль.

1. Літо. Спека. Безмежний степ *(З. Т.)*. 2. Ніч. У хаті зимно, тихо *(Стар.)*. 3. Тиша. На вікнах погасло сонячне проміння *(Ст.)*. 4. Широкий лан. Глибокий став. Безкраї луки *(Тер.)*. 5. Справді, гарно тут. І білі піски берегів, і ця тиша неміряна, і ласкавий степовий вітер *(Гонч.)*. 6. Лінивий плюскіт хвиль. Суха морська трава чорніє, шелестить під ногами *(Гонч.)*. 7. Травиця вже вся скошена, сіно заскиртоване *(Зб.)*. 8. Ось і землянка роти *(Ян.)*. 9. У лісі дихнуло холодком *(Вас.)*. 10. На греблі раптом зашуміло й загуло *(Н.-Лев.)*. 11. В моїй хатинці тепло, сухо, палають весело дрова *(Стар.)*. 12. Весна. Розтанув лід на болотах і в ставках *(Зб.)*.

Вправа 444. Визначте, які речення є двоскладними, а які односкладними; вкажіть тип односкладних речень. У всіх реченнях назвіть головні члени і скажіть, чим вони виражені (частина мови і форма).

1. Спочиває степ, набирається прохолоди після денної сліпучої спеки *(Гонч.)*. 2. Мені не треба було до ріллі придивлятися, за температурою слідкувати *(Зб.)*. 3. В лісі зовсім затемніло *(К.)*. 4. Вже дужче чути було в повітрі осінь *(В. В.)*. 5. Гасне мрія. Лампа над пероном крижаніє в сніжнім ручаї *(П. В.)*. 6. Урочистий мітинг закінчено *(А. Ш.)*. 7. Лукаш дуже молодий хлопець, гарний, чорнобривий, стрункий *(Л. Укр.)*. 8. У колективі нічиєї межі не переореш *(Н. тв.)*. 9. Нас мешкало разом три товаришки *(Коб.)*. 10. Нарешті, підходимо до сільради *(Зб.)*. 11. Минуло цілих десять років *(В. С.)*. 12. Жилося і працювалося весело *(Зб.)*. 13. Швидко пролітали автомашини, забирали добірну пшеницю з-під комбайнів і мчали в село *(Д. Б.)*. 14. Вітчизні, друже, віддамо душі прекрасні поривання *(П.)*. 15. Весняне сонце в золотому шоломі космонавта глянуло в шибку неба і збудило землю. 16. Подвір'я колгоспу «Ясні зорі» лишалось у другому кінці села *(П. П.)*.

ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ.

Додаток.

Вправа 445. Знайдіть додатки, усно з'ясуйте, чим виражений кожен з них, з яким словом пов'язується та на яке питання відповідає.

1. Ось Гафійка винесла одному води *(К.)*. 2. Гаряче й вогке повітря вливало в тіло силу, здоров'я, веселило серце *(Н.-Лев.)*. 3. Що місяцю зіроньки кажуть ясненькі? Що шепчуть квітки уночі над рікою? *(Т.)*. 4. Вони мене читати вчили *(Павл.)* 5. Ліс відлунювався пустотливим вереском, криками, сміхом *(Зб.)*. 6. На місяць набігала хмара і сіла йому на лисину кудлатою шапкою *(М. Р.)* 7. Ми й заспівали одного вечора «Ой місяцю-місяченьку». 8. Вітер наче покоси громадить на нічнім небі, складає в копиці *(К.)*. 9. Придбав Максим собі сина на всю Україну *(Ш.)*. 10. Протягли своє ку-ку-рі-ку горлаті півні *(М.)*. 11. Вітер з гаєм розмовляє, шепче з осокою *(Ш.)*. 12. Наше село нараховує п'ятдесят одну хату *(Ян.)*.

Вправа 446. Спишіть речення, підкресліть в них прямий додаток однією лінією, а непрямий — двома. Додатки, підпорядковані посередньо, підкресліть з прийменниками.

1. Нестерпно палить сонце гони, від спеки аж пашать поля, і житній колос зерно ронить, стебло додолу нахиля *(Кол.)*. 2. Коріння дуб розкинув узлувате, спокійним віттям захищає дім *(Р.)*. 3. Артем переліз через паркан, плигнув у намет *(А. Ш.)*. 4. Густа мряка чорним запиналом єднала з небом спалену сонцем полонину *(К.)*. 5. Вітер в гаї нагинає лозу і тополю, лама дуба, котить полем перекотиполе *(Ш.)*. 6. Повік не забуде Вітчизна гвардійців своїх молодих *(С.)*. 7. Від заходу насувалася чорна хмара, душний вітер бив об гори, хвилював комиш у плавнях, обривав листя виноградне та гнав його по чорній, каламутній, немов поораній хвилями річці *(К.)*. 8. Вологий вітер двоє крил поклав на білий небосхил і дихав теплом, як молода жар-птиця *(Мал.)*.

Вправа 447. Випишіть додатки і розберіть їх за таблицею.

Додаток, прямий чи непрямий	З яким словом пов'язаний	На яке питання відповідає	Якою частиною мови виражений

Російська земля була багата на самородків-винахідників із народу, але царський режим не давав їм повністю розкрити свої сили. Син російського солдата Ползунов раніше англійця Уатта побудував парову машину. Російський винахідник Яблочков створив першу в світі дугову електричну лампу,— електричне світло за кордоном спершу так і називалося: «російське світло». Російський вчений Ціолковський розробив ідею реактивного двигуна. Російський електротехнік Попов перший у світі винайшов радіозв'язок.

Цих і багато інших учених висунув російський народ. Російська наука кровно зв'язана з країною, яка її породила.

(М. М. Михайлов).

Активний і пасивний звороти.

Вправа 448. Визначте активні і пасивні звороти. В чому відмінності будови речення в цих зворотах?

1. Комунізм будується трудом народу, волею народу. Кожна радянська людина своєю працею наближає його торжество *(«Рад. Укр.»)*. 2. Синє глибоке небо розгорнуло своє безкрає поле *(К.)*. 3. Будівля була відкрита всім чотирьом вітрам *(Гонч.)*. 4. Проходять хмари, гаптують небо химерною грою *(Р.)*. 5. Сонце випило світанкову свіжість *(З. Т.)*. 6. Партія наша нам путь осяває, до комунізму веде *(Мих.)*. 7. По радіо оголошується про початок мітингу *(Гонч.)*. 8. Чимало захоплюючих легенд про живу воду створено на землі *(«Рад. Укр.»)*. 9. Бійці робили на деревах зарубки для зв'язківців *(Гонч.)*. 10. Ширше й ширше зорениця простирає крила *(Кол.)*. 11. Для будівельників біля села Ключового збудовано соціалістичне місто. 12. Пшеницю було скошено *(Донч.)*.

Вправа 449. Зробіть заміну активного звороту пасивним, а пасивного — активним Запишіть і підкресліть додатки.

1. Надвечір усе небо вкрили густі, чорні хмари *(Д. Б.)*. 2. Обидва береги були всіяні людом *(Гонч.)*. 3. Ліс туманом заснувався, луг росою взявся *(Кол.)*. 4. М'яким сяйвом весело освітлювалось все подвір'я. 5. Драму «Лісова пісня» написала Л. Українка. 6. Пришкільна ділянка була виполена юннатами школи. 7. Ворожу авіаескадрилью знищили доблесні радянські зенітники. 8. Лікарями врятовано багато захисників Вітчизни. 9. Бригада комуністичної праці достроково виконала виробниче завдання. 10. Ранкове сонце освітило кімнату. 11. Брат подарував сестрі фотоапарат. 12. Наш клас зайняв першість і з волейбола, і з футбола.

Відокремлення додатків.

Вправа 450. Перепишіть речення, розставляючи розділові знаки; усно поясніть їх вживання.

1. В Європі є майже всі природні зони земної кулі за винятком зон жаркого поясу. 2. Тайга займає більшу частину Скандінавського півострова крім його крайньої півночі і півдня. 3. Крім полювання і рибальства в занятті населення тайги важливе місце займають лісорозробки і сплав лісу по ріках. 4. Щоб успішно вести сільськогосподарське виробництво крім трудової відваги потрібна ще й господарська кмітливість тісне поєднання багатого хліборобського досвіду з досягненнями сільськогосподарської науки *(Газ.)*. Радянські люди, герої космосу, першими прокладають зоряні маршрути, створюють реальні передумови для розв'язання найскладніших завдань у тому числі польотів і висадки на Місяць та на інші планети *(«Рад. Укр.»)*. 6. Крім вогневої Брянського тут розмістився командний пункт батальйону з усім своїм штатом до писарів включно *(Гонч.)*.

Вправа 451. Спишіть, вставляючи в речення підібрані з довідок відповідні слова. Поставте пропущені розділові знаки.

1. Густі ліси закривали весь простір ... . 2. Колгоспники зібрали великий урожай фруктів ... . 3. На відкриття комсомольської електростанції прийшли всі колгоспники ... . 4. Осінь прийшла лісами, торкнулася позолотою дерев ... . 5. Сергійко бачив, як електричні вогні

освітили все місто ... . 6. ... луки зустріли нас солодким випаром річкової води. 7. Птахи купалися, пірнали, не звертаючи ні на кого уваги... . 8. У загальних зборах учнів десятого класу .... візьмуть участь шахтарі шахти «Капітальна». 9. ... виступили члени бригади комуністичної праці.

Слова для довідок: поряд з доповіддю старости гуртка; зокрема кленів і лип; особливо яблук і груш; зокрема на нас, мисливців; за винятком стариків і дітей; крім високих полонин; за винятком далеких куточків парку; замість запаху свіжого сіна; крім учнів та вчителів.

Означення.

Вправа 452. Спишіть речення, підкреслюючи узгоджені означення. Визначте, якою частиною мови виражене кожне означення. Поясніть правопис виділених слів.

ТРАВНЕВА НІЧ.

Була чудова майова ніч. У *вуличці* було темно, аж чорно. Крізь чорну баню *верховіття* де-не-де продерся срібний промінь місяця і ліг на чорну землю срібною плямою. Вийшовши з вулички, Гнат неначе впірнув у море білого світла. Те біле, трохи блакитне світло тихо лилось *згори,* а зачарована земля неначе купалась у *фантастичному* сяйві. Гнат подався до ставка й сів під вербою на росяній траві. Він глянув на ставок і *не пізнав його.* Ні, то не ставок, то друге небо з місяцем, із зорями. Дві блакитні бані зіллялися в одну *величезну* кулю, *оперезану* чудовим поясом *темно-зелених* дерев, білих хат, чорних тинів... А в садах солодко дрімають окутані місячним сяйвом стрункі тополі, *широковіті* липи, *крислаті* яблуні, і лише інколи, немов крізь сон, *тихесенько* зітхне *деревина* молодим листом.

(М. Коцюбинський).

Вправа 453. Замініть словосполучення з непрямими відмінками іменників на словосполучення з означеннями, складіть з ними речення і запишіть.

Збори батьків, план на рік, вулиці міста, роботи в полі, вода з моря, плантації колгоспу, ділянка школи, промені сонця, поле радгоспу, подвір'я заводу.

Вправа 454. Відшукайте неузгоджені означення, вкажіть, якими частинами мови і формами вони виражені.

1. Ми від радості забули і команду «струнко» *(Г. Байдуков)*. 2. Знаєш, Наташо, мені Андрій часто нагадує Віктора в молодості *(Бойч.)*. 3. У кабінці позаду пілота сиділа пов'язана хустиною Уляна *(П. П.)*. 4. На човні сидить з вудкою восьмилітній хлопчик Василько. На ньому картуз невідомого кольору з переламаним посередині козирком *(Донч.)*. 5. Людина праці перемагає все *(Н. тв.)*. 6. Плити підлоги дзвеніли навіть від легкої ходи, від кожного кроку чотирнадцятилітньої дівчини *(Ільч.)*. 7. Біля шостої години військо знову дістало наказ іти на ворога *(П.)*. 8. Трудящі всього світу вимовляють слово «Москва» з любов'ю, надією, гордістю *(Б.)*. 9. Думка про небезпеку не дозволила хлопцеві зупинитись *(Донч.)*.

Вправа 455. До наведених слів доберіть означення-антоніми і складіть з кожним з них речення.

Малий, теплий, літній, південний, ранковий, близький, низький, лінивий, убогий, весняний.

Вправа 456. Складіть і запишіть речення, в яких наведені слова виступали б то підметом, то означенням. Поясніть, на які питання відповідають ці слова у складених реченнях.

Черговий, старі, учений, червоний, військовий, малі, старе, знайомий, нове, вартовий.

Вправа 457. Зробіть синтаксичний розбір речень за їх членами. Визначте узгоджені й неузгоджені означення.

1. Заграв грамофон вальс «На сопках Маньчжурії» *(А. Г.)*. 2. Через годину кур'єрська тройка мчала мене з Кисловодська *(П.)*. 3. У Григорія була думка — добитися якнайкращого врожаю жита *(Ст.)*. 4. Наша пісня новорічна хай летить по всій землі *(Іван.)*. 5. «Єрмак» лишав чорну базальтову скелю *(Пол.)*. 6. В ясну, тиху годину можна було бачити сиву смугу прибою біля чорних скель *(Донч.)*. 7. Піднімаються чорні руки в шкіряних рукавицях по лікті *(Мик.)*. 8. Сагайда подав команду в'ючитись *(Гонч.)*. 9. За сонцем хмаронька пливе, червоні поли розстилає і сонце спатоньки зове у синє море, покриває рожевою пеленою *(Ш.)*. 10. В Андрія свербіли руки від бажання працювати *(Бойч.)*.

Вправа 458. Випишіть означення і розберіть за такою таблицею:

Означення, узгоджене чи неузгоджене	Від якого слова залежить	На яке питання відповідає	Якою частиною мови виражене

Була темна осіння ніч. Густа мряка чорним запиналом єднала з небом спалену сонцем полонину. У долині, на виднокрузі, сіріло щось широкою смугою і розпливалось у пітьмі.

То був Дунай.

Ще густіший морок виповняв глибокі чорторії, що збігали в долину по схилу прибережного узгір'я. В одній з таких яруг, глибоких та покручених по всіх напрямках весняними водами, на самому дні ворушились люди. То були втікачі.

(М. Коцюбинський).

Відокремлені означення.

Вправа 459. Прочитайте. Знайдіть в реченнях відокремлені означення і скажіть, якими частинами мови вони виражені. Поясніть вживання розділових знаків.

1. Перед очима в Маланки вставала левада, зелена, весела, над річкою *(К.)*. 2. Сліпуче повітря, склисте, переповнене надмірою світла, боляче різало очі *(Бойч.)*. 3. Повен відчуття невиразної небезпеки, Олексій оглянув лісосіку *(Пол.)*. 4. Темніє поблизу отара, чатована вівчарками, що облягли її з трьох боків *(Гонч.)*. 5. Скло було опущене, і у вагон влітали змішані запахи вугільного гару й польових трав, пригрітих червоним сонцем. 6. Небо, прозоре й чисте, немов умите теплим дощем, випромінювало ясне м'яке світло. 7. Вигріта літнім щедрим сонцем, напоєна останніми дощами, отава росла, мов зелена рута *(Ц.)*. 8. В імлистій долині, осяяній срібним промінням місячним, стояли широкі лани золотого жита та пшениці *(К.)*. 9. Здивований лагідним тоном, хлопець мовчав *(К.)*. 10. Оповитий рожевим туманом, далекий острів немов зрушив з місця й поплив у морі мінливого сяйва *(Донч.)*.

Вправа 460. Спишіть речення, розставте розділові знаки.

1. Уральська земля батьківщина вправних майстрів оспіваних Маміним-Сибіряком і Бажовим — знавців руди і огненної справи, що розкривають народу скарби стародавнього кам'яного поясу *(Газ.)*. 2. Юні мандрівники трохи втомлені мовчки розглядали краєвиди, що проносились повз них у вечірній імлі *(Трубл.)*. 3. Десь далеко в морі оповитому темрявою світив вогниками пароплав *(Трубл.)*. 4. Котились низом ниви, стелились горбами повні свіжі багаті та все чужі *(К.)*. 5. Гола земля бита крилами вітру безнадійно сіріла під олив'яним небом *(К.)*. 6. Посеред довгої й широкої зали стояв довгий стіл засланий червоним сукном облямованим золотою гальонкою з золотими китицями *(М.)*. 7. Подекуди по жовто-зеленій скатертині розкидані темно-зелені кущі верболозу то кругленькі наче м'ячики то гостроверхі неначе топольки *(Н.-Лев.)*.

Вправа 461. Списуючи, вставляйте, замість крапок, потрібні букви і розставте пропущені розділові знаки.

1. Заграв зарум'янився Дніпро зле...ка повитий свіжим серпанковим туманом *(Гонч.)*. 2. Брянський і Черниш ...хвильовані і приємно зворуш...ні ...кочили з сідел і подали ковалям руки, вітаючись *(Гонч.)*. 3. Ніщо не могло зробити їй більшої приємності, як горсточка насіння випрохана в путящої хазяйки або заробл...на на поденному *(К.)*. 4. Гілки сосен мохнаті й наїжач...ні набряклі від дощових крапель ...хилились вниз, скупо роняючи краплину за краплиною *(Зб.)*. 5. Зараз від дороги загородж...ний очеретяним тином починався Замфірів виноградник *(К.)*. 6. Народжений у Комишні, серед надволзьких ст...пів городянин не досвідч...ний у лісових справах Олексій не подбав заздалегідь ні про ночівлю ні про вогнище *(Пол.)*. 7. Люди старі і малі посвятковому вдягн...ні потоком пл...вли на берег до електростанції *(Зб.)*. 8. Кавказ...кі гори в млу повиті рясною кровію политі чолом підводяться до хмар *(Мал.)*. 9. По цій коротенькій пр...людії виконаній з обох сторін однаковим тоном знялась ціла буря голосів *(К.)*. 10. Заклопотаний своїми справами ...хилився над зошитом високий красень Тиміш Мокроус *(Д. Б.)*.

Вправа 462. Прочитайте і вкажіть, які неправильності допущені в побудові дієприкметникових зворотів. Виправте їх і запишіть. Розставте розділові знаки.

1. Шуміла вкрита річка сережками піни. 2. Назустріч котились оповиті степи вечірніми димами. 3. В повитій долині темрявою ледве мрів Прут. 4. В садах дрімають окутані тополі місячним сяйвом. 5. На річку відкривається засаджений краєвид високими тінистими вербами. 6. Коли настала ніч, ринулися до висоти навантажені підводи боєприпасами. 7. Написана драма молодим автором викликала жваві суперечки.

Вправа 463. Списуючи, перебудуйте речення так, щоб невідокремлені означення стали відокремленими, а відокремлені — невідокремленими. Поставте розділові знаки.

1. Я пам'ятаю вчительку мою, просту і скромну, і завжди спокійну *(С.)*. 2. Незабаром показалось село, мальовничо розкидане над річкою на горі *(К.)*. 3. Повен хлопців і дівчат грузовик мчить у вранішній степ *(Гонч.)*. 4. Переді мною стояла доросла, позначена печаттю життєвого досвіду людина *(Зб.)*. 5. Розгойдане море по всьому узбережжі викидало на пісок рештки розбитих під час шторму рибальських суденець *(Гонч.)*. 6. Вікно моєї артистично урядженої кімнати стояло широко відчинене *(Коб.)*. 7. Урочисто гула рожева яблуня, вся виповнена бджолами й сонячним могутнім світлом *(Ян.)*. 8. Час артилерійської підготовки кінчився, і пекельний гуркіт поволі спадав, як море, розгойдане штормом *(Гонч.)*. 9. За скляною верандою виднівся сад, насаджений Костем Григоровичем в рік народження доньки *(Гонч.)*.

Прикладка.

Вправа 464. Спишіть. Знайдіть прикладки в реченнях і підкресліть їх разом із словами, які вони пояснюють. Поясніть, чому одні прикладки пишуться окремо, а інші — через дефіс.

1. Гей, сьогодні біля клубу світять зорі-ліхтарі *(Ус.)*. 2. Місто Ржищев розташоване на правому березі Дніпра. 3. І тільки пагорба й не торкнула своєю рукою зима-чарівниця *(Зб.)*. 4. Цієї весни мені довелося побувати в колгоспі «Шлях до комунізму». 5. Ріка Дніпро починається в Смоленській області, біля села Клецового. 6. Петрик любить казки. Про лисичку-сестричку, про тісну

рукавичку, пор вовка-сіромаху ще й про зайця-бідолаху *(С. Журахович)*. 7. Сон-трава дрімає край дороги *(Шв.)*. 8. Ой, плакала Верховина гіркими сльозами, доки брати-ковпаківці руку не подали *(Н. тв.)*. 9. Це був проект соціалістичного міста-саду в Донбасі *(См.)*. 10. Степовою дорогою ми поспішали до колгоспу «Січ» *(Нагн.)*. 11. Милуйся, милуйся свічками-березами і прозорим воском кленів-шептунів *(Донч.)*.

Вправа 465. Списуючи, поставте, де треба, пропущені лапки і риски. Перші три речення запишіть фонетичною транскрипцією.

1. Геть, вітри розбійники, не шуміть, нашу любу яблуньку не ломіть *(Заб.)*. 2. Там, де сосни та ялини у лісочку стали вряд, скаче білка сіроспинка, закликає всіх звірят *(Заб.)*. 3. У сороки білобоки п'ять малят сороченят *(Заб.)*. 4. Місяць молодик, гострий такий, що врізатись можна, блискотів на чистому небі *(Гонч.)*. 5. Гуляли в сивих ущелинах водянисті холодні вітри зав'юги *(Гонч.)*. 6. Гвардії сержант Козаков ішов зількома бійцями розвідниками попереду третього батальйону *(Гонч.)*. 7. В оповіданні П. Мирного Лихий попутав зображено поневіряння дівчини сироти, наймички покритки Варки Луценко *(Укр. літ.)*. 8. Значного успіху добилися працівники ферм сільськогосподарської артілі Жовтень. 9. Неначе до рідної сім'ї, тягнуло Дмитра до братів партизанів *(Ст.)*.

Вправа 466. До виділених іменників доберіть з довідок прикладки і спишіть. Усно визначте вид, стан і спосіб дієслів.

1. *Сапери* підкладали під пусті доти десятки кілограмів толу *(Гонч.)*. 2. *Комсомолець* їхав на Донбас *(П. В.)*. 3. Листоноша чорнобрива носить *листи* *(Мал.)*. 4. Вдяг *ясен* кирею золоту, а дика рожа буйнії корали *(Л. Укр.)*. 5. Мов стародавній *дуб,* стояв Захар Беркут серед молодого покоління *(Фр.)*. 6. Приходили в *хату,* оглядали зразки картоплі, приготовленої для яровизації *(Донч.)*. 7. Десь-не-десь лежали на землі *дерева,* підриті й поборені віком або й розколені громами *(Коб.)*. 8. *Зайчик* і той урве хоч хвостика кінець *(Гл.)*. 9. По *Волзі* пливуть пароплави і баржі. 10. Над зеленим житом весь день не змовкають *пісні* жайворонків.

С л о в а д л я д о в і д о к: машиніст, князь, стрибунець, великани, підривники, лабораторію, велетень, дзвіночки, ріці, вісточки.

Вправа 467. Доберіть з байок Л. Глібова п'ять-шість речень з прикладками і поясніть їх значення.

Вправа 468. Складіть і запишіть речення з такими словами: *народ-герой, місто Полтава, газета «Правда», завод-велетень, колгосп «Перемога», твір «Як гартувалася сталь», учитель-агітатор, ріка Дунай.*

Відокремлена прикладка.

Вправа 469. Спишіть, підкреслюючи відокремлені прикладки однією лінією, а слова, до яких вони відносяться,— двома. Поставте пропущені розділові знаки і поясніть вживання їх.

1. Ми пісню Шевченка в майбутнє несем народного щастя солдати *(С.)*. 2. І пригадалось дитинство, коли він з батьком старим лісорубом гонив міцно скручені ужвою плоти по Десні і Дніпрі *(С.)*. 3. Колгоспний агроном Панас Трохимович голова вечора зустрічі колишніх десятикласників оголосив про початок другої частини вечора і передав керівництво нею працівникові клубної самодіяльності молодому вчителю школи *(Ле)*. 4. Дозвіл на навчання в агротехнікумі прийшов як комсомольська нагорода за віддану працю *(Коз.)*. 5. Хіба він Козаков вічний солдат може бути без полку *(Гонч.)*. 6. Сагайда збентежено окинув оком присутніх і стрівся поглядом з Сашею Сіверцевим знайомим лейтенантом з батареї високим юнаком з красивими бакенбардами *(Гонч.)*. 7. Що не кажіть а він живий той вітер *(К.)*. 8. Семен любив свою неньку стару Наумиху як її прозивали на селі *(К.)*.

Вправа 470. У наведених реченнях розставте розділові знаки. Окремо поясніть вживання тире.

1. Слава Великому Жовтню, який відкрив нову еру в історії людства — еру краху капіталізму і утвердження комунізму! *(Газ.)*. 2. Світлий геній великого вчителя трудящих усього світу Леніна, чиє ім'я житиме вічно, освітлює людству шлях до комунізму *(«Рад. Укр.»)*. 3. Наша країна піонер освоєння космосу наша радянська людина першою в історії людства відкрила двері у всесвіт *(Брош.)*. 4. За призначенням усі мінеральні ресурси поділяються на паливні або енергетичні рудні або металеві хімічні і будівельні *(Географія)*. 5. Всі трудящі робітники і селяни радянська інтелігенція виявляють великий інтерес до вивчення життя і діяльно-

сті Володимира Ілліча Леніна *(Газ.)*. 6. Повні сили думки й краси ходять по Богдановім майдані рідні люди сестри і брати *(Р.)*. 7. Командир третьої обслуги Денис Блаженко високий мовчун з завжди насупленими чорними бровами заявив раптом, що він знає Поліщука особисто *(Гонч.)*.

Вправа 471. Із двох речень утворіть одне, зробивши друге речення прикладкою. Поставте потрібні розділові знаки.

1. Важкій промисловості належить вирішальна роль у створенні матеріально-технічної бази комунізму. Матеріально-технічна база — головна умова побудови комуністичного суспільства. 2. Чорна металургія включає виробництва, зайняті виплавленням чавуну, сталі, сплавів заліза з іншими металами, а також прокатом металу. Чорна металургія — фундамент усього народного господарства. 3. На території Радянського Союзу зосереджено більше половини світових запасів кам'яного вугілля. Кам'яне вугілля — головний вид палива. 4. Школярі столиці Радянської України — Києва одержали чудовий подарунок. Подарунок — красень Палац піонерів. 5. Завершенням їхньої екскурсії була Нова Каховка. Каховка — славетне молоде місто з могутньою греблею гідроелектростанції. 6. Залізничники свято зберігають і примножують славні традиції перших героїв соціалістичного транспорту. Залізничники — один з найбільших загонів робітничого класу.

Вправа 472. Спишіть і поставте, де треба, розділові знаки.

ВШАНОВУЄМО НАРОДНОГО ПОЕТА.

Дорогий Павле Григоровичу

У день Вашого 75-річчя ми Ваші друзі й соратники письменники Радянської України шануємо Вас і величаємо Вас найвидатнішого поета нашого часу.

Поезія Ваша то одна з найвищих вершин творчого духу українського народу. Вона летить над світом поряд з крилатими строфами Тараса Шевченка Івана Франка Лесі Українки летить, провіщаючи всім про геній нашого прекрасного славного народу, чиїм вірним і гідним сином є Ви, Павле Григоровичу.

Три чверті віку за Вашими плечима. Ціла епоха епоха бур і революцій потрясінь і злетів. Це епоха Со-

нячних кларнетів і Плугу Вітру з України та Чуття єдиної родини епоха Сталі і ніжності та Срібної ночі.

Ви закладали підмурки літератури Радянської України. Вічно житимуть у пам'яті народу бійці революції оспівані у Ваших класичних поезіях.

Ваша поезія була з будівниками Дніпрельстану й Магнітки вона надавала сил в'язням Берези Картузької та борцям за свободу республіканської Іспанії. Ваше слово слухали степи й гори оновлені творчою працею народу будівника нового суспільства.

І коли настав чорний для Вітчизни час час гітлерівської навали, Ви стали бійцем, а Ваше перо рушницею, Ваші поезії, мов кулі, вражали ворогів. Ваше слово ловили в ефірі підпільники на тимчасово окупованій території України — воно вело на подвиги.

Весь свій талант всю силу своєї полум'яної душі віддаєте Ви народові партії. «Партія веде!» ці закличні слова сказані Вами стали гаслом нашого народу в його ратних і трудових подвигах.

Дорогий Павле Григоровичу Сьогодні в день Вашого 75-річчя ми складаємо Вам щиру сердечну подяку за Ваші безутомні труди на славу народу. Вдячна Радянська Україна називає Вас своїм народним поетом, а це найвище визнання незмірних заслуг перед народом.

Сьогодні, в день Вашого славного ювілею, що став святом усієї нашої літератури, кажемо:

— Ми любимо Вас. Ми шануємо Вас. Ми пишаємося Вами. Хай талант Ваш буде вічно молодим повним сили та відваги. Хай літа Ваші будуть щасливі та багаті на радість і натхнення.

(Лист президії Спілки письменників України).

Обставини.

Обставини місця.

Вправа 473. Спишіть і підкресліть обставини місця. Вкажіть, якими частинами мови вони виражені та на яке питання відповідають. Поясніть правопис виділених слів.

1. Ой за горами, за високими, там, за морями та за глибокими, ще й за шляхами *несходимими* — рано-пораненьку Ясне Сонечко сходило *(Т.)*. 2. Наша сила *непо-*

борна в далечінь кладе мости *(Р.)*. 3. Ще до виклику в штаб фронту я встиг мимохідь, у їдальні партизанського штабу, *перемовитися* кількома словами з Ковпаком і Сабуровим *(Верш.)*. 4. А сьогодні з-за обрію синього лину я в *світлосонячне* місто *(Ус.)*. 5. З лісу на прогалину виходить дядько Лев і небіж його Лукаш *(Л. Укр.)*. 6. На ясному *небосхилі* над містом замріяла перша зірка *(См.)*. 7. Син з матір'ю пішли в хату, а батько все сидів на ослоні та майстрував *(Н.-Лев.)*. 8. *Увечері* повернулась Маланка додому весела, сливе щаслива *(К.)*.

Вправа 474. Складіть і запишіть речення, в яких обставинами місця були б такі слова: *обабіч дороги, на узліссі, на рибалці, у Києві, внизу, на платформі, у лісі, тут, на заводі, біля ставка.*

Обставини часу.

Вправа 475. Прочитайте. Знайдіть у реченнях обставини часу і усно з'ясуйте, якими частинами мови вони виражені та на яке питання відповідають.

1. Вранці Павка повертався з електростанції. 2. Сьогодні ввечері було особливо весело. 3. Жухрай часто приходив до Артема у вільні дні. 4. Через десять хвилин у депо ніхто не працював. 5. Антоніна Василівна, Сергійкова мати, за останні чотири дні зовсім замучилася. 6. Тихими вечорами звідкілясь долітав невиразний гуркіт. 7. Цього ж таки ранку повернувся з села Артем. 8. Дідок до вечора не добився від юнака жодного слова. 9. Перескочивши через сьомий паркан, Корчагін зупинився. 10. Гарячого дня з маленьким клуночком прийшла з вокзалу Марія Яківна. 11. Вчора губком призначив Риту своїм представником на одну з повітових конференцій. 12. Десь опівдні енергійна робота групи Корчагіна була несподівано перервана.

(За творами *М. Островського)*.

Вправа 476. Поширте речення з довідок обставинами часу. Визначте відмінки іменників.

1. Меланка посиділа у батька до ..., пішла до сусід, побачилася з сусідами, наговорилася і вже ... розпрощалася з ріднею *(Н.-Лев.)*. 2. ... Аркадій приходить додому не пізніше дев'ятої години *(Коп.)*. 3. В ..., в нічну перерву, спускався Павка вниз сходами в кухню *(Остр.)*. 4. Одного дня ... на греблі з'явилося кілька вершників *(П. П.)*. 5. З ... до ... я купався в морі та лежав на піс-

ку, вигріваючись на сонці *(Трубл.)*. 6. ... Багіров відкликав Ясногорську вбік *(Гонч.)*. 7. Заспівали хлопці пісню ... .

Слова для довідок: вечір, смерком, щовечора, субота, осінь, ранок, вечір, прощаючись, рано-вранці до зорі.

Вправа 477. Спишіть речення, обставини місця підкресліть однією лінією, а часу — двома і з'ясуйте, чим вони виражені. Поясніть правопис виділених слів.

1. Уже і вечір на підході, і ніч *пливе* з лісів, з низин *(Кол.)*. 2. Прийшов Федір на роботу з електростанції до депо *(Остр.)*. 3. Я про тебе *вдень не передумав,* а *вночі* ніяк не пересплю *(Шв.)*. 4. Вітер в гаї *не гуляє,* вночі *спочиває* *(Ш.)*. 5. На дев'ятнадцятий день на будові *з'явились* художники і маляри *(Мин.)*. 6. Якось надвечір *батальйон* штурмував велику залізничну станцію *(Гонч.)*. 7. Над обжатими масивами стиглих пшениць линула тепла мелодія женців, на жовтавому фоні рясніли білі сорочки, *мигтіли* граблі *(Десн.)*. 8. Світлі паруси дощу вже *розпускалися* на обрії, помітно наближалися нивами *(Гонч.)*.

Обставини способу дії, міри і ступеня.

Вправа 478. Спишіть, обставини підкресліть. З'ясуйте, на які питання вони відповідають і чим виражені. Поясніть правопис прислівників.

1. Як прагне людство в злагоді іти назустріч сонцю, радості, трудові *(Р.)*. 2. Могутнім струмом Україну непереможно і невпинно веде в комуну Дніпрельстан *(С.)*. 3. Ми ще більше дамо вугілля, труд напружим, як струну *(Т.)*. 4. Василько їхав лісом, коні глибоко поринали в сніг і ледве-ледве переступали з ноги на ногу *(К.)*. 5. Над дніпровськими лісами ніч шатром розіп'ялась *(Боров.)*. 6. Майор слухав Мересьєва не то щоб ввічливо, ні, а дуже якось по-дружньому, співчутливо і уважно *(Пол.)*. 7. Двері відчинилися, і Петро спрожогу вибіг *(М.)*. 8. Отак міркуючи, іду повз хату в тихому саду *(Шв.)*. 9. На пагорбах біліли невеличкі хати, а поза хатами тіснилися кучерявими отарами скам'янілі верби *(Ст.)*.

Вправа 479. Знайдіть обставини способу дії, що означають міру або ступінь, і поясніть, чим вони виражені та на яке питання відповідають.

1. У місті синьою юрбою робітники на працю йдуть *(С.)*. 2. Чорна рілля рівно клалась скиба за скибою з-під нового плуга... *(К.)*. 3. Ми йшли на висоті 1500 метрів, а літаки було дуже добре видно *(Водоп'янов)*. 4. Твої книжки читала аж двічі *(К.)* 5. Вже рік гасав по рідній країні Павло Корчагін на тачанці *(Остр.)*. 6. Дві доби на Дарниці простояли в ешелоні *(А. Г.)*. 7. Вона вміла дуже добре куховарити *(Н.-Лев.)*. 8. Він до останнього подиху зберіг вірність присязі, вірність прапорові, вірність своїй Батьківщині *(Гонч.)*. 9. Пішли, розмовляючи, вглиб лісу *(Остр.)*. 10. Ніч впала мороком глибоким *(Кол.)*.

Вправа 480. Складіть речення, в яких наведені слова були б обставинами способу дії.

По-комсомольському, пліч-о-пліч, зненацька, утричі, пошепки, стрілою, упевнено, по-дружньому, вщент.

Обставини причини.

Вправа 481. Спишіть і підкресліть обставини причини. Поясніть, з яким словом вони пов'язуються в реченні та на яке питання відповідають.

1. Сухі губи Маланки стиснулись від болю *(К.)*. 2. Гордій Байда спересердя заганяв кайло у вугілля по саме кайловище *(П. П.)*. 3. Серце мліло, не хотіло співать на чужині *(Ш.)*. 4. Коло його стара мати сидить на ослоні, за сльозами ледве вимовляє доні *(Ш.)*. 5. Сусіди од страху, од жалю німіли *(Ш.)*. 6. Вони роздивлялись на всі боки, боячись побачити якийсь слід Василька *(П. П.)*. 7. Спортивні змагання не відбулися з-за поганої погоди. 8. Від прудкої ходи Остапові зробилося душно *(К.)*.

Вправа 482. Складіть і запишіть речення з такими обставинами причини: *від захоплення, завдяки допомозі, згарячу, з нагоди свята, зрадівши.*

Обставини мети.

Вправа 483. Знайдіть обставини мети; поясніть, до якого слова кожна з них відноситься, на яке питання відповідає.

1. Восени льотчик Чкалов зібрався одвідати батька, набратися сил... *(Ільч.)*. 2. Батько з грабками пішов ко-

сити панський овес, а мати пішла на панський лан пшеницю жати *(Н.-Лев.)*. 3. Улітку, саме серед дня, пустуючи, дурне ягня само забилося до річки напитися водички *(Гл.)*. 4. Весною Муха-ледащиця майнула у садок на ряст, на квіти подивитись, почуть Зозулин голосок *(Гл.)*. 5. Прилітає зозуленька над ними кувати; прилітає соловейко щоніч щебетати *(Ш.)*. 6. Школа виділила відмінників навчання для туристичного походу по рідному краю. 7. В університетському містечку будуть створені всі необхідні умови для наукової роботи, навчання і культурного відпочинку *(«Рад. Укр.»)*. 8. Іду з роботи я, з заводу, маніфестацію стрічать *(Т.)*. 9. Виходить дівчина із хати води з криниці набирати *(Мал.)*.

Вправа 484. Поширте речення обставинами мети і вкажіть, чим вони виражені. Речення запишіть.

1. Славикова мама пішла в ліс ... 2. Микола прохав батька ... 3. Недалеко від колгоспного поля розташувався табір для ... 4. Увесь піонерський загін вирушив у поле ... 5. Крізь верховіття дерев продерся промінь місяця й ліг на землю ... 6. Школа шикувалась ...7. Штурмуючі на мить зупинилися для ... 8. По закінченні роботи я йду в парк ... 9. Взимку колгоспники готують мінеральні добрива для ... 10. Бійці повели коней до річки ...

Обставини умови й допусту.

Вправа 485. Спишіть і підкресліть обставини умови й допусту; усно з'ясуйте, на які питання вони відповідають.

1. Незважаючи на зайнятість, я приділяю спорту багато уваги. 2. При бажанні кожен учень школи може стати юним натуралістом. 3. Екскурсія до Кременчуцької ГЕС відбудеться лише при наявності всіх учнів групи. 4. Літаки регулярно робили рейси, незважаючи на сильні вітри. 5. При певній наполегливості учні змогли б взяти участь у змаганнях з футбола. 6. Незважаючи на суху погоду, дув холодний осінній вітер.

Вправа 486. Випишіть усі обставини і розберіть за такою таблицею:

Яка обставина	На яке питання відповідає	Від якого слова залежить	Якою частиною мови виражена

1. Над збудженим селом до ранку горіли електричні вогні *(Коз.)*. 2. Брянський і Черниш попросили в командира батальйону дозволу заїхати в якесь із околишніх гірських селищ до кузні підкувати коней *(Гонч.)*. 3. Човен був розрахований для подорожування вчотирьох *(См.)*. 4. Хай світить сонце з небозводу і кличе в далі золоті *(С.)*. 5. Другого дня притомилася я дуже та й сіла спочить в холодку під вербою *(Вовч.)*. 6. А літ за півтори сотні не тільки цього палацу, а й самих Пісок і сліду не було *(М.)*.

Вправа 487. Прочитайте речення і розберіть (усно) за членами, вказуючи, якою частиною мови виражений кожен член речення.

1. Врожайне літо завжди наливає хлібороба добрим спокоєм і певністю *(Ст.)*. 2. Сонце сідало. Червоне проміння його котилося густою хвилею до землі *(М.)*. 3. Довго-довго вчувався Петрові здалека гук-крик *(М.)*. 4. Джерин садок заквітчався білим цвітом *(Н.-Лев.)*. 5. Небо округ здіймалося вгору блакитними вежами *(Ян.)*. 6. Бурлаки сіли в човен і перепливли через лиман *(Н.-Лев.)*. 7. Спереду йшла Мар'яна і ще двоє якихось дівчат *(А. Г.)*. 8. Сьогодні Черниш стояв на горищі високого будинку і вів спостереження крізь маленьке дахове вікно *(Гонч.)*. 9. Пора будівництва була напружена *(Баш.)*. 10. Літак приземлився просто на полі біля величезної скирти соломи *(М.)*. 11. Десь близько біля дороги пахло фіалками *(Баш.)*. 12. Ми запрошували Джамбула відвідати береги синього Дніпра *(Десн.)*.

Відокремлені обставини, виражені дієприслівниками та дієприслівниковими зворотами.

Вправа 488. Назвіть відокремлені обставини, виражені дієприслівниками та дієприслівниковими зворотами, і поставте пропущені розділові знаки. Вкажіть дієслово, що означає основну дію, і поставте від нього питання до дієприслівника.

1. Мересьєв замружив очі підставляючи усміхнене обличчя сонцю *(Пол.)*. 2. Сяючи й іскрячись обсипався іній збитий з вершин дерев падінням літака *(Пол.)*. 3. Старший лейтенант лежав на правому боці одкинувши голову і подавшись усім тілом вперед як птах у польоті *(Гонч.)*. 4. На яблуні переливчасто заспівала іволга і війнувши яскравим пір'ям перелетіла на друге дерево.

І легко наче продовжуючи пісню іволги задзвеніли срібні ноти дитячого чистого голосу *(Ст.)*. 5. Між зеленосизими полями звиваючись висвічує мирний і лагідний Серет *(Гонч.)*. 6. Маковейчик оглянувшись мало не скрикнув з несподіванки *(Гонч.)*. 7. Всі троє мовчки спускались униз а далі звернули вбік од села і йшли так верст зо дві то спускаючись то дряпаючись по горбах *(К.)*.

Вправа 489. Спишіть речення, поставте, де треба, розділові знаки.

1. Деякі присіли на бурелом деякі слухали стоячи *(Гонч.)*. 2. Куди ти йдеш не спитавшись? *(Ш.)*. 3. Вийшов Чіпка на царину ходить коло землянки голову повісивши *(М.)*. 4. На переправі стали прикордонники перевіряючи документи бійців і окремих команд, що наздоганяли фронт *(Гонч.)*. 5. Де-не-де біля вирв синіє безводний полин або кущиться пахучий чебрець. Гай згинаючись під важкою плитою не лінується нагнутись, щоб зірвати кущик. Потім задерши голову до сонця він кілька разів глибоко нюхає сухий цвіт і мружиться сьогодні якось особливо ласкаво всміхаючись невідомо кому *(Гонч.)*. 6. Грушницький стояв опустивши голову на груди збентежений і похмурий *(Лерм.)*. 7. В повітрі рокочучи йшли літаки піднісши на крилах червоні зірки *(Б.)*. 8. Посланця стального ми до зір послали першими почавши в безкінечність шлях *(С.)*.

Вправа 490. Списуючи, вставляйте в речення наведені в дужках дієприслівникові звороти то на початку, то в середині, то в кінці речення.

1. (Вигнувшись коромислом) бігла через річку бетонна гребля. 2. З гори широким вогненним потоком ринув розплавлений шлак (утворивши величезну химерну фігуру). 3. За цехом вдалині повільно рухались (неначе пливучи в повітрі) яскраво-червоні квадрати *(В. Попов)*. 4. (Одійшовши кілька гонів) Остап зупинився й озирнувся *(К.)*. 5. Гребці скільки сили вдарили веслами (рятуючись від могутнього прибою). 6. (Злітаючи на високі гребені хвиль чи провалюючись між ними) шлюпка, здавалось, стояла на одному місці *(Трубл.)*.

Вправа 491. Замініть один з однорідних присудків дієприслівником і допишіть речення. Поставте потрібні розділові знаки.

1. Рівна дорога пішла в далину ховається за горбом *(Збан.)*. 2. Вечір поблимав прозорими хмарами заси-

пав село малиновим піском і поринув у пітьму *(П. П.)*. 3. Вода шумить між камінням, підкидає вгору хвилі *(Н.-Лев.)*. 4. Жінки зачинили віконниці, скликали дітвору вечеряти *(Гонч.)*. 5. Він глибоко вдихнув прохолоду жовтневої ночі, відчув запах гару та річкової гнилі *(Риб.)*. 6. П'ять весен минуло і шоста прийшла заслала лани килимами *(О. Олесь)*. 7. Його очі почали блукати довкола по кабінеті, перебігали з предмета на предмет *(Фр.)*. 8. Сонце росло, палало і тихо спускалось додолу *(К.)*. 9. Здалеку йшла хмара куряви, здіймалась до неба *(К.)*. 10. Василько загорнув руку у рукава, насунув на очі шапку і схилив голову, щоб хоч трохи захиститись від холодного вітру та снігу *(К.)*. 11. Шуміла, росла, вкривала рідну землю велетенським верховіттям яблуня, щедра, ласкава *(В. Аж.)*.

Вправа 492. Проаналізуйте будову наведених речень, вкажіть, де і в чому саме допущено помилку у використанні дієприслівникових зворотів.

1. Тому, що школа, вирішивши до Першого травня посадити садок, ми всі добре готувалися. 2. Попрацювавши ударно, нас не покидала надія побачити в майбутньому великий фруктовий сад. 3. Слухаючи декламації віршів, у мене горіло бажання навчитись виразно читати. 4. Приглянувшись добре, на вербах в жовтому пушку були бархатисті котики. 5. Сидячи на березі річки, до нас підійшли юннати іншої школи.

Відокремлені уточнюючі обставини, виражені іменниками та прислівниками.

Вправа 493. Спишіть, розставляючи розділові знаки і підкреслюючи уточнюючі обставини. Поставте питання до кожної обставини.

1. Внизу десь далеко праворуч од мосту високий голос виводив пісню *(Баб.)*. 2. Тихо поволі нога за ногою пливе валка битим шляхом у безлюдній пустелі *(К.)*. 3. Там угорі на одному з найвищих перевалів засів противник *(Гонч.)*. 4. На криголамі в теплій каюті відбувся піонерський збір, присвячений дослідникам півночі *(Донч.)*. 5. Уранці ще до схід сонця Надійку збудив батько *(Д. Б.)*. 6. В кручах то тут то там рівними струмками диміли рибальські вогнища *(Баш.)*. 7. Яків Петрович здається умовляв його поїхати з ним на південь у

рідні місця *(Д. Б.)*. 8. В глибокому яру між двома товстими стовбурами могутніх ясенів горіло велике вогнище *(Баш.)*. 9. В долині на схилі гори виднілись хатки серед буйних садів *(Трубл.)*. 10. І далеко ген аж до лісу лунають дзвінкі молоді голоси, що співають пісень *(Остр.)*.

Вправа 494. Спишіть, поставте пропущені розділові знаки і поясніть їх уживання.

1. З чотирьох боків підіймаються загрозливі мури а попід ними праворуч у коридорі між корпусів свистять маховиками трансмісії шугаючи в вікна хисткими пасами *(Мик.)*. 2. Отут в лісах в зеленому і блакитному світі напоєному співом птахів і бджіл не хотілося зараз думати про страхіття, що висувалось із далеких країв *(Ст.)*. 3. Там вдалині низько над морем повисла якась біла хмара *(Донч.)*. 4. На сході за річкою за широкими лугами тягся під саме небо стовп чорного диму *(Зб.)*. 5. У залі в самому центрі прямо на підлозі стоїть розкинувши зелені лапи молоденька красуня-ялинка *(Ряб.)*. 6. Дівчина сиділа на обніжку на зеленій траві та плела вінок з ромену сокирок трав'янок та інших польових квітів *(М.)*. 7. Незважаючи на осінню пору люди готувались до зустрічі Нового року до ялинки *(Трубл.)*. 8. Дорога величезною спіраллю спускалася вниз і далеко по той бік долини знову підіймалася по підгір'ю *(Гонч.)*.

Повні й неповні речення.

Вправа 495. Прочитайте, визначте неповні речення і вкажіть, які члени речення в них пропущені. Поясніть пунктуацію.

1. У великій кімнаті на довгих лавах сиділи бригадири і рільничі, а довкола столу — члени правління *(П. П.)*. 2. Одна дорога йшла з заходу на схід, друга — з півночі на південь *(В. В.)*. 3. Пройшла гроза. Облила рясним дощем вулиці і сади *(Риб.)*. 4. Марка не було дома. Виїхав був перед тим у якихось справах у другу місцевість і мав вернути аж третього дня *(Коб.)*. 5. Головою зборів обрано Шеремета Леоніда, а секретарем — Ковальову Надію. 6. Садками ходить брунькоцвіт, а в небі — злотозор *(Т.)*. 7. Весна змінила зиму, а літній час — весну *(Мур.)*. 8. З одного боку неспокійна ріка на кам'яні береги вигортала кригу, а з другого — від-

рубом над самою головою звисали скелі *(Чорн.)*. 9. Біля ганку стояли засідлані коні, а на дворі — тачанка з кулеметом *(П. П.)*. 10. Хлопці не забарились. Пробились через кущі, бігцем подалися на голос *(Зб.)*. 11. Молодиця йшла з кошиком, а дівчинка — з другим *(Вовч.)*. 12. Дніпро був десь недалеко. Вільно й широко дихав прохолодою *(Зб.)*.

Вправа 496. Спишіть, пропускаючи слова, які повторюються. Поставте потрібні розділові знаки і усно поясніть їх уживання.

1. Не вчи орла літати, а солов'я не вчи співати *(Н. тв.)*. 2. Повний колос гнеться, а порожній колос догори пнеться *(Н. тв.)*. 3. Один розум добре, а два розуми ще краще *(Н. тв.)*. 4. Гора з горою не зійдеться, а чоловік з чоловіком зійдеться завжди *(Н. тв.)*. 5. Не місце красить чоловіка, а чоловік красить місце *(Н. тв.)*. 6. Готуй сани влітку, а воза готуй взимку *(Н. тв.)*. 7. Праворуч тягнуться нові колгоспні стайні, далі тягнеться свиноферма. 8. І. Нечуй-Левицький написав повість «Микола Джеря», а І. Франко написав повість «Борислав сміється».

Вправа 497. Неповні речення переробіть на повні й визначіть, які члени речення в них були пропущені.

1.— Ти коли їдеш? — Завтра. 2.— Ви тутешні? — Так. 3.— Хто командир? — Я. 4.— Хворий, ви мене бачите? — Не бачу. 5.— Ти не чуєш мене? — Ні. 6.— А ви хто будете? — Робітник. 7.— Ви не в Харкові працюєте?—У Харкові. 8.— Я без коня в маневрах не можу брати участь.— Чому? 9.— Твій брат секертарем осередку депо? — Так.

(З творів *М. Островського*).

Вправа 498. Проаналізуйте прості речення за їх складом та метою висловлювання. Усно поясніть, чому ви те чи інше речення відносите до даного виду. Спишіть і поставте пропущені розділові знаки.

1. По-ленінськи вірно жити Батьківщині служити *(Н. тв.)*. 2. Благословенне будь навіки просте і світле слово: мир *(Мур.)*. 3. Хай пишним цвітом розквітає радянський простір мій *(Кол.)*. 4. По роботі пізнають майстра *(Н. тв.)*. 5. Мовчання. Шлях. Волосожар пливе у небі урочисто *(Шв.)*. 6. Я ходила у луг. Тут було тихо і затишно *(Зб.)*. 7. Арктика царство вічного льоду. 8. Чесне діло роби сміло *(Н. тв.)*. 9. Георгіївський зал

чудовий пам'ятник слави російської зброї (*«Рад. Укр.»*). 10. Степовою дорогою поспішаємо до колгоспу Заповіт Ілліча.

Порядок слів у простому реченні.

Вправа 499. Поясніть порядок слів у кожному реченні. З'ясуйте стилістичне значення інверсії.

1. Ходять хмари в небі синім (*Заб.*). 2. Сонце сипало полум'я з високого неба. 3. На плеса з вирію ключами високо линуть журавлі (*Стар.*). 4. Блакитне небо наче оперезалось широким рожевим поясом (*Н.-Лев.*). 5. Український штаб партизанського руху розташувався на вулиці Воровського (*Верш.*). 6. Значний вклад у розвиток науки і техніки вносять вчені України (*«Рад. Укр».*). 7. Зустріли Чехії герої землі радянської орлів (*Р.*). 8. А над головами шелестіли жита колоссям (*А. Г.*). 9. Хмари заступили сонце, несли перед себе вітряну прохолоду (*Зб.*). 10. Глухо шепче ліс зелений (*Кол.*). 11. Маланка сіла на призьбу і поклала на коліна руки (*К.*). 12. Сади прекрасні світові радянські насадили люди (*Р.*).

Вправа 500. Прочитайте і поясніть, як при зміні порядку слів змінюється смисл речення.

1. Наша сила — сім'я єдина (*Н. тв.*). Сім'я єдина — наша сила. 2. Дорідна пшениця виросла. Пшениця виросла дорідна. 3. Прийшли діти веселі. Прийшли веселі діти. 4. Цю задачу розв'яжуть навіть діти. Навіть цю задачу розв'яжуть діти. 5. Хворий батько повернувся. Батько повернувся хворий. 6. Ліс ще дрімає в передранішній тиші (*К.*). Ліс дрімає ще в передранішній тиші. 7. Трактор його передовий у бригаді. Трактор передовий у його бригаді.

Вправа 501. Запишіть речення, розміщуючи слова в прямому порядку.

1. Я, заводі, тракторному, Харківському, працюю, на. 2. Миру, на сторожі, Радянська Армія, у всьому світі, стоїть. 3. Радянським, над, краєм, шириться, моїм, пісня, й, росте. 4. Великим, користується, у молоді, «Журбіни», успіхом, Кочетова, роман. 5. Від краю до краю, пшениця, буйно, золотиста, колоситься. 6. Ми, пшениці, високі, у, врожаї, нашому, колгоспі, збираємо. 7. Недалеко, од, розкинулось, село, Богуслава, Семигори. 8.

Над, легенький, сіножатями, туман, стояв, широкими. 9. Нашої, навколо, сад, великий, школи, росте. 10. Успіхів, верстатобудівна, промисловість, величезних, наша, досягла. 11. Наганяє, морською, хмари, вітер, над, рівниною. 12. Герман Титов, сімнадцять раз, космонавт, на, облетів, «Восток-2», Землю, кораблі.

Вправа 502. Складіть і запишіть шість розповідних речень з прямим порядком слів. Поряд напишіть ці самі речення з непрямим порядком слів.

ОДНОРІДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ.

Вправа 503. Спишіть і підкресліть однорідні члени. Усно поставте до них питання і скажіть, які це члени речення. Поясніть вживання розділових знаків.

1. Від часу до часу підіймався легенький вітер і розганяв хмари вшир, і вдовж, і в зловіщі тіні *(К.)*. 2. А в похмурі дні острів здавався далеким, невідомим кораблем *(Донч.)*. 3. На грейдері Світлана зупинила мотоцикл, на повні груди зітхнула й оглянулась навкруги *(Ян.)*. 4. Обабіч чорною стіною виструнчились сосни і шепчуться між собою *(Зб.)*. 5. Ярина зайшла до мене заквітчана, урочиста *(Зб.)*. 6. У яру тихо й сумно світить над ним місяць *(Вас.)*. 7. Гонтар перевірив помпи, застеріг мотористів від можливих аварій і виліз нагору *(Баш.)*. 8. Кущі і дерева, скелі і рівчаки пливли назустріч, мигтіли праворуч, ліворуч і зникали десь позаду *(З. Т.)*. 9. Лукаш дуже молодий хлопець, гарний, чорнобривий, стрункий *(Л. Укр.)*.

Вправа 504. Спишіть. Вкажіть, чим виражені однорідні члени речення. Поставте, де треба, пропущені розділові знаки.

1. Яків Степанович дістав з шафи жовтий саквояж почав укладати в нього якісь баночки, інструменти... *(Зб.)*. 2. Земля була покарбована тут горбочками розколинами невисокими пригорками вузькими ярами *(В. В.)*. 3. Шаруділи обмерзлі гілки чіплялися за одежу заважали йти *(В. В.)*. 4. Захлиналася земля високою радістю чарівною піснею щастям суворим і чистим правдивим до дна до краю *(В. В.)*. 5. Вітер зривав з землі сухий сніг розкидав його кружляв ним у повітрі *(В. В.)*. 6. Вітер різав обличчя шмагав по щоках снігом, наче битим склом *(В. В.)*. 7. Дідусь вартує коло брами стереже зерно для земляків *(Тер.)*. 8. Розвіялися трохи на небі хмари пішли горою *(Зб.)*. 9. Затих горішній вітер при-

чаївся у високій траві (*Риб.*). 10. Я бачив квітучі долини скелясті альпійські хребти морські бірюзові глибини, далекі заморські порти (*Дм.*).

Вправа 505. Дайте повні відповіді на запитання, використовуючи однорідні члени речення без сполучників.

1. Які ваші улюблені пісні? 2. Які ви знаєте службові частини мови? 3. Яких ви знаєте художників? 4. Які повісті Т. Г. Шевченка написані російською мовою? 5. Які оповідання Марка Вовчка названі жіночими іменами? 6. Які три частини відомого роману О. Гончара мають назви гір, ріки і міста? 7. Які ви знаєте пісні на слова Т. Г. Шевченка?

Однорідні члени речення з сполучниками.

Вправа 506. Спишіть і підкресліть сполучники, що з'єднують однорідні члени речення. Визначте, які це сполучники (єднальні, протиставні чи розділові). Усно поясніть вживання розділових знаків.

1. Дніпро підіймався бурхливо й навально (*Баш.*). 2. Отак жив Чіпка, ріс, виростав у голоді, у злиднях та недостатках (*М.*). 3. Човен то здіймався високо, то опускався низько... (*Л. Укр.*). 4. А тим часом Микола з товаришами помандрувався з села, та не шляхом, а просто через поле межами (*Н.-Лев.*). 5. То радісно, то сумною посмішкою вона (Валя) доповнювала картину «Дві сестрички» (*П. П.*). 6. Антон багато цікавого побачив не тільки в артільному господарстві, а й по хатах колгоспників (*Чорн.*). 7. Тече вода в синє море, та не витікає (*Ш.*). 8. Синє море звірюкою то стогне, то виє (*Ш.*). 9. Краще було звернути з дороги в якийсь ярок чи видолинок (*К.*). 10. Роман трохи заспокоївся вже і хитрими очима поглянув то на матір, то на брата (*К.*).

Вправа 507. Списуючи, поставте, де треба, коми між однорідними членами речення і поясніть їх уживання.

1. Вже рік гасав по рідній країні Павло Корчагін на тачанці на гарматному передку на сірому з одрубаним вухом конику (*Остр.*). 2. Валерик швидко зняв з ніг лижі зв'язав їх докупи і закинув на плечі (*Зб.*). 3. Щодня вранці і ввечері директор обходив цех затримувався на дільницях проводив бесіди з робітниками (*Попов*). 4. На клумбах пишно цвіли червоні канни і герані бузкові іриси і жовті гвоздики (*П. П.*). 5. Низько

стеляться хмари ростуть збиваються в купу і опадають (*К.*). 6. Вкрились квітами левади і переліски й поля (*Павл.*). 7. Трудящих цікавить історія рідних міст і сіл фабрик і заводів колгоспів та радгоспів їх минуле і сучасне. 8. Вітерець доносив ніжний аромат яблуневого цвіту груш і солодкий дух бузку (*П. П.*).

Вправа 508. Поширте речення, додаючи однорідні члени; поставте потрібні розділові знаки.

1. Радянські люди виявили героїзм не тільки у роки Великої Вітчизняної війни, а й .... 2. У березні бувають дні то... 3. Обабіч дороги росли як осокори... 4. Про початок змагання повідомте нас хоч ... 5. Іван Франко був не тільки великим поетом, але і ... 6. Піонери зупинялись на відпочинок то ... 7. Рух передовиків шириться як у промисловості, так і ...

Вправа 509. Допишіть однорідні члени речення, пов'зуючи їх сполучниками *як — так*. Поставте, де треба, коми.

1. Робітники працюють ... . 2. Рослини потребують ... . 3. Серед зернових культур високою врожайністю відзначаються ... 4. Ранкове сонце освітило ... 5. Трактор може ... 6. У лісі ростуть ... 7. Учитель розповідав нам ... 8. Шевченко писав твори ... 9. Леся Українка відома ... 10. Щоб відмінно навчатись, треба ... 11. Учні нашого училища беруть участь ...

Вправа 510. Спишіть, вставляючи, замість крапок, пропущені букви. Поставте потрібні розділові знаки.

1. Не по днях а по годинах зростає могутнішає наша д...ржава (*«Рад. Укр.»*). 2. Пісня то обр...валася то знову піднімалася росла і міцніла (*Д. Б.*). 3. Ч...рвоніє круглолиций горить а не сяє (*Ш.*). 4. Тієї ночі Шевченко ...перше за багато днів спав і міцно і спокійно (*З. Т.*). 5. На чагарниках трималося буре листя билося об галу...я і бр...ніло струнами (*Чорн.*). 6. Молода невитрач...на сила хвил...ю вдарила в груди ро...лилась по всіх жилах запрохалась на волю (*К.*). 7. Пр...бій за якихось півгодини п...р...скакував уже через камі...я заливав пр...б...режну дорогу і підб...рався до мішків з сі...ю (*К.*). 8. І барвінком і рутою і рястом квітчає в...сна з...млю, мов дівчину, в з...л...ному гаю (*Ш.*). 9. Павути...я обснувало тополі і верби стіжки і тини. 10. Сад був наповн...ний і тихим ш...л...стом і пташиним свистом.

Однорідні і неоднорідні означення.

Вправа 511. Прочитайте речення і поясніть, чому одні з означень однорідні, а інші — неоднорідні.

1. Стояли гарячі сонячні дні й теплі зоряні ночі *(Баш.)*. 2. Над світом лютує холодна снігова заметіль *(Зб.)*. 3. Глибоке небо немов промовляло до моря огнисті слова, а море співало урочистій ночі свою могутню, величну, вічну пісню *(Л. Укр.)*. 4. Осінній вітер кинув до середини цілу хмару дрібного холодного пилу і якихсь невиразних хаотичних звуків *(К.)*. 5. Стояла тиха, тепла, красива ніч *(Баш.)*. 6. Настали понурі дні. Понурі, короткі і дощові *(Коб.)*. 7. З іншого боку на море насувався чорним громаддям високий стрімкий берег *(Донч.)* 8. І знову все ожило й пройнялося бадьорим могутнім будівельним шумом *(Баш.)*. 9. Він вийшов з дому, супроводжений спокійною, ласкавою, ніжною, материнською усмішкою *(В. С.)*.

Вправа 512. Прочитайте. Визначте серед означень однорідні і неоднорідні. Спишіть і поставте, де треба, пропущені розділові знаки.

1. Поспішаючи кудись ховаються останні шуми й гуки довгої літньої днини *(Вас.)*. 2. Візок раз у раз підстрибував черкав кривим колесом об люшню і все котився й котився по м'якій весняній лісовій дорозі *(Баш.)*. 3. І уявляється мені степ. Широкий необмежений незайманий степ *(К.)*. 4. Над високими горбами жовтих піскуватих дюн проходив сильний західний вітер *(В. С.)*. 5. Місто поринало в теплу свіжу весняну темряву *(Баш.)*. 6. Наддніпряни ще не чули про таку ранню бурхливу й навальну повідь *(Баш.)*. 7. І навшпиньках входить в хату тихий теплий добрий вечір *(Бич.)*. 8. Рівна невблаганна спека ллється з неба *(Ян.)*.

Вправа 513. Поширте речення неоднорідними означеннями і запишіть.

1. Сліпучий запах світла освітив ... вікна. 2. Проходячи повз книгарню, дівчина на хвилинку затрималась перед ... вітриною. 3. Край села стоїть ... берізка. 4. Сади заквітчались ... цвітом. 5. Восени випадають ... дощі. 6. Сонце, схилившись на захід, упало в ... хмари. 7. У новому районі міста споруджують ... будинок. 8. В імлистому ... серпанку пилу гойдаються пшениці і жита.

Вправа 514. Перепишіть кожне речення спочатку так, як воно є, а потім, поставивши кому між означеннями, поясніть різницю щодо змісту.

1. У центрі міста стоїть новий п'ятиповерховий будинок. 2. Легкий південний вітерець поступився перед північно-західним. 3. Понад Дніпровими лугами пливе липнева тепла ніч. 4. Колгоспна бібліотека поповнилась новою агрономічною літературою. 5. У травні бувають теплі сонячні дні. 6. Надвечір усе небо вкрили густі чорні хмари.

Вправа 515. Випишіть із художніх творів п'ять-сім речень з однорідними і неоднорідними означеннями.

Узагальнюючі слова при однорідних членах речення.

Вправа 516. Спишіть і підкресліть однією лінією слова, що означають видові поняття, і двома лініями — слова, що означають родові поняття.

1. Жито, пшениця, зернові культури. 2. Додавання, арифметичні дії, віднімання, множення, ділення. 3. Сільськогосподарська машина, трактор, комбайн. 4. Астрономія, хімія, наука. 5. Частина мови, іменник, прикметник, числівник. 6. Земля, Місяць, Марс, Венера, планета. 7. Член речення, підмет, присудок, додаток. 8. Порівняння, троп, метафора, метонімія. 9. Флексія, морфема, префікс, суфікс. 10. Композитор, В. Лисенко. 11. Дніпро, Дунай, ріка. 12. Пори року, зима, весна. 13. Поет, письменник, драматург.

Вправа 517. Спишіть, підкресліть узагальнюючі слова при однорідних членах речення і поясніть їх роль. Поставте, де треба, розділові знаки.

1. На будинках на деревах на парканах всюди червоний відблиск *(Вовч.)*. 2. Дерева кущі берези все одяглося у ніжні рутвяні шати *(Ол.)*. 3. У лісах нашої Батьківщини ростуть такі види хвойних дерев ялина сосна смерека і сибірський кедр. 4. Широко відомі такі твори Панаса Мирного Голодна воля Товариші Хіба ревуть воли як ясла повні. 5. В теплий край тоді далеко полетять усі пташки журавлі качки лелеки і маленькі ластівки *(Заб.)*. 6. Папери були скрізь і на столі і на полицях *(К.)*. 7. На вершечку стрілецької гори на горах і в долинах скрізь уже запанувала тиша *(Н.-Лев.)*. 8. Вели-

кими партіями прибували землекопи теслярі електрики слюсарі люди різного фаху (*Баш.*). 9. На майданчику перед трибуною зібрались уже всі вихованці і співробітники дитячого будинку (*П. П.*).

Вправа 518. Складіть і запишіть по три речення з узагальнюючими словами перед однорідними членами і після них. Поставте потрібні розділові знаки.

Вправа 519. Перепишіть речення, випускаючи узагальнюючі слова. Поясніть, яка зміна відбудеться в розділових знаках.

1. Бути піонером — це значить подавати приклад у всьому: у навчанні, у дисципліні, у ставленні до старших (*Донч.*). 2. Земля, і сад, і небо, і яблуневий цвіт — усе, усе для тебе (*Г. Б.*). 3. Всі зійшлися: і хлопці і дівчата під крилом голубим тишини (*С.*). 4. Тиша була наповнена всякими звуками: і дзвінкою піснею жайворонка, і дзижчанням польових мух, і тихим мелодійним шелестінням стиглого жита (*К.*). 5. І скот, і травиця, і навіть каміння — все те мало свій говір, свою мову... (*М.*). 6. Кожен кущик, горбок, долинка, кожна стежечка — все це було йому знайоме, промовляло до нього (*К.*). 7. Обізвалась трава голосами тисячі своїх жильців: коників, метеликів, жучків (*М.*). 8. Голос духа чути скрізь: по курних хатах мужицьких, по верстатах ремісницьких, по місцях неволі й сліз (*Фр.*). 9. В обідню пору раптом зійшлися додому всі: батько Микити і Танин тато та обидві мами (*Коп.*).

Узгодження присудка з однорідними підметами.

Вправа 520. Спишіть і підкресліть однорідні члени речення. Поясніть узгодження присудків з однорідними підметами. Поставте, де треба, розділові знаки.

1. У нього промайнуло в голові і дитинство і дитячі роки на шаланді і нічні влови і запах материнської одежі і неосяжний простір неба (*Ян.*). 2. На Миколі була чорна, мов земля, сорочка подерта свита старі шкарбани з дірками... (*Н.-Лев.*). 3. Чернігівські реєстровці й запорізька козача залога не були запрошені на свято (*Ле*). 4. Міцних вузлуватих потрісканих рук не спинить ні гамір ні гомін ні стук (*Р.*). 5. Підводяться вгору потужні заводи і світлі будинки й великі міста (*Заб.*).

Вправа 521. За картиною О. С. Степанова «Журавлі летять» складіть невеликий твір, використовуючи однорідні члени речення.

СЛОВА, ГРАМАТИЧНО НЕ ЗВ'ЯЗАНІ З ЧЛЕНАМИ РЕЧЕННЯ. ЗВЕРТАННЯ.

Вправа 522. Списуючи, підкресліть звертання разом з узгодженими чи залежними від нього словами.

1. Спасибі, наші трударі, за працю рук невтомних *(Приг.)*. 2. Ростіть, будови, гомоніть, мости, старому тліть, новому процвісти *(Р.)*. 3. Світи нам, день, безсмертними огнями, шуміть сади, роди зерно, земля *(С.)*. 4. Юнацькі роки молоді, вам добре тішитись в труді, тесать, копать, залізо б гнути *(Мал.)*. 5. Приїжджайте, чорнобриві, ждуть вас друзі у діброві, жде вас рідний край! *(Нех.)*. 6. Привіт вам, Карпатські гори, і вам, сріблясті річки *(Гал.)*. 7. Дзвеніть же, співи голосні, цвітіть, квітки мої *(С.)*. 8. О, скільки у тобі краси, життя моє незгасне! *(С.)*. 9. — Гей, ви! — гукнув він з рундука на гласних.— Сюди йдіть! *(М.)*.

Вправа 523. Спишіть, підкреслюючи звертання разом з належними до нього словами. Поставте потрібні розділові знаки. Визначте підмети в реченнях.

1. Місто моє кохане скільки краси в тобі *(Тер.)*. 2. Друзі мої добрії рідний мій Донбас на фронтах співучих не забув про вас *(С.)*. 3. Ой пригрій же сонце красне урожай зберем прекрасний *(Н. тв.)*. 4. Здрастуй світанок здрастуй юність *(Донч.)*. 5. Веселий спів гримн навкруг ялиноньки-зорі, яку садили ми *(Нех.)*. 6. Вітайте дні студентські друзі вітайте дні, що в них жили *(Криж.)*. 7. Тобі я цю пісню складаю тобі мого серця слова возз'єднаний зоряний краю Вкраїно моя трудова *(С.)*. 8. Ти здоров будь наш Києве-батеньку і чолом вам Дніпра береги *(Бич.)*. 9. Привіт тобі моя рідна Минківко! Низький уклін вам дорогі мої земляки *(Мин.)*. 10. Веселий берег рідний милий люблю я твій зелений схил *(Кол.)*. 11. Ти мене з дитинства підіймала хліб дала і пісню солов'я відвела доріг мені немало земле зореносиця моя *(Мал.)*. 12. Здрастуй мати жовтнева моя Україно оповита у сонці й вогні *(Перв.)*.

Вправа 524. Спишіть, вставляючи пропущені букви. Поставте, де треба, розділові знаки. Підкресліть дієслова наказового способу, визначте їх особу. Вкажіть підмети в реченнях.

1. Рости міцній моя Вітчизно во ім'я щастя на з...млі *(С.)*. 2. Під...ш ти по Україні, де жи...я буя виростай

моя д...тино зіронька моя *(Мал.)*. 3. Спи моя мамо Н..хай тобі сниться в нашому полі в...сока пш...ниця. Завтра, як прийде світа...я до хати, буд...м матусю т...бе ми вітати *(Позн.)*. 4. Тобі вся любов і для тебе всі мрії Вітчизно моя трудова *(С.)*. 5. Рости наш молодий друже будуй нове суспільство на старій землі *(Ян.)*. 6. Товариші мої Єднаймо руки й зори, щоб привид злий війни, як сон кр...вавий, зник *(С.)*. 7. Який же ти ро...кішний і багатий став степе наш! *(Ц.)*. 8. Брате мій пам'ята...ш дні в...сни на світанні волі? *(Т.)*. 9. Розлючений Дніпре ти б'єш в б...р...ги *(Тер.)*. 10. О сонце ласкаве о сонце ясне у нашій країні жи...я в...сняне *(Т.)*.

Вправа 525. (Для повторення). Спишіть текст, розкриваючи дужки. Поставте потрібні розділові знаки.

УРАЛЬСЬКІ САМОЦВІТИ.

Здрастуй гордість моя і радість здрастуй земле російська Як про тебе мріялось як про тебе думалось далекий казковий велетень Ти твердиня і оплот моєї Батьківщини могутні залізні плечі її індустрії.

Урал-батюшка. Мудрий велетень. Трудівник і творець. Казкова краса і казкове багатство гірських хребтів. Там у хащах на берегах озер не тільки легенди живуть Там ще чекають на людей (не) розкриті (не) розгадані таємниці чудові скарби золото платина алмази боксити Скільки літ черпає людина з цієї скарбниці а вона (не) меншає відкриває все нові родовища.

Десятки міст сотні заводів уславлені своїм трудом своєю красою й могутністю. Як про все це розповісти Які слова знайти Адже навіть багатьох томів замало щоб повідати людям велич душі твоєї Урале Ти дивишся просто в серце своїми мудрими зелено-сірими очима ти викликаєш бентежені і ясні думки про (не) змірні богатирські сили народу ти даєш гостре відчуття безмежних можливостей мого вікопомного часу.

(Журнал «Україна»).

Вправа 526. Складіть речення, в яких наведені слова були б то підметом, то звертанням.

Народ, Україна, зоря, Тарас, учитель, гай, Дніпро, весна, бригадир, урожай.

ВСТАВНІ СЛОВА ТА РЕЧЕННЯ.

Вправа 527. Прочитайте речення. Вкажіть вставні слова і вставні речення і з'ясуйте їх значення. Поясніть розділові знаки при вставних словах і реченнях.

1. У вагонах, очевидно, ще спали, бо вікна були закриті шторами *(А. Г.)*. 2. Свій політ, гадав я, завжди встигну повторити *(В. Водоп'янов)*. 3. В полі ще не сутеніло, до смерку лишалася година, а може, й півтори *(С. Г.)*. 4. Як відомо, Одещина — батьківщина прогресивного руху механізаторів-ремонтників *(«Рад. Укр.»)*. 5. У всякому ділі є свої майстри і своє, так би мовити, натхнення *(Гонч.)*. 6. Від рухливих бліків на стіні каюта, здавалось, теж ворушилась *(П. П.)*. 7. Раз мене взяла цікавість (є така вже в мене слабість) подивитись, де колись жила панська чорноризь *(Павл.)*. 8. Це їй єдиній (після матері, звичайно) Христя розповіла про свої взаємини з Артемом *(А. Г.)*. 9. Довго терпів Тарас знущання п'яного дячка, аби тільки вчитися й малювати (у нього в цей час уже прокинулась любов до малювання) *(Укр. літ.)*. 10. Якось хорошого літнього дня ми сіділи з Костем під тією берізкою (це було ще перед війною) і сперечались *(Р.)*. 11. На станції Гребінка в вагоні, нарешті, попросторішало *(А. Г.)*. 12. Як ви знаєте, через наш район будується асфальтова дорога *(Ян.)*.

Вправа 528. Спишіть, ставлячи пропущені розділові знаки. Поясніть правопис виділених слів.

1. Тільки в середині червня роботи нарешті були *завершені* *(Баб.)*. 2. Вершники здавалось зрослися з підібраними грудастими кіньми *(Ст.)*. 3. Густота населення і його розміщення на території залежить *по-перше* від головного заняття жителів *по-друге* як жителі використовують природу і *нарешті* як виробляють все необхідне для життя *(Географія)*. 4. Мій родовід сказати по правді *анічим* не уславив рідні *(Мин.)*. 5. Перша олімпіада за народними переказами відбулася в 776 році до нашої ери. 6. На віддалі стояли діти, що мабуть *розбіглися* після вибуху *(П. П.)*. 7. Коли ми виїхали в Суботів він же Богданове село сипнула з неба така злива... *(Ян.)*. 8. Там батько *плачучи* з дітьми а ми малі були і голі *не витерпів* лихої долі умер на панщині *(Ш.)*. 9.— Ну як живеш Павло? — Як *бачите* живу *(Б.)*. 10. Як проводжала в далеч спогад нехай майне то обня-

ла рукою і *пригорнула* мене (Мал.). 11. Вернувся мовчазний Санжар як кажуть з уст ні пари *(Дор.)*. 12. Мовою серцеві близькою слово в ній кожне ясне лагідною російською люди вітали мене *(Бич.)*.

Вправа 529. Перепишіть, додаючи вставні слова, щоб висловити впевненість.

1. Добовий політ космонавтів Павла Бєляєва і Олексія Леонова на кораблі-супутнику «Восток-2» є новим етапом у здійсненні грандіозної програми освоєння космосу в Радянському Союзі *(«Рад. Укр.»)*. 2. У нас праця на користь суспільству стає нормою поведінки людей. 3. Ми маємо багато друзів в усьому світі, які завжди стоятимуть з нами на варті миру *(«Рад. Укр.»)*. 4. Людину праці підносить почуття господаря країни. 5. Попереду йшов полк прапороносців з полковим прапором у руці *(Гонч.)*. 6. Росте техніка потужна, з нею ростуть люди мужні *(Н. тв.)*. 7. Героїзм воїнів у буремні роки великої Вітчизняної війни перевершив легенди *(«Рад. Укр.»)*.

Вправа 530. Спишіть речення, додаючи вставні слова так, щоб висловити припущення або чиєсь повідомлення.

1. Вже стемніло кругом, коли Юрко повертався додому *(Козл.)*. 2. Повінь на Дніпрі цього року буде грізна. 3. Перегон до Фастова був кілометрів з двадцять *(См.)*. 4. Де трактор ходить, там золота пшениця родить *(Н. тв.)*. 5. Поділена радість — подвійна радість, а поділене горе — половина горя *(Ст.)*.

Вправа 531. Складіть і запишіть речення з поданими словами так, щоб в одному реченні вони були вставними, а в другому — членами речення. Поставте потрібні розділові знаки.

Здається, певно, знаєте, може, видно, було.

Вправа 532. Складіть по одному реченню з вставними словами, що передають такі відтінки думки: а) ступінь упевненості; б) припущення; в) жаль; г) радість; д) порядок висловлення думок; е) джерело думки.

Вправа 533. Списуючи, вставляйте пропущені букви і розкривайте дужки. Поставте потрібні розділові знаки.

Наші вчені інж...нери й робітники створили пр...красні космічні кораблі з чудовою апаратурою бе...перебійним радіозв'язком і (без) відмовним к...руванням захистили космонавтів від мет...орних потоків від руйнівних космічних променів і головне забе...печили їм упевн...не

пр...землення в (будь) якому заданому районі. Як бачите для польоту космічного корабля потрібна праця вченого й інж...нера біолога і фізика монтажника і слюсаря радиста й електрика і багатьох-багатьох інших спеціалістів.

Пам'ятайте друзі шлях у космос для кожного з нас поч...нається тут на Землі. Він пролягає через хороші твори з літератури через відмінну контрольну з мат...-матики через довгі хімічні формули й фізичні лабораторні роботи. Він цей політ поч...нається на ваших спортивних майданчиках у ваших слюсарних і столярних майстернях на ланах, де ви допом...гаєте дорослим. Найбільша п...р...мога прийде тільки до того, хто вміє здобувати над собою і маленькі (не) помітні для інших п...р...моги.

Грайте в футбол беріть участь у гуртках доп...м...гайте молодшим одне слово займайтесь своїми звичайними справами. Але завжди і в усьому прагніть до в...ликої мети тр...нуйте свою волю (не) відступайте (ні) перед чим, що здається важким. І Вітчизна партія довірять вам (най)відповідальніше (най)важче і (най)почесніше завда...я.

(Ю. О. Гагарін).

СЛОВА-РЕЧЕННЯ.

Вправа 534. Спишіть, поставте, де треба, розділові знаки. Слова-речення підкресліть.

1. Так нас нікому не спинить ніякій силі в цілім світі *(С.)*. 2. Ні не загасне ніколи пал комсомольських сердець *(Ус.)*. 3. Так і не дійшла хмара до моря *(Ц.)*. 4.— Тут завжди так тихо безлюдно? — Ні це зараз, коли всі на пусковому об'єкті *(В. С.)*. 5. Так героїзм виявлений радянськими людьми в роки Великої Вітчизняної війни воістину легендарний *(«Рад. Укр.»)*. 6.— Ви з хазяйства Самієва? — Так *(Гонч)*. 7. Так вихід людини в простори всесвіту відкрив нову еру в освоєнні космосу. 8.— Ви хочете перейти туди до наших? — Авжеж *(М. Р.)*. 9. Десь далекий поїзд загукав. Ні це не маневровий *(Дор.)*. 10.— Ти мене познайомиш і вийдеш. Добре? — Гаразд *(М. Р.)*. 11. Так скінчився квітень і настав травень.

Вправа 535. Складіть діалог, щоб після слів *так, ні* йшли речення, які розв'язують ствердження або заперечення.

ВИГУКОВІ СЛОВА-РЕЧЕННЯ.

Вправа 536. Перепишіть речення. Підкресліть вигукові слова-речення і поставте, де треба, розділові знаки. З'ясуйте, до якої групи належать вигуки.

1. Ану машиністе на швидкість натисни *(Підс.)*. 2. Ну прокидайтеся діти: ранок — до книжки пора *(Граб.)*. 3. Ой минула вже зима, снігу-льоду вже нема *(Н. тв.)*. 4. Ху аж страшно стало *(Вас.)*. 5. Ой не крийся природо не крийся, що ти в тузі за літом у тузі *(Т.)*. 6. Ах світе вольний грозовій, як я люблю тебе! *(Мал.)*. 7. Гей високі явороньки не хиліться долу *(Бич.)*. 8. А-а здрастуйте дорогі гості! *(М. Р.)*. 9. — Нн-но! Нн-но! — хрипувато вигукував дідусь, поганяючи свою худу шкапу *(М. Р.)*. 10. А річка Яра! Куди ти річечко біжиш, де робиш повороти? Ну зупинися ну скажи ж! *(Дор.)*. 11. Ой шумлять колосисті поля ой хлюпочуть веселії ріки... *(Бич.)*. 12. Ну Віронько кінчається наш пусковий період *(В. С.)*. 13. О земле донецька до тебе я з радісним серцем іду *(Дм.)*. 14. Весно ох довго ж на тебе чекати *(Фр.)*. 15. Гей над дорогою стоїть верба дзвінкі дощові струни ловить *(Т.)*.

ПОВТОРНІ ВПРАВИ.

Вправа 537. Прочитайте речення і схарактеризуйте їх. Спишіть, ставлячи потрібні розділові знаки.

1. Здрастуй велике свято труда й весни! Сонце для світу сходить з нашої сторони *(Бич)*. 2. Був я хлопці трактористом не останнім певна річ *(В. Лагода)*. 3. Хай цвіте єднання та братання плуга й молота труда й пісень *(Р.)*. 4. Учитися комунізму значить бути активним учасником боротьби за комунізм *(«Рад. Укр.»)*. 5. Героїчний екіпаж корабля-супутника Восход-2 примножив космічну славу нашої Батьківщини. 6. За особливостями клімату в Європі можна виділити чотири основні частини північну східну західну і південну. 7. Сонце то вигляне то знову сховається за хмари. 8. На березах і осиках липах і кленах сяє на сонці темно-червоне і золотаво-жовте листя. 9. Обсаджені квітами алеї клумби побілені стовбури дерев підчищені доріжки все це зроблено руками вихованців *(П. П.)*.

Вправа 538. Прочитайте. Визначте тип односкладних речень (безособові, узагальнено-особові, неозначено-особові, називні). Скажіть, якими частинами мови виражений у них головний член речення. Поставте пропущені розділові знаки.

1. При комунізмі жити нам. Я вірю прагну я борюся *(Р. Братунь)*. 2. Тобі тобі моя Вітчизно у серці дзвонять голоси *(Р.)*. 3. Повернулися додому п'ять братів богатирів із боїв до старої матері до своїх дітей *(Бич)*. 4. Світало. Хлопці плотарі уже підтягали якорі *(Мал.)*. 5. В лиху годину узнаєш вірну людину *(Н. тв.)*. 6. Хутір Михайловський. Станція. Колія в'ється прямо *(Бич.)*. 7. На греблі під вербами уже збиралися *(А. Г.)*. 8. Сиві діди збуджено юрмилися на скелях дивились на грізного збуреного Славуту й не пізнали його *(Баш.)*. 9. Повіяло ранніми осінніми холодами *(Гонч.)*. 10. Нема без явно посиленої працьовитості ні талантів ні геніїв *(Менделєєв)*.

Вправа 539. Спишіть і зробіть синтаксичний розбір речень: а) підкресліть підмет і вкажіть, який він: простий чи складений і чим виражений; б) підкресліть присудок і вкажіть, який він та чим виражений; в) визначте другорядні члени речення, залежні від підмета й присудка. Поставте пропущені розділові знаки.

1. Саме у колгоспах народилась ідея працювати на весняній сівбі у дві зміни *(«Рад. Укр.»)*. 2. Наші перемоги до комунізму дороги *(Н. тв.)*. 3. Ой вставали ой рушали два брати народи в битви і походи *(Бич.)*. 4. Це ти Україно щаслива земля лягла від Дінця й за Карпати *(Бич.)*. 5. Далекий синій ліс став прозорий світлий ледь-ледь прикрашений рум'янками горобини *(Ільч.)*. 6. Тисячоголосе «ура» покотилося берегом *(Гонч.)*. 7. Посадила стара мати три ясени в полі *(Ш.)*. 8. Наука в ліс не веде а з лісу виводить *(Н. тв.)*. 9. Старий уже хвилювався *(Остр.)*. 10. Поранений весь час мовчить кидається біля нього доводиться весь час чергувати *(Остр.)*. 11. Місто дихало на повні груди стрічало світанки дужим перегуком сирен брязкотом перших трамваїв *(Риб.)*. 12. Гули в сивих ущелинах водянисті вітри зав'юги *(Гонч.)*.

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ.

Вправа 540. Спишіть, ставлячи розділові знаки. Вкажіть, скільки простих речень (частин) у кожному складному реченні. У складнопідрядному вкажіть головне і підрядне речення.

ВЕСНА ПЛАНЕТИ.

Відколи у майській зелені запалав червоний прапор боротьби поняття весни збагатилось новим змістом новими прикметами. Вона стала для нас дорогою не тільки щедрим сонцем свіжими вітрами зав'яззю суцвіть і плодів а й високою запалюючою ідеєю єдності всіх чесних трудівників земної кулі у великій битві за волю незалежність і людську гідність. І як би тепер не стрічала природа цей день Перше травня всюди весняне свято. Це свято великого оновлення землі і людських доль торжествуючої сили життя свято боротьби і братерства.

Бойовий Травень вийшов на глобальну орбіту. Ніби радіосигнали з космічних кораблів лине звідусіль трудовий переклик радянських людей. Ми перевіряємо свої творчі плани і здобутки на живих терезах життя хлібом і сіллю заводами і фабриками дбайливо зораними і щедро засіяними нивами.

Як пристрасно мріяв колись Володимир Ілліч про час коли на перше місце буде поставлена в житті творча праця і люди цієї праці. І хіба не бачимо ми нині безмежжя прикладів того що саме свідомою новаторською працею живе і здобуває щастя наша людина. Ми вже звикли бачити на сторінках наших газет портрети сталеварів шахтарів хліборобів поруч з портретами державних діячів видатних учених діячів мистецтва. Це є відображенням справжнього становища людини праці в нашому суспільстві.

(З газети «Радянська Україна»).

Вправа 541. Спишіть, поставте, де треба, розділові знаки. Поясніть, якими синтаксичними засобами здійснюється зв'язок простих речень (частин) у складному.

1. І шумить діброва і синіє шлях і дзвенить дніпрова хвиля у дротах *(Бич.)*. 2. Пригріло сонечко обсохла земля потягла орача в поле *(К.)*. 3. На насіннєвій ділянці Оксанина ланка вже жала хоч ще й не спала роса *(А. Г.)*. 4. Над головою нависло низьке сіре небо в якому мов озеро погожого дня виднівся голубий просвіт *(А. Ш.)*. 5. І піснею що з серця ллється я славлю свій радянський край *(С.)*. 6. Здається на дереві в вітах сидять гуслярі і пісня і дума привітом спливає згори *(Кол.)*. 7. Коли Черниш підходив до поста його увагу привернув кремезний плечистий сержант *(Гонч.)*. 8. Сміється сонце з небозвода кудись хмарки на конях мчать

(Т.). 9. По садах вітри гасають а над садами зоріє небо осіннє *(Вас.)*.

Складносурядні речення.

Вправа 542. Прочитайте. Визначте зв'язок між частинами складносурядних речень. Вкажіть групи сполучників сурядності, значення кожного із сполучників. Спишіть і поясніть вживання розділових знаків у складному реченні.

1. А Дніпро, охоплений бурею, трощив на собі кригу, кипів, піднімався все вище й вище й чорними горами хвиль навалювався на нові скелясті й степові простори *(Баш.)*. 2. Ліс стоїть мовчки, та проте смереки шепочуть щось *(Коб.)*. 3. Не то осінні води шуміли, збігаючи в Дунай, не то вітер бився в заломах провалля *(К.)*. 4. Важким холодним сном спала земля, а високо над нею притаїлись зорі *(Ст.)*. 5. Кілька дівчат з п'ятого класу ходили довгим коридором, милувалися птахами, захоплювалися квітами і часом збентежено поглядали одна на одну *(Донч.)*. 6. Там, за кам'яними стінами заводу, стоїть терпка веренева тиша, струменіє вгорі ніжна небесна блакить *(Ц.)*. 7. Вітру на морі не було, проте клекотав сильний прибій *(Трубл.)*. 8. Чи то так сонечко сіяло, чи так мені чогось було — мені так любо, любо стало *(Ш.)*.

Вправа 543. Спишіть, поставте розділові знаки. Вкажіть групу сурядних сполучників у кожному складному реченні та смислові зв'язки у безсполучникових складносурядних реченнях.

1. Вдалині хиталися дерева і синів задумано прибій *(С.)*. 2. Край берега у затишку прив'язані човни а три верби схилилися мов журяться вони *(Гл.)*. 3. До сонця я людина звикла і спека мене аніскілечки не бентежила. Але у мене вже зовсім не було води і дуже хотілося пити *(Д. Ткач)*. 4. І на оновленій землі врага не буде супостата а буде син і буде мати і будуть люди на землі *(Ш.)*. 5. Схід уже червонів малиново але навколо ще стояла пітьма *(Зб.)*. 6. Тихесенько вітер віє степи лани мріють між ярами над ставами верби зеленіють *(Ш.)*. 7. Мати хоче научати так соловейко не дає *(Ш.)*. 8. Брязне клинок об залізо кайданів піде луна по твердинях тиранів... *(Л. Укр.)*. 9. Бобров легко і звично скочив у сідло і за мить група кіннотників розтанула в темряві *(Зб.)*. 10. Біля хати сіріли скопані грядки од воріт до порога вела стежечка *(К.)*.

Вправа 544. Визначте, в яких реченнях сполучники *і (й), та, а* з'єднують прості речення у складносурядному, а де вони сполучають однорідні члени речення. Спишіть і поставте потрібні розділові знаки. Підкресліть підмети однією лінією, а присудки — двома.

1. Остап зірвався на рівні ноги й не пішов а побіг далі *(К.)*. 2. Голова йому побілішала а шорстку неголену щоку переорали свіжі глибокі рови *(Мик.)*. 3. Семен розпріг волів, пустив їх на пашу а сам примостився біля парубків *(К.)*. 4. Ціле літо йшла дрібна кефаль з моря в озеро а восени верталась знов у море *(Н.-Лев.)*. 5. З дому я більше не виходжу і з вікна спостерігаю лише клаптик моря *(Остр.)*. 6. Мар'яна замріяно співає і все навколо немовби прислухається *(См.)*. 7. Світає день за даллю голубою і самольот над обрієм шумить *(Перв.)*. 8. Не раз у юнацькії роки і в дні сталих літ у ліс я заходив широкий ніс кущам привіт *(Кол.)*. 9. З нетерплячкою вдивлялись вони (Остап і Соломія) у темряву та нічого не бачили й не чули *(К.)*. 10. Сміливіші кинулись на козака та голіруч не легко було його взяти *(К.)*. 11. Широке розлоге поле та не людське воно а панське *(К.)*.

Вправа 545. Спишіть і поставте пропущені розділові знаки. Вкажіть смислові зв'язки між частинами складносурядних речень.

1. По садах вітри гасають а над садами зоріє небо осіннє *(Вас.)*. 2. Виходить місяць із-за хмари світліє сіра далечінь *(Шв.)*. 3. Залопотіло листя на осичині заворушилися довгі коси беріз злегка зашуміли дуби і липи *(А. Ш.)*. 4. Був час обідньої перерви і все живе поховалося в затінки вщухло принишкло *(Гонч.)*. 5. Закінчується квітень а теплом ще й не пахло *(Зб.)*. 6. Затьмарилося сонце і зашуміла злива *(З. Т.)*. 7. Де-не-де зривалася з неба зоря спадала вогненною ниткою і слід її повільно згасав розсипався золотими жаринками *(З. Т.)*. 8. Нас оточувала безпросвітна темрява холодні дрібненькі сніжинки люто сікли по обличчю залітали за комір в рукава *(Зб.)*. 9. Вітер трохи стих вже не крутило так дрібним снігом але завірюха ще не втихомирювалась *(Зб.)*. 10. Були тут і авіатори і танкісти і артилеристи а найбільше звичайно піхотинців *(Гонч.)*.

Вправа 546. Перепишіть речення, поставте, де треба, розділові знаки. Скажіть, із скількох простих речень (частин) складається кожне складносурядне речення. З'ясуйте правопис виділених слів.

1. Шурхнув по камінцях човен плюснула хвиля захитався на ній баркас і став. Він стояв а хвиля гралась *навкруги* нього плюскала в боки бризкала піною й *потиху* ледве помітно односила в море *(К.)*. 2. Тихий шепіт пливе перед нами дихання молодих колосків збирається в блакитну пару. Десь *збоку* підпадьомкає перепел бренькнула в житі срібна струна цвіркуна *(К.)*. 3. *Тим часом* їдемо й ідемо а сонце котиться *вниз* і розганяє хмари *(К.)*. 4. Останній день сунеться *поволі* сіре небо цідить бліде сяйво *(К.)*. 5. І втома від *цілоденної* важкої праці і холод — ця сумна картина *мимохіть* насувала мрію про теплу хату гарячу страву суху постіль а Семенові якраз треба ночувати в полі *(К.)*. 6. Вже з полудня хвиля почала *спадати* і Алі взявся до роботи *(К.)*. 7. Синя хвиля *скипала* молоком біля їх ніг а відтак танула і шипіла на піску *(К.)*.

Вправа 547. З простих речень утворіть складносурядні, використовуючи потрібні за змістом сполучники, і складені речення запишіть. Поставте розділові знаки.

1. Дуже довго нічого не виходило. Тепер я почав писати повільніше, ретельно виписуючи кожну літеру *(Остр.)*. 2. Молот поволі сприснув з плеча. Артемова рука беззвучно опустила його на цементову підлогу *(Остр.)*. 3. Вчений Ціолковський мріяв про політ у космос. Тільки за Радянської влади збулися його мрії. 4. Горить листопада багрець на березі. Обрії в сяйві нової краси *(Перв.)*. 5. Никанор озирнувся навколо себе. Мишка не було... *(Мик)*.

Вправа 548. Складіть і запишіть складносурядні речення, використовуючи наведені слова в ролі підметів простих речень.

З р а з о к: *весна, ріка.— Прийшла весна, і ріки наповнилися водою.*

1. Весна, ріка. 2. Жнива, комбайни. 3. Блискавка, грім. 4. Сонце, роса. 5. Вечір, місяць. 6. Вересень, учні. 7. Дніпро, води. 8. Осінь, роботи. 9. Семестр, екзамени.

Вправа 549. Напишіть, використовуючи складносурядні речення, невелике оповідання на одну з таких тем: «Чому я обрала педагогічну професію», «Щасливий випадок», «Прийом до комсомолу».

Складнопідрядні речення.

Вправа 550. Прочитайте. Визначте головні і підрядні речення. Вкажіть засоби зв'язку простих речень (частин) у складних (сполучники підрядності, сполучні слова, інтонація). Спишіть, ставлячи розділові знаки.

1. Прогрес великого оновлення світу початок якому поклала Жовтнева революція в Росії не зупинити тепер нікому *(«Рад. Укр.»)*. 2. Слава партії незмірна бо народу вона вірна *(Н. тв.)*. 3. Куди б не пішов ти у нашій країні там ясно почуєш ти голос Кремля *(Т.)*. 4. Слава народу що йде у віках велетня сміливим кроком *(Р.)*. 5. Честь тому хто коло горна важким молотом кує *(Граб.)*. 6. Щоб нам не шкодив суховій ми гай садили молодий та ще й сосновий бір *(Мур.)*. 7. Високі склепіння коридорів Академії губилися в блакитній стіні хоч надворі був уже ясний осінній ранок *(Ільч.)*. 8. Ось Моринці де Тарас Григорович народився *(Ян.)*. 9. На командному пункті що розмістився в довгій низькій казармі стояв невтихаючий гомін *(Гонч.)*. 10. Сніг під шинами шипів мов вода на гарячій сковорідці *(Коз.)*. 11. Село одним кінцем западало до луків які тяглися на десятки кілометрів *(П. П.)*.

Вправа 551. Додайте до головних речень підрядні. Утворені речення запишіть. Укажіть сполучники і сполучні слова.

1. Мій брат — червоноармієць пише мені про те, що ... . 2. Біля вогнища партизан Великої Вітчизняної війни розповідав піонерам, як ... 3. На стадіоні ми зустріли заслуженого майстра спорту, який ... 4. Сестра повернулася із Будинку культури й сказала мені, щоб ... 5. Серпневе сонце припікало добре, через що ... 6. У похід по рідному краю учні нашої школи вирушили на світанку, щоб ... 7. Хто землю удобрює, той ... 8. Честь і славу матимеш, якщо ... 9. Той радянський патріот, хто ... 10. Радянська молодь така, що ... 11. Квітень — весняний місяць, хоч ...

Підметові і присудкові підрядні речення.

Вправа 552. Прочитайте. Поставте (усно) питання до кожного підрядного речення. Спишіть і підкресліть підрядні підметові речення однією лінією, а підрядні присудкові — двома. Поясніть правопис виділених слів.

1. Нас глибоко радує те, що все нові країни і народи будують своє життя за Леніним *(«Рад. Укр.»)*. 2. Тепер стало всім ясно, що польоти до *найближчих* планет у *недалекому* майбутньому будуть уже не мрією, а дійсністю *(«Рад. Укр.»)*. 3. *Безсмертя* достойний лиш той на землі, хто любить свою Батьківщину *(Р.)*. 4. Здавалося, що

мартени стоять в якійсь засніженій ущелині *(М. Р.)*. 5. Щасливий той, у кого друзі вірні *(Н. тв.)*. 6. Мені здається, що пейзажі в нас на Україні якоїсь приголомшливої краси й величі *(Ян.)*. 7. Навіть чути, як пливе в далечінь *невтомна* земля *(Ст.)*. 8. Він тільки один був такий, що міг здійняти з вікон грати, *розвалити* мури *(К.)*. 9. Наша молодь — це ті, що не знають жахливого минулого. 10. Хто грамоти вміє, той краще сіє *(Н. тв.)*.

Вправа 553. Випишіть спершу складнопідрядні речення з підрядним підметовим, а потім — з підрядним присудковим реченням. Поставте пропущені розділові знаки.

1. Де є такий народ на світі як наш радянський народ! *(С.)*. 2. Це такі дні що наше життя до сонця повертається *(Ст.)*. 3. Хто добре вчиться той буде й добре трудиться *(Н. тв.)*. 4. Раз Нимидорі приснилось що вона жне з Миколою пшеницю на своєму полі *(Н.-Лев.)*. 5. Гора була така що з неї опускалися цілий день *(Гонч.)*. 6. Хто води боїться в моряки не годиться *(Н. тв.)*. 7. Садок у Гордого був такий, що йому заздрили всі сусіди *(М. Р.)*. 8. Хоч те було добре, що хазяїн рідко сидів у хаті *(К.)*. 9. Мені відомо що в третій роті Береговенка вважають добрим і справедливим але суворим командиром *(Гонч.)*.

Вправа 554. Усно складіть судження на тему: «Визначити тип підрядного речення в складнопідрядному *Серед літаків вже були такі, котрих ще ніхто не бачив на фронті (Гонч.)*».

План.

Т е з и с. Тип підрядного речення — підрядне присудкове.
Д о в е д е н н я:

1. Яким членом речення виступає слово *такі?*
2. До якого слова у головному реченні відноситься це підрядне речення?
3. На яке питання воно відповідає?
4. За якими ознаками класифікуються підрядні речення?
5. Приклади подібних речень.

В и с н о в о к: Що слід враховувати при визначенні типу підрядних речень?

Підрядні додаткові речення.

Вправа 555. Прочитайте. Ставте питання до підрядних речень. Вкажіть підрядні додаткові речення і сполучники, якими вони з'єднані з головним. Спишіть, ставлячи потрібні розділові знаки.

1. Комсомол з перших же днів заявив що справа партії більшовиків і його кровна справа *(Бойч)*. 2. Слава

і привіт тим хто шлях проклав у світ *(П. В.)*. 3. У білих будиночках із зеленими віконницями чути як у буряні ночі ревуть оскаженілі буруни. 4. Щедрою рукою перекладала баба з своєї старої в молоду Чіпчину голову все що заховала її шістдесятилітня пам'ять *(М.)*. 5. Дівчата не думали про те що їхньої пісні прислухаються не тільки на пароплаві *(М. Р.)*. 6. Я стою й дивлюся як повз трибуни проходять колони демонстрантів *(Ян.)*. 7. Здається тільки тим і тримається Дорошенчиха на світі що жде сина в гості *(Гонч.)*. 8. Цілу ніч на зорі я не спала прислухалась як море шумить *(Л. Укр.)*. 9. Прошу вибачити що аж тепер посилаю Вам оригінал оповідання вашого «Серед степів» *(К.)*. 10. І знову чує Хо що сила його слабшає.

Вправа 556. Додайте за питаннями до головних речень підрядні додаткові. Запишіть ці речення і поставте розділові знаки.

1. Газета «Молодь України» часто друкує статті (про що?) ... 2. Ми їхали пароплавом «Грузія» і довго дивились (на що?) ... 3. Батько повернувся з відрядження і сказав мені (що?) ... 4. Відпочиваючи у піонерському таборі «Артек», я не помітив (чого?) ... 5. Учні нашої групи були здивовані (чим?) ... 6. Влітку ми дивилися фільм (про що?) ... 7. На пришкільній ділянці наша група веде спостереження (над чим?) ... 8. Я глибоко переконана (в чому?) ... 9. Ми голос подаємо (за що?) ... 10. Вчасне проведення весняної сівби вимагає того (чого?) ...

Вправа 557. До головного речення *Була нагода подивитися* придумайте підрядне речення з різними сполучниками і сполучними словами, а саме: *що, де, коли, як, чому, які, через що, звідки.* Запишіть ці речення і поясніть усно, на якій підставі ви зараховуєте їх до підрядних додаткових.

Вправа 558. Спишіть і поставте потрібні розділові знаки. Усно визначте типи підрядних речень (підметові й додаткові).

1. Про шахтарів здавна кажуть що труд їхній особливо почесний і шанований *(Газ.)*. 2. Скільки думав Васька про те щоб побачити дядька й Мишка? Мабуть тільки вони і втямили б як-то хочеться йому на механіка *(Мик.)*. 3. Їй (Нимидорі) здавалось що горить усе небо що запалилась вся земля під її ногами *(Н.-Лев.)*. 4. Раптом хлопець піймав себе на тому, що він думає про село *(Бойч.)*. 5. Книга вчить як на світі жить

(Н. тв.). 6. Сумна повернулася додому Маланка й нікому не похвалилась що бачила й чула *(К.)*. 7. Завод подбав про все щоб майбутні пожильці нового селища жили дружно і культурно *(Мин.)*. 8. Лиш той не знає смерті хто творить сам життя *(С.)*.

Підрядні означальні речення.

Вправа 559. Прочитайте. Поясніть, до якого слова в головному відноситься підрядне означальне речення, сполучником чи сполучним словом воно зв'язується з головним реченням. Спишіть і поставте потрібні розділові знаки.

1. То дивиться на нас їхніми очима сама Батьківщина що доручила нам відстояти її честь і незалежність *(Гонч.)*. 2. І океанів тих нема щоб вірні роз'єднать серця... *(Р.)*. 3. Пісня лине по всій Тарасовій горі де заздалегідь розставлено потужні гучномовці *(А. Ш.)* 4. Усім своїм єством він (Тимофій) відчував ту землю яку йому сьогодні наділив закон Леніна *(Ст.)*. 5. Чи можна назвати хоч одну видатну людину в будь-якій галузі яка б не цінила праці не була великим трудівником? *(«Рад. Укр.»)*. 6. Пригадую першу нараду командирів ковпаківського з'єднання на якій мені довелося бути *(Верш.)*. 7. Стояла та чудова літня пора коли береги Дніпра на всьому своєму протязі зацвітають квітчастими сарафанами *(М. Р.)*. 8. В долині що йшла трохи нижче дороги мигтіло безліч вогників *(Трубл.)*. 9. Завод був розташований за чотири кілометри від робітничого селища що розкинулося понад самим Дніпром *(М. Р.)*.

Вправа 560. Додайте до поданих головних речень підрядні означальні. Спишіть і поставте розділові знаки.

1. Далеко від лісу (якого?) ... грала на сонці срібними хвилями ріка. 2. До машиніста біг головний кондуктор (який?) ... . 3. Троє хлопців (які?) ... чекали відповіді. 4. У маленьке віконечко пробивається світло (яке?) ... . 5. У нашій країні багато вчених-лісівників (які?) ... . 6. За селом починалося колгоспне поле (яке?)... . 7. Голова колгоспу показав на трактор (який?)... . 8. За колгоспною фермою (якою?) ... працювала бригада городників ... . 9. Море (яке?) ... надвечір почало стихати. 10. У нашій країні (яка?) ... всі трудящі мають право на працю відпочинок і освіту.

Вправа 561. Використовуючи складнопідрядні речення з підрядними означальними, напишіть визначення лексичного значення таких слів: *комбайн, географія, хімія, космонавт, поема, синтаксис, квадрат, юннат, композитор.*

Зразок: *комбайн. Комбайн — складна машина, яка виконує одночасно роботу кількох механізмів.*

Вправа 562. У кожній парі перше речення зробіть головним, а друге — підрядним, використовуючи для зв'язку їх слова *що, де, яка, яке.* Складні речення запишіть і поставте потрібні розділові знаки.

1. Радянський Союз перетворився на могутню індустріальну державу. Держава за обсягом промислового виробництва займає вже друге місце в світі. 2. З ім'ям Леніна радянські люди зв'язують всі історичні зміни, соціалістичні перетворення. Історичні зміни, соціалістичні перетворення сталися на просторах нашої Вітчизни після Жовтневої революції. 3. Тоня думає про старшу свою сестру. У сестри вона живе. 4. На осінньому сонечку весело метушаться бджілки. Бджілки летять на роботу. 5. Старшина йшов із своїм ранцем попереду, розгортаючи ногами воду. Вода сягала вище колін. 6. Хлопці вибиралися на саму вершину пагорба. Пагорб відгороджував їхню школу від міста. 7. Доповідач говорив про силу дружби народів. Дружба народів є основою радянського ладу.

Вправа 563. Переписуючи речення, поставте пропущені розділові знаки. Визначте підметові, присудкові, додаткові та означальні підрядні речення і в дужках скорочено напишіть їх назву.

1. Ленін вчив що вирішальна ланка в будівництві соціалізму є створення високопродуктивної важкої промисловості *(«Рад. Укр.»).* 2. Моя Батьківщина це крила орла що лине до сонця з туманів *(Р.).* 3. Польські трудящі з любов'ю бережуть пам'ять про часи коли на їх землі жив вождь трудящих усього світу великий Ленін *(«Рад. Укр.»).* 4. Немає для того загину хто чесно ішов проти мли *(С.).* 5. Лиш той герой хто першим кроком осяг незвідані путі *(Мас.).* 6. Вимагає час новий щоб ми діла вершили ще незнані *(Р.).* 7. Маленька станція що загубилася серед колгоспних ланів Поділля прощалася з Старим і зустрічала Новий рік у дрімливому спокої *(П. П.).* 8. Колони складалися з п'яти танків за якими йшли автомашини з солдатами *(П. П.).* 9. Хай почують добрі люди що весна-красна прийшла *(Граб.).* 10. Не

може бути щоб брат брата у лихій біді не підтримав (*Риб.*). 11. Артем Григорович йому сказав що в шахті однаково потрібні як інженери з вищою освітою так і лопатники й коногони (*Гонч.*). 12. Наступили ті осінні тихі та смутні дні коли сонце світить і не гріє (*Вас.*). 13. Була обідня пора коли я дісталася до великого села в розміщення батальйону майора (*Гонч.*).

Заміна підрядних означальних речень відокремленими означеннями.

Вправа 564. Списуючи, підрядні означальні речення замініть дієприкметниковими зворотами. Де така заміна неможлива, усно поясніть, чому саме. Замість крапок, вставте пропущені букви.

1. Я славлю народ комуністичний, що двері в щастя одкрива (*С.*). 2. І на путі, де нам в...сна уже всміха...ться квітками, нас воля партії єдна і робить нас б...гатирями (*С.*) 3. Н...се стрімка ракета молот і серп, що схрещ...ні в братерському єднанні (*В. Вільний*). 4. Гафійка ловила хустя, що ро...м...тав віт...р на дворі, як стадо білих гусей (*К.*). 5. Подвір'я колгоспу «Ясні зорі» містилось у другому кінці вул...ці, яку наскрізь бачив з свого двору Муха Макар (*П. П.*). 6. Днювати зупинил...ся в лісі, що за чотир... кілометри на схід від міста Скалат (*Гонч.*). 7. Вікно ро...чинилось, і крізь нього вільно пливуть, ...повнюючи кімнату, ніжні пахощі матіоли, рез...ди, п...туній, що їх посадили перед табірною хатою дівчата (*А. Ш.*). 8. Любить Кондратьєв проводжати поглядом автоколону, що йде сухою і курною дорогою (*Баб.*).

Вправа 565. Замініть, де можливо, відокремлені означення підрядними реченнями і поясніть заміну.

1. Важко перелічити всі велетні індустрії, створені на нашій землі за роки Радянської влади (*«Рад. Укр.»*). 2. Трудящі Радянського Союзу, виховані в дусі пролетарського інтернаціоналізму, в освоєнні нових виробництв подають один одному братерську допомогу (*«Рад. Укр.»*). 3. Ротою тепер командував гвардії старший лейтенант Кармазин, надісланий з резерву (*Гонч.*). 4. Тиша, тягуча і холодна, знову заволоділа лісом (*Пол.*). 5. Людина, озброєна сучасними знаряддями виробництва, може змінити природу в потрібному їй напрямі (*«Рад. Укр.»*). 6. Черниш стояв на спостережному пунк-

ті, виритому цієї ночі в полі *(Гонч.)*. 7. Рядами зморених хат, буденних і непривітних, дивилось село на своїх хазяїв, що збирались на сході *(К.)*. 8. На городі цвіли соняшники, цвіла молода картопля, добре прополота і обгорнена вже двічі *(А. Ш.)*. 9. З широкої веранди, повитої диким виноградом, видно луг, обсаджений вербами, оболонь з вітряками, Псьол *(Донч.)*. 10. Починався новий робочий день, такий схожий на всі попередні.

Підрядні обставинні речення місця і часу.

Вправа 566. Спочатку випишіть складні речення з підрядними місця, а потім — з підрядними часу. Укажіть сполучники і сполучні слова. Поставте пропущені розділові знаки.

1. Які хороші в час весни берізок молодих убори коли вони по косогорах стоять заглиблені у сни *(Кол.)*. 2. Гомонить жива вода де сухі степи шуміли *(Р.)*. 3. Там де зорі сяють з-за гори над водою гнуться явори *(Мал.)*. 4. Ще не будить гомін ранку тиші степової як виходить в поле ланка Ганни Кошової! *(Мал.)*. 5. Готуються осінні далі зустріти ночі темноту там де зоря в такій печалі згубила хустку золоту *(С.)*. 6. Поїзд прибув до Харкова вранці коли ще асфальт перону виблискував приємною вогкістю *(П. П.)*. 7. У Кирилівці де Шевченко жив у юні роки існує музей його імені та стоїть бюст поета на місці старої хати *(Ян.)*. 8. Від Києва линуть широкі путі туди де заводи посіли *(П. В.)*. 9. Коли ми йшли удвох з тобою вузькою стежкою по полю я гладив золоте колосся *(Павл.)*.

Вправа 567. Проаналізуйте складні речення з підрядними часу; визначте відношення за часом дій головного і підрядного речень. З'ясуйте такі випадки: а) коли дії обох речень одночасні; б) коли дія підрядного речення слідує за дією головного; в) коли дія підрядного речення передує дію головного. Спишіть, ставлячи розділові знаки.

1. Якими дорогими здавалися Андрієві рідні місця коли він знову повернувся до Києва *(Бойч.)*. 2. Поки набирали вугілля великий пасажирський пароплав «Баян» стояв біля симбірських причалів *(Ільч.)*. 3. Ранком коли в тумані сходило сонце навколо «Лахтака» шуміли хвилі моря Лаптєвих *(Трубл.)*. 4. На другий день як тільки мати пішла на свинарню я побігла в поле *(Зб.)*. 5. Додо-

му Дмитро прийшов надвечір коли бджоли живими клубками притишено бриніли біля вічок розпарених вуликів *(Ст.)*. 6. Вранці коли скульптор встав на столі його вже чекав дієтичний сніданок *(Гонч.)*. 7. Як тільки перші підрозділи вдерлися на територію станції Хома через переїзд кинувся наздоганяти своїх вогневиків *(Гонч.)*.

Вправа 568. За допомогою сполучників і сполучних слів, що стоять у дужках, складіть з поданих простих речень складнопідрядні речення і запишіть. Поставте розділові знаки.

1. Ще високо над обрієм стояло сонце. Гребці закінчили згрібати сіно (коли). 2. Гармоніст грав. Його не покликали до штабу (аж поки). 3. Минуло більше години. Вони прогулювались утрьох (відколи). 4. Мальви цвіли від стиглої весни до пізньої осені. Злий мороз не підкрадався підступно холодної ночі у квітник і сивим інеєм не тушив розвихрене горіння (доки). 5. Надвечір Ігор зустрівся з Василем Горовим. Монтажники спустились по дзвінких від морозцю риштуваннях (коли). 6. На другий день Соломія була вже на базарі. Почало розвиднюватись (тільки). 7. На шлях виїхали. Довелося і припиняти коні і злазити та гуртом стягати з дороги воза (доки). 8. Зійшло сонце. Хмари почали розходитися (як тільки).

Вправа 569. Допишіть до поданих речень підрядні, які відповідали б на питання, поставлені в дужках. Виконайте повний синтаксичний розбір перших трьох речень.

1. По всій Радянській країні (куди?) ... виростають нові заводи і фабрики. 2. Тільки після Жовтневої революції (коли?) ... створилась реальна можливість використати всі багатства нашої країни. 3. (Відколи?) ... моя товаришка думає стати космонавтом Радянського Союзу. 4. В кінці села (де?) ... простягся сад колгоспу «Заповіт Леніна». 5. Ми працювали в саду (як довго?) ... . 6. Там ростуть хвойні дерева (де) ... . 7. Ще роса не спала (коли?) ... . 8. Всі троє дивились туди (звідки?) ... .

Вправа 570. Придумайте складнопідрядні речення з підрядними часу, які б зв'язувалися з головними за допомогою таких слів: *коли, після того як, як тільки, тільки що, ледве-ледве тільки, лиш, тільки лише, тільки-но.* З'ясуйте в цих реченнях відношення за часом дії головного і підрядного речень.

Підрядні речення способу дії.

Вправа 571. Проаналізуйте речення. Випишіть спочатку складнопідрядні речення з підрядними, що означають власне спосіб дії, потім — порівняння, нарешті, прості речення з порівняльним зворотом.

1. З корабля в космічний вир випливає, наче птиця, наш радянський богатир *(«Рад. Укр.»)*. 2. Надворі стало ясно, хоч голки збирай *(Н.-Лев.)*. 3. Буває так, що й в лютому весною пахне сніг *(Нагн.)*. 4. Межи зеленими килимами біліє гречка, наче хто розіслав великі шматки полотна білити на сонці *(К.)*. 5. Сонце вставало рано-рано, як завжди влітку *(З. Т.)*. 6. Мов водопаду рев, мов битви гук кривавий, так наші молоти гриміли раз у раз... *(Фр.)*. 7. Молоді деревця попід вікнами контори зморено опустили своє віття, мовби хотіли зовсім згорнутись і заховатись у власну тінь *(Гонч.)*. 8. За вікном шуміло море, наче дихав під скелями якийсь велетенський звір *(З. Т.)*. 9. Як до потаємних найкращих своїх думок, дослухався Дмитро до мелодійного голосу Соломії *(Ст.)*. 10. Долиною повилась річечка, наче хто кинув нову синю стрічку на зелену траву *(К.)*. 11. Десь зовсім близько хлюпотіли неспокійні дніпровські хвилі, ніби чиїсь широкі долоні весь час поплескували по вологому піску *(М. Р.)*. 12. Сніг так блищав, що Дмитрик не міг на нього дивитись і кліпав очима *(К.)*.

Підрядні речення мети і причини.

Вправа 572. Спишіть і поставте, де треба, розділові знаки. Усно з'ясуйте значення підрядних речень (підрядні мети, причини).

1. Щоб був ти щасливим у ріднім краю люби беззавітно Вітчизну свою *(Позн.)*. 2. Тільки людям було загайно бо вони ще не покінчили цілком у полі *(К.)*. 3. Катя відтворювала в уяві окремі епізоди п'єси і ставила себе на місце героїв наче хотіла глянути на себе збоку *(Гур.)*. 4. Щоб фізична культура допомагала в боротьбі за довголіття треба всім від малого до великого займатися спортом *(«Рад. Укр.»)*. 5. Не всі відкриття Ломоносова дістали гідну оцінку сучасників бо вони випереджали тогочасну науку більш як на сто років. 6. Я попросився на ніч до роти щоб зранку взяти участь

у справі встигнути написати замітку до газети й відіслати в редакцію з шофером *(Ян)*. 7. Купили Лесі черевички щоб ходила по сунички. Черевички ще й шнурочки щоб ходила по грибочки *(Дор.)*. 8. Через те ти земле молодіти стала що рука трудящих тебе уквітчала *(Н. тв.)*. 9. Ми йдемо все швидше і все швидше бо з нами молодість жива *(С.)*. 10. Щоб вволю всього мати треба чесно працювати *(Н. тв.)*.

Вправа 573. Перепишіть, замінюючи виділені словосполучення підрядними реченнями мети. Поставте потрібні розділові знаки.

1. Молода Республіка Рад у важкі роки розрухи знайшла кошти *для підтримання роботи Мічуріна*. 2. Штучне зрошування земель відкриває широкі перспективи *для одержання високих врожаїв*. 3. Двадцятьма дорогами з Борислава спішили робітничі посланці *рознести по селах вість про страйк*. 4. *Для керівництва позакласним читанням* учитель повинен знати читацькі інтереси своїх учнів. 5. Перший батальйон залишився на місці *для атаки перевалу з фронту*. 6. *Для з'єднання цегли* готують розчин цементу з піском та вапном. 7. *Для успішного навчання учнів граматики* учитель повинен знати загальні закони пізнання людиною навколишнього світу.

Вправа 574. Напишіть твір-судження на тему «Для чого треба насаджувати ліси», використовуючи підрядні речення мети і причини.

Підрядні умовні і допустові речення.

Вправа 575. Проаналізуйте складнопідрядні речення. Яке з підрядних речень умовне, а яке допустове? Спишіть і поставте розділові знаки.

1. А коли б в пустині була вода то там росли б пшениця бавовник смачні солодкі фініки та багато інших корисних рослин *(Вл.)*. 2. Темні постаті і далі стояли хоч пісня прогула й було тихо *(Гал.)*. 3. Хоч у житті стрічав тебе я рідко та все ж мені той спогад серце гріє *(Фр.)*. 4. А по вихідних днях якщо дозволяла погода Андрій і Катя робили прогулянки по місту і кожного разу неодмінно брали з собою і Вероніку *(Гур.)*. 5. Хоч і тепло ще та осінь вже підходить жартома *(Заб.)*. 6. Скільки мотузкові не витися а кінець буде *(Ст.)*. 7. Хоч було тільки надвечір під зеленими верхів'ями присмерки вже згусли зовсім *(П. П.)*. 8. Як у травні дощ надворі то восени хліб у коморі *(Н. тв.)*. 9. Коли

вдосвіта виїхати то на обід саме поспієш (*М.*). 10. Близько зараз отут дихала холодною вогкістю річка хоч її не видно було у пітьмі (*К.*).

Вправа 576. Одно речення зробіть головним, а друге — підрядним допустовим. Складені речення запишіть і поставте розділові знаки.

1. Надворі вже ніч. В окопах і бліндажах ніхто не лягав спати. 2. Сади ще не зацвіли. На пагорбах уже зеленіла трава. 3. У південних краях у такій порі ще бувають похолодання. Весна наступала широко і впевнено. 4. З дерев спадало листя. Дні стояли ще теплі. 5. Роса не висохла. Сонце піднялося високо. 6. Небо було похмуре. Дощ давно вже перестав. 7. Урожай зібрали добрий. Стояла несприятлива погода. 8. Рік був не посушливий. Дощі стороною обходили наше село. 9. Ясно сонце сяє. Холодом осіннім повіває.

Заміна підрядних обставинних речень дієприслівниковими зворотами.

Вправа 577. Списуючи, замініть, де можливо, підрядні речення дієприслівниковими зворотами. Де заміна неможлива, поясніть чому. Поставте потрібні розділові знаки.

1. Трудовий народ любить Леніна, любить Комуністичну партію, бо тільки вона, єдина, дбає за краще життя для трудової людини (*А. Ш.*). 2. Про молоде покоління треба старанно дбати, доки воно не виросте і не зміцніє (*В. С.*). 3. Хоч старшина нерідко картав Хому за його вади, проте й симпатизував подолякові (*Гонч.*). 4. Хоча Летюк і не мав рибальського досвіду, проте своєю працьовитістю та моторністю завоював прихильність рибалок (*Гонч.*). 5. Коли лежиш у полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне (*К.*). 6. Ми раді тобі, золотоволоса осінь, бо ти принесла нам дарунки за сумлінну працю. 7. Якби ви зараз потрапили на берег Ласпинської затоки, ви б не повірили, що перед вами Крим (*Газ.*). 8. Коли дивишся на гору Кошка з моря, бачиш, що у неї з'явилася бура грива (*Газ.*).

Вправа 578. Розгляньте будову кожного речення. Замініть дієприслівникові звороти підрядними обставинними реченнями і запишіть.

1. Кінчивши з перев'язкою, Воронцов дістав аркуш паперу, ручку і наготувався писати *(Гонч.)*. 2. Плекаючи пшеничний колос, наші хлібороби творять велике добро для всього суспільства. 3. Черниш, приймаючи команди на вогневій, хотів би їх співати *(Гонч.)*. 4. Перед нами розгорталось те саме повнокровне життя, про яке з таким болем, з такою тугою мріяли вони з Берідзе, блукаючи взимку по трасі... *(В. Аж.)*. 5. Сонце, прощаючись з землею на довгу зимню пору, так вигрівало та висвічувало *(М.)*. 6. Василь від суму пішов після обіду в садок і, забравшись в гущавину молодого поросту, ліг на сонці. *(М.)*. 7. Антін, дочитавши задачу до краю, підняв червоне від натуги лице і веселими очима оглянув слухачів (*Вас.*). 8. Десь там за горою вже проходили комбайни, владною робочою піснею вітаючи схід сонця *(Ц.)*.

Підрядні наслідкові речення.

Вправа 579. Прочитайте, вкажіть типи підрядних речень. Випишіть спочатку складнопідрядні речення з підрядними наслідковими, а потім — з підрядними способу дії. Підкресліть сполучники, якими підрядні речення з'єднуються з головними.

1. Мене прийняли так, ніби я щоденно працювала разом з усіма *(Зб.)*. 2. Вдар словом так, щоб аж дзвеніла мідь *(Т.)*. 3. Теплий туман слався по полю і наливав балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому *(К.)*. 4. Сонце тим часом так розжеврілось, що вже ніхто в світі не міг би глянути на нього *(Донч.)*. 5. Хоч в око стрель, так темно надворі *(Г.-Арт.)*. 6. Десятник забелькотів щось так скоро, що Гнат не зразу второпав *(К.)*. 7. Цвіте липа так буйно й розкішно, що все місто плаває в задушливому мареві *(Ян.)*. 8. Земля так набралась води, що вже і в себе не приймала *(М.)*. 9. Труби мінометів уже розпеклися так, що не можна було торкнутись рукою *(Гонч.)*. 10. Перед очима відкрилось озеро, так що видно було, як купаються качки.

Вправа 580. Складнопідрядні речення з підрядними причини переробіть на складнопідрядні речення з підрядними наслідковими, зробивши підрядне причини головним у складнопідрядному з підрядним наслідковим, а головне — підрядним наслідковим. Відповідно замініть і сполучники.

1. Вже не тільки вдень, а й вночі капало з стріх, бо наближалася весна. 2. Сонце починало пекти вже з ран-

нього снідання, бо по безмежному небесному океану не пропливала жодна хмаринка. 3. Тільки яри та провалля, повні пітьми, туману й холоду, грізно чорніли геть навкруги, бо місяць, мабуть, жахався послати свої паруси в ці таємничі закутки *(К.)*. 4. Буйно росла й зеленіла озимина, бо настали теплі весняні дні. 5. А варто дивитися, бо картина оригінальна, гідна пензля першорядного баталіста *(К.)*. 6. Олег натиснув на весла і погнав човен до берега, бо з берега долинув далекий оклик матері. 7. Можна було сподіватися дощу, бо на небі громадилися великі хмари. 8. Повзти довелося досить довго, бо ми залягли, мабуть, не ближче, як за триста метрів від озера *(Зб.)*.

Підрядні речення міри, ступеня.

Вправа 581. Прочитайте, вкажіть види підрядних речень. Окремо відзначте підрядні речення міри, ступеня. Поясніть розділові знаки.

1. Чим більше темніло, тим вітер, здавалось, дужчав *(К.)*. 2. Скільки в ріках України єсть води живої, стільки сили в поколінні Ганни Кошової *(Мас.)*. 3. Тут трава була така гарна, соковита й густа, що можна було в ній загубитися, як в очеретах *(З. Т.)*. 4. А в каштанах стільки тої сили, що, здається, вдруге зацвітуть *(Дм.)*. 5. Що ближче підходили партизани до села, то гірше почував себе Степан Лукич *(Ільч.)*. 6. Небо було таке високе, таке зоряне, таке чисте, таке ласкаве, що хіба ж можна було спати отакої ночі? *(Зб.)*. 7. Віють вітри, віють буйні, аж дерева гнуться *(І. К.)*. 8. Васька Перепелицю Піфагор цікавив настільки, наскільки треба було знати і вміти довести його теорему перед учителем геометрії Вірою Іванівною. *(О. Вишня)*. 9. У великі вікна невпинно перлося сонце і так пекло високі соснові стіни, що на них виступала живиця *(К.)*. 10. Тихо і тепло так, наче і справді весна *(Л. Укр.)*.

Вправа 582. (Для повторення). Спишіть і поставте розділові знаки. Вкажіть види підрядних речень.

1. Ніщо мені так не пахне як наш степ *(Гонч.)*. 2. Ніби радіосигнали з космічних кораблів лине звідусіль трудовий переклик радянських людей *(«Рад. Укр.»)*. 3. Як пристрасно мріяв колись Володимир Ілліч про

час коли на перше місце буде поставлена в житті творча праця і люди цієї праці. І хіба не бачимо ми нині безмежжя прикладів того що саме свідомою новаторською працею живе і здобуває щастя наша людина *(«Рад. Укр.»)*. 4. Часом блимне здаля вогонь і зникне щоб з'явитись у другому місці *(К.)*. 5. Соломії здавалось що вона дуже одхилилась уліворуч *(К.)*. 6. Ні троянди не треба ламати бо затушить природа як мати *(Шв.)*. 7. Вершник зупинив коня і щоб краще розгледіти Кузьму перехилився з сідла *(П. П.)*. 8. Була така тиша що ми чули сливе кожне слово *(Гал.)*. 9. Червоноармійці знову повернулися до кухні де кашовар уже роздавав кашу іріденько заварений чай *(П. П.)*. 10. Підвечір по селу розійшлося що ідуть козаки *(К.)*. 11. Хто пустив поголоску звідки вона взялась ніхто добре не знав *(К.)*. 12. Оповідали тільки що будуть трусити *(К.)*.

Вправа 583. (Для повторення). Визначте види підрядних речень. Спишіть і поставте пропущені розділові знаки.

Найрідніша нам та земля яку ми сходили босими ногами. Мабуть вона з росою з теплом і духом своїм дає нам першу силу і назавжди стає рідною. Мене після тривалої розлуки дуже вабить наш хутір подвір'я мого батька хата в якій я виростав. Людину прив'язує до певного місця на землі дім де вона народилася дерева нею посаджені власне те що залишається протягом якогось часу пам'ятником твоїх молодих літ. Ми вкладаємо свої сили в будівлю дерева шляхи і вони залишаються після нас. Як хороше будувати творити для людей і для себе. Тим що ти зробиш для інших ти продовжуєш жити з усіма.

З усіх дерев які батько садив ще молодим залишилось одне висока розлога тополя. Вона найвище дерево у Байрачному. Вона першою витикається з-за горба коли йдеш на хутір. Мені здається що по ній орієнтуються пілоти літаків коли проходять через наш хутір в один і той же час. Вона прикмета нашого Байрачного... Скільки краси в ній у всьому краєвиді в якому вона височить над садами над білими червоними дахами.

(А. Хорунжий).

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ УСКЛАДНЕНОГО ТИПУ.

Складнопідрядні речення з кількома підрядними.

Вправа 584. Проаналізуйте будову поданих речень, вкажіть, з скількох простих речень (частин) складається кожне складне. Поясніть розділові знаки.

1. В Стеблеві, де кінчається містечко, де Рось вириваеться з тісних берегів, обставлених скелями, є дуже гарне місце *(Н.-Лев.)*. 2. Було так тихо, що Остапові кроки лунали в полі, мов гупання ціпа на току *(К.)*. 3. Льотчикові аж дивно чути, що пращури його були чумаками, хоч він знає про це ще змалечку *(Гонч.)*. 4. Коли пісні мойого краю пливуть у рідних голосах, мені здається, що збираю цілющі трави я в лугах *(С.)*. 5. Ті високі червоні траси, що поспіль рухались по небу зі сходу на захід, були справжніми буревісниками, які вже віщували народам Європи близьке визволення *(Гонч.)*. 6. Коли б усі води, скинуті Дніпром у Чорне море за один рік, можна було б зібрати, то утворилося б велике море, яке могло б напоїти досхочу всі землі Радянської України *(Д.-Мих.)*. 7. Де хвиля в берег б'є дзвінка, там, де Дніпро гримить і лине, уже поставила турбіни міцна робочого рука *(С.)*. 8. Хоча вже й не весна, але марево ще й зараз по-весняному щедро затоплює степові простори, тече, струмує всюди, мов світла весняна розлийвода *(Гонч.)*.

Вправа 585. Із простих речень за допомогою наведених у дужках сполучних слів або сполучників утворіть одне складне речення. Утворені речення запишіть і поставте розділові знаки. Визначте усно види підрядних речень.

1. На вітах сніг лежить. Лист шумів зелений. Лапками пташки торкалися кори і славили весну (де, де). 2. Сховалося за обрій сонце. І темна червнева ніч заграла над Кубанню зірками. Навколо станції зібрався весь народ і чекав пуску електростанції (а коли). 3. Підійшли до будинку. У будинку жили Іллєвські. Ляля ще з вулиці почула. У дворі гудуть саморобні жорна (коли, в якому, як). 4. Він бачить через листя синє небо. Проміння сонця наскрізь пронизує кожний листок. Тихий вітер має листом (як, як). 5. На горі за селом росте над

ровом стара груша. Її всі знають в селі. На ній побували малими теж, мабуть, усі (що, і що). 6. Сергій коротко розказав. Він один із перших вдерся в розташування ворога. Підбив ворожу самохідку. Вступив у поєдинок з німецькими танками (як, як, як).

Складнопідрядні речення з супідрядністю.

Вправа 586. Розберіть речення за їх будовою. Визначіть супідрядні однорідні і неоднорідні речення. Спишіть і поставте розділові знаки. Поясніть правопис виділених слів.

1. Ми стали тому *найсильнішими* в світі що завжди тобою натхненні й зігріті що ти нас як мати любовно зростила що в кожному з нас твоя партіє сила що йдем за тобою на труд і до бою *(Ол.)*. 2. Хто приїздить у Москву одвіда *неодмінно* цей піонерський парк де грає в зелені блакить де висічений з сірого каміння Павлику Морозову пам'ятник стоїть *(Нех.)*. 3. Він докладно *розповів* скільки хліба у нього має зібрати комбайн скільки скосять жатки коли думає закінчити скиртування *(Мин.)*. 4. Каштан радів що він не якийсь там клен чи берест радів що квітує він раніше яблуні і про нього пишуть пісні поети *(Ц.)*. 5. Семен Григорович признався що він *уперше* в Києві і що місто припало йому *до вподоби* *(Дм.)*. 6. Лариса питала в Марусі як почуває себе її мати як Маруся вчилася в школі та скільки класів скінчила *(Коз.)*. 7. Мало не до самого вечора він ходив з *матір'ю* і все розповідав про те як на цьому заводі робочі руки плавлять метал як *виростає* і шириться місто над морем *(Ц.)*.

Вправа 587. Списуючи, у наведених реченнях, де треба, поставте розділові знаки і з'ясуйте їх вживання.

1. Лиш той на життя верховини іде щоб у вічності жити хто вміє свою Батьківщину як Ленін любити *(С.)*. 2. Всю по краплі кров за свою Вітчизну я віддати готов щоб сади шуміли щоб сіяли щоб пісні дзвеніли в рідній стороні *(С.)*. 3. Через два дні коли просохли шляхи і на диво барвисто розцвів степ з усіх станиць і хуторів стали з'їздитись в Усть-Невинську гості на відкриття електростанції *(Баб.)*. 4. Десь другого чи третього дня коли ми зупинились у новому таборі я сидів біля наспіх збитого з старих дощок столу і думав кого б взяти штабним писарем *(Зб.)*. 5. Як тільки смеркне і чорне небо щільно

укрие землю далекий обрій враз розцвітає червоним сяйвом *(К.)*. 6. Хто з вас бував на березі річки чи озера той мабуть помітив що у воді віддзеркалюється небо з хмарами дерево будинки що стоять на березі. 7. Нема в світі сили яка б перепинила шлях весні яка б перешкодила Людству йти до Миру і Щастя *(Зб.)*.

Складнопідрядні речення з послідовною підрядністю.

Вправа 588. У кожному складному реченні визначте головне і підрядне, вкажіть місце підрядних речень по відношенню до головного. Спишіть. Супідрядні речення підкресліть однією лінією, а підрядні з послідовною залежністю — двома. Поставте пропущені коми.

1. У змагання за почесне звання бригад імені 50-річчя Жовтня включаються нові і нові колективи, щоб порадувати Вітчизну трудовими подарунками *(Газ.)*. 2. Ми не забудемо того дня коли листоноші принесли нам ще вологі з свіжим запахом друкарської фарби номери газет у яких було надруковано Директиви XXIII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу *(Газ.)*. 3. Маковейчикові радісно і легко на серці бо сонця було так багато що небо аж побіліло від нього *(Гонч.)*. 4. Сергійко бачив тепер як ширився по небу величезний спалах який освітлював навіть цей далекий куток парку *(Фад.)*. 5. Отава росла набиралася соків і буйного зела сподівалась що люди дбайливо зберуть її що пролежить вона запашними покосами що бережливо складуть її люди у пахучі стоги й копиці *(Ц.)*. 6. І Семен зважився залишити назавжди книжку хоч чув що він наче загубив щось що в нього чогось не стало *(К.)*.

Вправа 589. Перепишіть, проставляючи розділові знаки. Накресліть схеми першого і четвертого речень.

1. Ми маємо багато друзів в усьому світі які завжди стоятимуть з нами міцною стіною на варті миру у боротьбі за те щоб хліб і квіти щастя і багатство свобода і весни належали усім *(«Рад. Укр.»)*. 2. В урочисті ленінські дні коли вже виразно чулося дихання Першотравня коли земля вже іскрилася святковими вогнями ми звірили наші плани думи серця з Леніним з ленінським ученням звернулися до джерела наших перемог і здобутків. Це джерело — вічно живе могутнє вчення Володимира Ілліча Леніна *(«Рад. Укр.»)*. 3. Праця кожної

радянської людини де б вона не жила де б не працювала є частка праці радянського народу *(Брош.)*. 4. Ми всіх сил докладаємо щоб виборювати вищі врожаї щоб багатіла наша держава щоб мир був міцний і тривалий *(«Рад. Укр.»)*. 5. Поки бійці рили окопи я докладно вивчила розташування роти намітила пункт звідки ми будемо транспортувати поранених у тил домовилася з двома своїми санітарами про дільниці які має обслужувати кожен з нас *(Гур.)*. 6. Гайовому подобалась поведінка начальника який спокійно без метушні керував плавкою і мав такий вигляд ніби виконував найбуденнішу роботу хоч все навкруги підкреслювало значимість того що відбувалось *(В. Попов)*.

Вправа 590. Перепишіть, вставляючи пропущені букви. Поставте розділові знаки. Накресліть схеми першого і другого речення.

1. Народи Радянського Союзу які під к...рівництвом Комуністичної партії побудували першу в світі соціалістичну державу шанують па...ять тих хто в м...нулому боровся за волю й братерство *(«Рад. Укр.»)*. 2. Я хочу щоб було без хмар в...селе небо щоб усмішки цвіли щасливо на вустах *(С.)*. 3. Деякі з тих що ро...біглися через пустир...ще почали невпевн...но зупинятись і помітивши радянс...кого солдата кинулись до нього як до бе...печного місця *(Гонч.)*. 4. Таня ...кочивши з машини одразу підбігла до батька защ...б...тала ще й під руку д...монстративно взяла щоб показати перед льотчиками що вона не сором...ться батька хоч він і в такому вигляді *(Гонч.)*. 5. Остап пробував свої тр...мтячі ноги як мала пташка крила і нудивсь і сумував що не почував у собі ще сили покинути скоро циганську оселю *(К.)*. 6. Море не лякало її (Таню) своєю гл...биною бо вона знала що комунівські жінки які працюють по той бік на птахофермі щоранку п...р...бродять його *(Гонч.)*. 7. Милував і заспокоював око бійців цей степ у горах що ро...кинувся на д...сятки кілометрів хоч у долині на захід знову сиділи й синіли гори *(Гонч.)*.

Складні речення з сурядністю і підрядністю.

Вправа 591. Розберіть речення за їх складом. Потім спишіть і поставте пропущені розділові знаки. Накресліть схеми першого і восьмого речень.

1. Ми мирні люди але завжди пам'ятаємо що є на світі палії війни (*«Рад. Укр.»*). 2. Ми пройшли квітучою вулицею до ставків і я побачив по той бік за лугом колгоспні сади яким не було ні кінця ні краю (*Нагн.*). 3. Спати лягали рано не запалюючи світла але всі були такі збуджені що ніхто не спав (*Фад.*). 4. І ще лишилася між людей надія що народиться колись у степах богатир який оживить Біл-озеро і знову побіжить з нього Білозірка і зазеленіють на її берегах розкішні сади (*Мин.*). 5. Із поля дорога завернула до лісу і ми опинилися під темним склепінням високих дубів де вузенькі стежки гадюками розповзлись у траві (*П. П.*). 6. Сонце припікало по-літньому і люди не ховалися в тінь тільки тому що скучили за зиму за теплом і сонцем (*К.*). 7. Часу для закінчення сівби було досить тягло в доброму стані а люди тільки чекали на виїзд у поле щоб зразу ж випередити інші бригади (*«Рад. Укр.»*). 8. За ліском широкі поля поволі й лагідно спускалися вниз і віз усе котився вузькою нев'їждженою дорогою що бігла кривулькою поміж озиминою до села (*К.*).

Вправа 592. Визначте зв'язки між частинами складного речення. Спишіть і поставте розділові знаки. Накресліть схеми другого і шостого речень.

1. Сонце зайшло а відблиски неба що живуть на стрілчастих блискучих ракетах що скільки зглянеш височать по всьому степу немов обеліски (*Гонч.*). 2. Спустився вечір і одразу похолоднішало хоч удень була нестерпна спека (*Гонч.*). 3. Всі знали про те що в минулому їх командир був знаменитим криворізьким вибійником і тому повелося так що вся рота почала з гордістю називати себе шахтарською (*Гур.*). 4. Данько Яресько добувшись до води одразу шубовснув купатися шкодуючи що не захопив рибальської снасті а то ще міг би й риби половити (*Гонч.*). 5. Дерева помалу виступали в пітьмі і по вершинах їх раптом пройшовся такий сильний і свіжий вітер що ліс одразу ожив зашумів повнозвучно і дзвінко (*Пол.*). 6. Зорі ж знизу здавалися незвичайно яскравими і створювалось враження ніби висять вони невисоко над головою а мохната соснова гілка що гойдалася під ними схожа була на руку яка ганчіркою весь час витирала і чистила ці сяючі вогники (*Пол.*). 7. Останні вагонетки состава машиніст електровоза накочує під люк уже не бачачи ні самого люка

ні свого напарника що орудує там навіть сигнали доходять глухо і все ж ставить вагонетку з точністю до одного сантиметра *(Гур.)*. 8. Перший день минув щасливо і Павка йшов додому з почуттям людини яка чесно заробила свій відпочинок *(Остр.)*. 9. В листопаді коли вечорами і ранками волохатиться від паморозі озимина у вирій відлітає остання перелітна птиця а вночі виводки покидають батьківські лігва *(Ст.)*. 10. Осінні дрібні дощі падали на сумовито принишклу землю зелено потемніли води в озерах коли одного вечора Михайло і Соломія попрощалися з лісником і лісничихою *(Ст.)*.

Безсполучникове складне речення.

Вправа 593. Прочитайте речення. Поясніть вживання коми і крапки з комою між реченнями (частинами) в безсполучниковому складному реченні.

1. З неба, як розтоплене золото, ллється на землю блискучий світ сонця; на ланах грає сонячна хвиля; під хвилею спіє хліборобська доля *(М.)*. 2. Благодатна пора наступає, природу розкішная дрож пронимає, жде спрагла земля плодотворної зливи *(Фр.)*. 3. Зійшли сніги, шумить вода, весною повіва; земля квіточки викида, буяє травка молода; все мертве ожива *(Граб.)*. 4. Пригріло сонечко, обсохла земля, потягла орача в поле *(К.)*. 5. Сонце зовсім сіло, вечірня зоря погасла; над містом спускалася ніч; у хатніх вікнах заблищало світло *(М.)*. 6. На землю вже тихий скрізь вечір лягає; з високого неба вже місяць сіяє; затихла і пташка, і людська розмова мовчить, не шепоче зелена діброва *(Грін.)*. 7. Он гола скеля стоїть, трохи похилилася набік; на самім її вершечку примостилася біла береза, журливо спустивши віти додолу *(М.)*.

Вправа 594. Прочитайте, визначте зв'язки між частинами безсполучникових речень. Спишіть, поставте потрібні розділові знаки і поясніть їх уживання.

1. На будові ні для кого не було таємницею що окрім значка Ігор Коломієць має ще й орден будував домну-гігант десь на півдні України *(А. М.)*. 2. При в'їзді на територію шахтного двору блимнув червоний вогник колія зайнята *(Гур.)*. 3. Остап опиравсь бистрині з усієї сили але його кіл мало що помагав пліт несло серединою річки *(К.)*. 4. Ще сонячні промені сплять досвітні

огні вже горять *(Л. Укр.)*. 5. Людям давно відома одна чудова перевірена життям істина тільки велика мета породжує велику енергію *(Брош.)*. 6. Вволю багато мати треба чесно працювати *(Н. тв.)*. 7. І не був поет самотнім до його малої хати раз у раз ходила молодь пісні-слова вислухати *(Л. Укр.)*. 8. З календаря зірвав я листочок і бачу березень настав *(Заб.)*. 9. Захоче людина на голій верховині квіти зацвітуть *(Н. тв.)*. 10. Подихи свіжого вітру не приносять з собою ані дразливого аромату хвої ані пахтіння прілі всі запахи приглушив ранній мороз *(А. М.)*.

Вправа 595. Спишіть, поставте, де треба, розділові знаки і поясніть їх уживання.

1. За партією йти в щасті жити і цвісти *(Н. тв.)*. 2. Знають всі найменші діти що нам вождь любимий дав він трудящим всього світу путь до щастя показав *(Заб.)*. 3. Радянська влада прийшла жінкам щастя знайшла *(Н. тв.)*. 4. Ленінізм мов сонце ясне ніколи над світом не згасне *(Н. тв.)*. 5. Подорожні не встигли роздивитись на все очі розбігались *(Трубл.)*. 6. Вранці люди на роботах були вражені великим дивом високо над степом плив аероплан *(Гонч.)*. 7. Упало відривчасте й коротке ніби удар молота розпорядження перекрити бушовище ріки *(А. М.)*. 8. В бухті де біля причалів стояли численні пароплави зачиналося метушливе денне життя порушуючи спокій бігли невеличкі катери і повільно повзли буксири *(Трубл.)*. 9. Не страшні нам погрози глухої зими нам весна свої брами розкрила *(С.)*.

Вправа 596. Переробіть складні речення з сполучниками у безсполучникові. Спишіть і поставте потрібні розділові знаки.

1. Нас ніхто і ніколи не зборе, бо нам партія силу дає *(Ющ.)*. 2. Бойові операції Радянської Армії під Волгоградом показали всьому світові, що радянський народ — непереможний *(«Рад. Укр.»)*. 3. Неминуча не війна, а мир, бо сили миру незмірно більші, ніж сили війни *(Корн.)*. 4. Коли зійшло сонце, долини ріки вже очистились від туману. 5. Вітерець дихнув, і забриніли стебельця сіна *(Гонч)*. 6. Несказанний жах обняв Соломію, коли вона побачила наступаючі буруни вогняного моря *(К.)*. 7. Меланка навіть закликала до танцю, бо комсомольці не забули захопити в полон баян *(Зб.)*. 8. Корегуючи вогонь, Брянський рідко заглядав у табли-

цю стрільби, бо знав її майже напам'ять *(Гонч.)*. 9. Як у травні дощ надворі, то восени хліб у коморі *(Н. тв.)*. 10. Коли працювати любиш, чоловіком будеш *(Н. тв.)*. 11. Якщо раніше встанеш, то більше зробиш *(Н. тв.)*. 12. Як тільки настане весна, то почнуться польові роботи.

Вправа 597. Із двох простих речень утворіть складне безсполучникове речення. Запишіть і поставте розділові знаки.

1. Сніг заліплював високі вікна в класі. Надворі мела хуртовина *(Донч.)*. 2. З дерев спадало листя. Ночі ставали довші й холодніші *(Гур.)*. 3. Маланка нарікала. Дедалі все трудніше і трудніше ставало знайти якусь роботу *(К.)*. 4. Тепер для Маланки настали кращі часи. Андрій був при роботі *(К.)*. 5. Завжди сонячно й затишно на цьому клаптику землі. Із сходу захищає його від різних норд-остів Ведмідь-гора, з півночі заслон проти холоду — пасма кримських гір *(«Рад. Укр.»)*. 6. Артек — міжнародний піонерський табір. У ньому відпочивають діти з найвіддаленіших куточків землі *(«Рад. Укр.»)*. 7. Від Псла і десь аж за Самару Цимбал вів валку упевнено, бадьоро. Не раз він бував у цих краях *(Гонч.)*. 8. В цей день йому не вдалося зробити по снігу і повтораста кроків. Присмерк зупинив його *(Пол.)*.

Вправа 598. Прочитайте, з'ясуйте стилістичну різницю у наведених парах речень.

1. Не та тепер цілина, не той тепер ангарський берег, відколи сюди щаслива романтика будівництва привела чудових радянських людей *(«Рад. Укр.»)*. Не та тепер цілина, не той тепер ангарський берег: сюди щаслива романтика будівництва привела чудових радянських людей. 2. На подвір'ї було чути, як далеко в полі працювала молотарка. На подвір'ї було чути: далеко в полі працювала молотарка. 3. Даси землі суперфосфату — збереш хліба повну хату *(Н. тв.)*. Якщо даси землі суперфосфату, збереш хліба повну хату. 4. Хотілося крикнути голосно, сказати всім, що прийшла справжня весна *(Зб.)*. Хотілося крикнути голосно, сказати всім: прийшла справжня весна. 5. Раїса рада була, коли Тася часом з самого ранку забігала до неї й тягла в ліс або в поле *(К.)*. Раїса рада була: Тася з самого ранку забігала до неї й тягла її в ліс або в поле. 6. Ввечері табір

будівельників якось одразу змінився: став пожвавленим і шумливим *(Баш.)*. Ввечері табір будівельників якось одразу змінився, став пожвавленим і шумливим. 7. Комбайном почали робити в полі — стало хліба всім доволі. *(Н. тв.)*. Коли комбайном почали робити в полі, стало хліба всім доволі.

Вправа 599. З кожної пари речень утворіть складносурядні і складнопідрядні речення як з допомогою сполучників, так і без сполучників. З'ясуйте, які смислові та інтонаційні відтінки має кожне з цих речень.

Зразок: *Настали теплі весняні дні. Трактори виїхали в поле.* —1). *Настали теплі весняні дні, і трактори виїхали в поле.* 2). *Як тільки настали теплі весняні дні, трактори виїхали в поле.* 3). *Трактори виїхали в поле, бо настали теплі весняні дні.* 4). *Настали теплі весняні дні — трактори виїхали в поле.* 5). *Трактори виїхали в поле: настали теплі весняні дні.*

1. Подув з берега вітер. Крижину понесло в море. 2. Пройшов дощ. Асфальт парував, мокрий, чорніший, ніж безмісячна ніч. 3. Зайшло сонце. Надворі почало темніти. 4. Прийшла осінь. Пожовкли листочки горобини.

Вправа 600. (Для повторення). Перепишіть, розставляючи потрібні розділові знаки. Поясніть правопис виділених слів.

1. Кожного року в перший день літа коли так щедро сяє сонце і все *навкруги* пишно розцвітає людство відзначає Міжнародний день захисту дітей *(«Рад. Укр.»)*. 2. Прості люди всіх країн і *континентів* хочуть щоб на землі не було голодних *знедолених неписьменних* дітей щоб у всіх у них було *щасливе* життя *(«Рад. Укр.»)*. 3. Тут його (Мересьєва) осіяла думка партизани мають бути десь тут близько *(Пол.)*. 4. Тривожним свистячим шепотом перегукнулися між собою *столітні* сосни і сухий іней з м'яким шелестом полився з *потривожених* гілок *(Пол.)*. 5. Коли сонце що заходило десь за Олексійовою спиною кинуло останнє холодне полум'я на вершини сосен і в лісі став згущатися сірий присмерк біля дороги в зарослій ялівцем лощині Олексієві відкрилася картина при вигляді якої ніби мокрим рушником провели у нього *вздовж* спини до самої шиї і волосся заворушилося під шоломом *(Пол.)*. 6. Широка дуга з *найблискучіших* кольорів сяяла на небі немов *величезна*

райдуга і з неї *раз у раз* вилітали *вгору* тисячі червоних і жовтих променів *(Гонч.)*. 7. Людина що насмілювалась показати обличчя на палубі відчула як злипалися в неї губи і важніли вії від незримого морозяного пилу *(Трубл.)*.

Вправа 601. Проаналізуйте складні речення, вказуючи: а) тип складного речення: б) головні й підрядні речення; в) види підрядних речень; г) у складних реченнях з кількома підрядними вкажіть, чи є вони супідрядними, чи ступеневими. Поясніть вживання всіх розділових знаків у цих реченнях.

1. Хлопці плотарі вже підтягали якорі, і дуб об тій ясній годині, як чорний меч на верховині, торкнувся білої зорі *(Мал.)*. 2. Тепер Ванда розповідала, як у поїзді вони одразу ж довідалися, куди їдуть, бо про це сказав провідник вагона, коли відбирав квитки *(Трубл.)*. 3. Угорі миготіли зорі, але більшість пасажирів їх не бачила, бо брезентова накривка автобуса закривала зоряне небо *(Трубл.)*. 4. На тлі яскраво-зеленої молодої березини гаптувались чорні гілки сосен, а там, де березина витісняла сосну та пропускала паруси сонця, все, здавалось, залите було зеленим бенгальським вогнем *(К.)*. 5. Якби не жовте листя в садках, то можна було б подумати, що надворі не бабине літо, а справжнє літо *(Н.-Лев.)*. 6. Між подвійними сходами, що вели на другий поверх, колись стояв величезний акваріум, в якому плескалися золоті краснопері риби *(М. Р.)*. 7. Береги несподівано розступалися, відкривалися спокійні плеси великих заток, які так густо позаростали широким лататтям, що, здавалося, по ньому можна пройти від берега до берега, не торкаючись босими підошвами темної води *(М. Р.)*. 8. Бенедьо працював цілими днями при своїй фабриці, вичитував плани будинків, заправляв робітниками, наглядав за вчасним довозом цегли, каміння, вапна і всього потрібного,— а при всім тім обходився з робітниками так по-братерськи, так щиро та приязно, немов хотів на кожнім кроці показати їм, що він їм рівний, їх брат і такий же бідний робітник, як усі вони, немов хотів перепрошувати їх за те, що оце не по своїй волі став над ними наставником *(Фр.)*.

Вправа 602. (Для повторення). Прочитайте і проаналізуйте кожне речення. Списуючи, розставте розділові знаки. Поясніть правопис виділених слів.

ВЧИТИ, ВИХОВУВАТИ.

День у день зростають темпи розвитку нашої економіки науки і культури *прискорюється* ритм суспільного життя відбувається становлення людини комуністичного типу. Нові умови висувають і нові завдання перед радянською школою. Нині вони набагато складніші глибші ніж учора а значить для їх вирішення потрібні *енергійніші зусилля* творча *ініціатива пристрасний* пошук. Адже йдеться про значне поліпшення всього *навчально-виховного* процесу різке піднесення рівня *загальноосвітньої* підготовки учнів. Формула цього завдання глибока міцність знань помножених на комуністичну ідейність. Кожна година проведена учнем у школі повинна збагачувати його знання виробляти у школяра корисні навички розвивати *устремління* до того щоб бути освіченою людиною корисною для суспільства. Кожен урок кожну слушну нагоду слід використовувати для виховання у молоді високих моральних якостей. Це вимагає від учителів *неабиякої* педагогічної майстерності.

(Газета «Радянська Україна»).

Період.

Вправа 603. Проаналізуйте періоди, визначте їх синтаксичну будову і поясніть розділові знаки.

1. І всі ми вірили, що своїми руками
Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт,
Що кров'ю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостинець — і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ *(Фр.)*.
2. Там, де Лючка круто в'ється,
Де хати в садах,
Де мене носила мати
В поле на руках,—
Там я знаю кожну стежку,
Кожен камінець,
Там узяв я пісню в серце
І людських сердець *(Павл.)*.

Вправа 604. Спишіть, поставте пропущені розділові знаки і поясніть їх уживання.

День за днем посуваються вперед будівники магістрального. Сліпучий степ їх оточує океаном сонця роз-

ливається попереду але і з тієї світлої далечі до будівників час від часу долинають глухі удари вибухів що заставляють і пікетажисток і Кузьму Осадчого і всіх бульдозеристів на мить насторожитись. Потім вони рушають далі бо відомо їм що навстріч лунають вибухи в степах євпаторійських де відкритим способом добувають на кар'єрах будівельний камінь — черепашник. На тисячі гектарів на багато кілометрів у просторах розкинулись ці степові каменоломні над якими то тут то там зринають вибухи жовто-бура хмара встає тільки не атомна то! Верхній шар грунту вибухами розкидають знімають а під ним відкривається пласт морського золотистого каменю залишок доісторичних морів його машини ріжуть як масло Йде потім цей камінь на будови по степових містах радгоспах та колгоспах йтиме він також на деякі споруди каналу де з часом постарівши цей камінь з жовто-золотистого стане темно-сірим схожим на той давній нетлінний що з нього були колись вибудувані Херсонес севастопольський і горда еллінська Ольвія над дніпровським лиманом.

(О. Гончар).

Вправа 605. Перепишіть, розставляючи пропущені розділові знаки. Усно визначте типи складних речень та види підрядних.

ГУСИ-ЛЕБЕДІ ЛЕТЯТЬ.

Прямо над нашою хатою пролітають лебеді.

Вони летять нижче розпатланих хмар і струшують на землю бентежні звуки далеких дзвонів. Дід говорить що так співають лебедині крила. Я придивляюсь до їхнього маяння прислухаюсь до їхнього співу і мені теж хочеться полетіти за лебедями тому й підіймаю руки наче крила і радість і смуток і срібний передзвін огортають та й огортають мене своїм снуванням.

Я стаю ніби менший а навколо більшає росте і міниться увесь світ і загачене білими хмарами небо і одноногі скрипучі журавлі що нікуди не полетять і полатані веселим зеленим мохом стріхи і блакитнева діброва під селом і чорнотіла туманом підволохачена земля що пробилася з-під снігу.

І цей увесь світ тріпоче міниться в моїх очах і віддаляє та й віддаляє лебедів. Але я не хочу щоб вони відлітали од нас. От коли б якимсь дивом послухали мене

зробили круг над селом і знову пролетіли над нашою хатою. Аби я був чародієм то хіба не повернув би їх. Сказав би таке таємниче слово. Я замислююсь над ним а навколо мене починають кружляти видіння казки її нерозгадані дороги дрімучі праліси і ті гуси-лебедята що на своїх крилах виносять з біди малого хлопця. Казка вкладає в мої уста оте слово до якого дослуховуються земля і вода птиця в небі й саме небо...

І хороше і дивно і радісно стає мені малому в цім світі.

(М. Стельмах).

Пряма і непряма мова.

Вправа 606. Прочитайте, вкажіть слова автора, їх місце щодо прямої мови. Поясніть вживання розділових знаків.

1. Олег мені сказав: «Знай тільки одно, мамо, що твій Олег за чужими спинами не буде відсиджуватися» *(Кошова)*. 2. «Ну, а тепер берімося до діла!» — весело запропонував Андрій *(Бойч.)*. 3. «Сьогодні буде дощ»,— сказав бригадир, поглянувши на сонце. 4. «А що ти сидиш тут, Устинко?» — питає.— Чи обідала ти?» *(Вовч.)*. 5. «Ух, ти — всезнайко!— Фрося легенько штовхнула його під бік, але тут же посерйознішала і додала: — Яка гарна людина, цей Терентій Корнійович!» *(«Рад. Укр.»)*. 6. «Ніде щиріше не співають, як на війні»,— зітхнув Мірошниченко, згадуючи своє лісове партизанське життя *(Ст.)*. 7. Питається море в Дону: «Відкіль гониш воду?» *(Боров.)*. 8. «Яка ти розкішна, земле,— думала Маланка.— Весело засівати тебе хлібом, прикрашати тебе зелом, заквітчати квітами» *(К.)*.

Вправа 607. Перепишіть, ставлячи розділові знаки. Де потрібно, малі букви замініть великими.

1. Кубань Кубань думав він яка ж ти багата на хороших людей *(Баб.)*. 2. Безіменні герої червневих барикад сказали тоді фабрики і заводи віднині наші *(Гал.)*. 3. Ось вона та сила думав Воронцов завдяки якій кожен з нас стає здатним не вагаючись вийти на єдиноборство з ворожими танками *(Гонч.)*. 4. Хмельницький висмикнув різким рухом з-за пояса булаву махнув нею на захід крикнув стережіться вороги смерть лютим ворогам землі руської *(Риб.)*. 5. Навіки сполучні з народом руським будьмо вигукнув Гуляй-День і сам не впізнав свого

голосу *(Риб.)*. 6. Мовлять Карпати радуйся мати з нами про волю велику співай *(Ющ.)*. 7. Ну то розповідай же Андрію Максимовичу про Москву нагадав Бойченко усівшись перед Андрійовим столом. Мабуть згадували і мене *(Гур.)*. 8. Микола глянув на незліченні скирти задумавсь і спитав у батька нащо то одному чоловікові так багато хліба *(Н.-Лев.)*. 9. Земля найкраще пахне восени говорив сам до себе Тимофій *(Ст.)*. 10. Тепер я вас іншим шляхом поведу щоб ви бачили всю Мар'янівку щоб ви знали яка вона є сказав Кравченко коли вони усілися *(М.)*.

Вправа 608. Перепишіть, вставляючи в речення або між реченнями слова автора, наведені в дужках; поставте потрібні розділові знаки, лапки.

1. Діти, а тепер ходімо до вагончиків і там продовжимо наш урок наочної фізики (суворо сказала Ольга Іванівна). 2. Їдьте, їдьте собі та назад не вертайтесь (проводжали панів кріпаки, радіючи, що панські добра пустошаться). 3. Буду все собі світить (ясне сонечко сказало). 4. А тепер показуйте, Геннадію Трохимовичу, що за плани ви привезли (попросив Стоян). 5. Ви ж разом працювали в антикварній крамниці (вставила слово Докія Захарівна). 6. Максим Максимович, а що це за папери вам залишив Печорін (сказав я, підійшовши до нього). 7. Розумієш... це мої солдати. Я їх полководець. Я веду їх на ворога (Островський говорив редакторові). 8. Розкажи свою біографію, Артеме (почув слюсар голос Сиротенка).

Вправа 609. Складіть і запишіть десять речень з прямою мовою, використовуючи для слів автора на вибір такі дієслова: *сказати, відповісти, запитати, подумати, заперечити, запропонувати, заявити, доповісти; відзначити, зауважити, пояснити, допитуватись, вигукувати, продовжувати, скаржитися, звернутися.*

Вправа 610. Замініть, де можливо, пряму мову непрямою запишіть і поставте потрібні розділові знаки.

1. Біля розстані Сніженко притримав коні, скинув кожух і наказав молодиці: «Закутай краще свого синка». 2. «Та це ж моя мати!» — скрикнула радісно Югина. 3. «Товаришу хворий, хто вам дозволив нарушати медичний режим?» — спитала санітарка. 4. Після лікарського обходу Свирид Яковлевич розповідав: «Село Куковка, де жив у Маркова Тропінін, знаходиться недале-

ко від Головчинців і Чорномлина». 5. І не промовив, а прошипів Круп'як: «Щось не пізнаю тебе, Петре». 6. «Пора нам, Дмитре Тимофійовичу, в дорогу!» — сказав Марков, оточений людьми. 7. «Ну, така я вже рада, така рада, що й сказати не можу»,— кожний раз говорила Марійка. 8. Присмерком обліковець прилюдно обміряв скошену ділянку і серйозно повідомив косарів: «Агрегат Дмитра Тимофійовича викосив півтора гектара».

(М. Стельмах).

Вправа 611. Складіть і запишіть п'ять — сім речень з прямою мовою, в яких були б особові та присвійні займенники.

Вправа 612. Прочитайте. Вкажіть, які помилки допущені при заміні прямої мови на непряму. Виправте речення і запишіть.

1. Микола, розглядаючи в сутінках засмагле цегляно-червоне обличчя бронебійника, сказав, що ловко ти останній танк підбив. 2. Лопахін підійшов, шанобливо привітався, спитав, чи не здобудемо ми відра й трохи солі. 3. Лейтенант стримано сказав, що сусіди наші, зенітники, сьогодні постачили пального, що свого в мене давно вже немає. 4. Пройшовши трохи, Копитовський спитав, чи знаєш, Лопахін, куди нас старшина веде. 5. Давидов сказав, що я, товариші, сам — робітник Краснопутіловського заводу. 6. Замфір, рушаючи, гукнув в юрму, що він зараз буде тут, тільки коні випряже. 7. Гуща скінчив і обізвався до Яна, що він там непотрібний.

Діалог.

Вправа 613. Прочитайте. Поясніть вживання розділових знаків при діалозі.

— Ти звідки? — запитав Черниш Козакова.

— З Донбасу.

— Батько, мати пишуть?

— Я з дитбудинку. Шахтарчук.

— Сирота?

— Який я сирота? Сирота — це діти. А мені вже... скільки ж це мені... З двадцятого... Да... З тисяча дев'ятсот двадцятого...

І вони рушили. В'язка глини набиралась на чоботи, і стало важко іти.

— Важка земля,— зауважив Козаков, хмурніючи.— Там було легше.

І вони озирнулись ще раз. Очі Черниша засвітились і поглибшали, а обличчя набрало такого виразу, ніби він стояв у строю, а перед ним прапороносці проносили стяг училища.

— Мати-Вітчизно! — мимоволі вирвалось у нього по-юнацькому дзвінко й урочисто. І навіть для Козакова, який не терпів ніякої урочистої пишності, ці слова прозвучали зараз переконливо і щиро.

— Жди нас,— сказав сержант,— або повернемось переможцями, або ж... не повернемось зовсім!

Вони почали спускатися з гори, і рідна сторона зникла за горбом. Обабіч шляху лежали незнайомі поля, перекраяні вузькими довгими нивками.

— Аж дивно бачити такі шматочки,— сказав Козаков.

(О. Гончар).

Вправа 614. Спишіть і поставте пропущені розділові знаки. Поясніть це правилами.

Вже починало сходити сонце. Тарас заглибився у малювання і зовсім не помічав що сьогодні він не один. Адже в таку ніч не йому одному не спалося. Молодий чоловік в короткому літньому пальті і круглому капелюсі вже давно з цікавістю стежив за ним. Він нечутно підійшов до хлопця і поклав йому руку на плече.

А що ти тут парубче робиш сказав молодий чоловік.

Я нічого не роблю відповів ніяково Тарас не розуміючи як поставитись до нього Я йду на роботу і по дорозі зайшов у сад.

Тарас підняв голову і побачив кругловиде ще молоде обличчя карі теплі лагідні очі і додав одверто.

Я малював.

Покажи що ти малював попросив незнайомий. Тарас несміливо вийняв з-за пазухи папір. Незнайомий подивився на малюнок потім з усмішкою глянув на Тараса і сказав що він дуже добре малює.

Вправа 615. Спишіть і поставте потрібні розділові знаки. Мову кожної дійової особи починайте з нового рядка.

Перевірте за твором, чи правильно записали.

Хто ж той чорнявий що за столом. Це чоловік з Ямищ пояснила Марія і обернула до чужого зацікавлений вид Розказуйте далі попрохала вона Той перестав кліпать очима І всі обернулись до нього Ну значить зібрались ми зараз на зборню Староста з нами так і так

пишіть приговор Ми ямищани пристали на те що ніхто з нас не буде робити в пана по давній ціні Тепер піший робочий — рубель а кінний два Робочий день має бути коротший на четвертину Ого Цитьте нехай говорить Жати за шостий а не десятий сніп молотити за восьму а не тринадцяту мірку Осе так добре Голови по кутках закивали а довгорукий Мажуга на знак повної згоди складався і розкладався неначе ножик А як пан не пристане Стара Кандзюбиха пропхалася крізь натовп і обережно зменшила у лампі світло Справді що ж буде як пан не пристане Чоловік з Ямищ помовчав хвилину глянув навколо і одрубав А не пристане то забастовка Марія сплеснула в долоні Заба-стов-ка

(М. Коцюбинський).

Розділові знаки при цитатах.

Вправа 616. Читаючи, виділяйте цитати і поясніть вживання при них розділових знаків.

1. Єдність, солідарність, взаємна підтримка стали нормою поведінки не тільки у відносинах між народами СРСР, а й у стосунках з трудящими інших країн. «Радянська Росія,— говорив Ленін,— вважає найбільшою гордістю допомагати робітникам усього світу в їх важкій боротьбі за повалення капіталізму» (В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 367). 2. У Програмі і Статуті КПРС, прийнятих XXII з'їздом партії, чітко сформульовані основні принципи морального кодексу будівника комунізму, першим з яких є «відданість справі комунізму, любов до соціалістичної Батьківщини, до країн соціалізму». 3. М. Добролюбов писав про Шевченка: «Він — поет цілком народний... Все коло його дум і співчуттів перебуває у цілковитій відповідності із змістом і ладом народного життя» *(Укр. літ.)*. 4. «Рідне слово—скарбниця всіх знань»,—писав К. Д. Ушинський. 5. «Творчий зв'язок Лесі Українки з великою російською літературою,— писав Микола Бажан у газеті «Правда»,—надихав і збагачував її творчість» *(Укр. літ.)*.

Вправа 617. Спишіть, ставлячи пропущені розділові знаки.

1. Комуністом стати можна тільки тоді учив В. І. Ленін коли збагатиш свою пам'ять знаннями всіх тих

багатств які виробило людство. 2. Під час зустрічей Горький і Коцюбинський вели задушевні розмови на літературні теми. Ми згадував Горький читали один одному чернетки наших праць і обидва дуже щиро говорили один одному що кожний думає про роботу другого. 3. ...і здається що то не два письменники дружили а український обнімавсь народ з прапороносцем вольності російським говорить у вірші «Брати» Рильський. 4. Шевченко закликав громадою обух сталить та добре вигострить сокиру щоб збудити волю. 5. Відзначаючи на засланні століття з дня народження О. С. Пушкіна Грабовський у 1899 році писав Пушкін був найвидатнішим нашим поетом найгеніальнішим творцем у галузі рідного слова творцем що становив славу й гордість Росії *(Укр. літ.)*.

ПОВТОРНІ ВПРАВИ.

Вправа 618. Спишіть. Замість крапок, вставте пропущені букви і розставте розділові знаки. Поясніть правопис складних слів та частки *не*.

В...ликі успіхи нашої Батьківщини у завоюванні космосу стали можлив...ми завдяки науково-технічній р...волюції в радіоелектроніці кібернет...ці хімії фізиці мат...-матиці біохімії тощо.

Електронно-киберн...тичні машини небач...но збільшують продуктивність праці значно підвищують інтенсифікацію виробничих процесів. У компл...ксно автомат...зованому виробництві інш...ми стають функції людини. Вона не брат...ме бе...посередньої участі у виробничому циклі в тому розумінні що вже не виконуват...ме технологічних контрольно-к...руючих та деяких логічних функцій. Роль людини за цих умов незмірно зросте.

Не можна уявити собі комунізм як якесь «технізоване» суспільство де виробничі процеси здійснюються без людини з допомогою складної комбінації машин. Людина не усувається із сфери виробництва. Автоматична с...стема машин вимагат...ме висококваліфікованих виконавців застосування колективних форм організації праці заснованої на поєднанні професій та політехнізації. Людина створюват...ме удосконалюват...ме пер...вірятиме дослідні конструкції монтуватиме автоматичні лінії для масового та серійного виробництва. Вона

давat...ме завдання складат...ме програми робіт автоматичному виробництву стеж...т...ме за його ходом.

(Г. А. Блох).

Вправа 619. Прочитайте. Поясніть вживання розділових знаків. Зробіть повний морфологічний розбір слів перших двох абзаців.

ЧИМ СЛАВНА ТАРАЩА.

Кожен край чимось та славний. А чим знаменита наша Таращанська земля?

По-перше, героїчною своєю минувшиною. Чи знаєте, що саме в нас, у Таращі, виникла перша на всю Україну Рада робітничих і селянських депутатів? Дива тут нема: таращанський трудовий люд здавна горів духом непокори й ненависті до своїх гнобителів...

Власне, кожна сторінка історії нашого краю має своїх героїв. Є вони й нині. 200 колгоспників-таращанців у дні свят одягають ордени й медалі. Широкого розмаху набув у нашому районі рух за комуністичний труд.

З року в рік зростає в господарствах району родючість зернових і технічних культур, збільшується виробництво продуктів тваринництва...

Багато чого бракувало старій, дореволюційній Таращі. Бракувало їй і культури, освіти. Нині наші діти вчаться у просторих, добре обладнаних школах. Молодь набуває фаху в технікумі механізації й електрифікації сільського господарства. Будинки культури (а їх у районі шість), сільські клуби (їх близько чотирьох десятків), бібліотеки, кінотеатри,— людям є де відпочити.

(Журнал «Ранок»).

Вправа 620. Списуючи, замість крапок, вставте пропущені букви і потрібні розділові знаки. Підкресліть головні члени речення і поясніть, якою частиною мови вони виражені.

КИЇВСЬКЕ МОРЕ.

Скільки сягає око розл...лось воно Київське море. Спокійна велична гладінь з л...гкої пр...б...режної блакиті п...р...ходить у с...няву і біля самого обрію зл...вається з прозорим небом. Дніпровс...ка вода з л...генькими брижами на ній тихо плюскоче об бер...г. Вже т...пер справді не кожний птах п...р...л...тить Дніпро.

Воістину дива творить радянська людина. Століттями Славутич котив свої хвилі звичним шляхом і тільки те й робив що носив судна та грізно пінився на порогах. М...нуло лише трохи більше тридцяти років з того часу як дав струм Дніпрогес а вже від Каховки до Ки...ва став цілий каскад електростанцій.

Покорися Дніпро писали будівельники на б...тонних глибах п...р...кр...ваючи русло. І ось уже кл...коче за турбінами бурхливий потік. На поверхню він доходить лише пінявою нагадуючи ро...плавл...не скло. І цей могутній вир зразу говорить про в...личезну силу Дніпра яка рухає турбіни.

(Газета «Радянська Україна»).

Вправа 621. Списуючи, поставте пропущені розділові знаки. Поясніть, в яких випадках сполучник *і* зв'язує однорідні члени речення, а в яких — прості речення у складносурядному. Усно визначте вид підрядних.

СОСНИ ШУМЛЯТЬ У ДАРНИЦІ.

Ще здалеку війнув мені в обличчя гострий запах дарницьких сосен. Навесні я садовив серед пісків дворічні сосонки маленькі колючі стеблини. Вони мали такий тендітний такий беззахисний вигляд що жаль було лишати їх самих на холодному ще піску. Та пригріло сонце і сосни стали весело рости.

І от зараз коли я вдивлявся в зелену гущавину на тому боці Дніпра мені ввижалося що мої деревця вже піднялися високо і що саме від них іде тонкий смолистий аромат.

Дзвінка і пружна сталь велетенською півгрудою з'єднала береги Дніпра. Глянеш із цього боку задивилась у воду хвиляста гряда київських круч. Станеш посередині моста під тобою стиснута сірими острівцями Дніпрова течія. А там попід лівим берегом ледь-ледь хитаються у воді високі сосни такі ж ставні як і ті що виструнчились на піску що зачіпають хмари своїми кронами.

День і ніч у Дарниці чути тепловозні гудки. Дзвонять трамваї. Довгошиї лелеки крани несуть у залізних дзьобах цеглу. Стриманий гул долітає з високих корпусів критих скляними дахами. Широким кроком переступив Київ на лівий берег і ось виростають серед поріділого бору заводи будинки вулиці школи...

А над усім цим гомоном буденного життя шумлять сосни високі придніпрянські сосни.

(С. Журахович).

Вправа 622. Спишіть і поставте потрібні розділові знаки. Усно поясніть їх уживання.

Я думаю ви часто чуєте від своїх товаришів Я розумію предмет і добре його знаю але ніяк не можу розповісти. А чому вони не можуть розповісти. Та тому що не володіють рідною мовою.

Вивчення рідної мови це велика справа. Найвищі досягнення людської думки найглибші знання й найпалкіші почуття залишаться невідомими для людей якщо вони не будуть ясно і точно оформлені в словах. Мова це знаряддя для висловлення думки. І думка тільки тоді стає думкою коли вона висловлена мовою коли вона вийшла назовні з допомогою мови. От чому я говорю що знання рідної мови це основне що вимагається від вашої дальшої роботи.

Другим предметом який я також вважаю цілком необхідним для вас є математика.

Чому ж я так висуваю математику. Чому я вважаю її такою важливою наукою саме в сучасних умовах і саме для вас радянської учнівської молоді.

По-перше математика дисциплінує ум привчає до логічного мислення. Недарма говорять що математика це гімнастика ума.

По-друге і це мабуть буде вам ближче діапазон практичного застосування математики величезний. Хоч би яку науку ви вивчали хоч би до якого вузу вступали хоч би в якій галузі працювали якщо ви хочете залишити там який-небудь слід то для цього скрізь необхідне знання математики.

(З промови М. І. Калініна на зборах учнів восьмих, дев'ятих, десятих класів середніх шкіл Ленінського району м. Москви 17 квітня 1941 р.).

Вправа 623. Перепишіть уривок і поставте розділові знаки.

СВІТЛОГРАД.

Липневий вітер весело стрибав через голі коробки майбутніх житлових корпусів загравав з кожною піщинкою з кожною стружкою. Він дзвенів у високих

фермах кранів як тугі струни ударяючись у прозорі шиби вже закладених вікон закручував веселі вихорці білого вапняного пилу почував себе повним господарем на цьому величезному будівельному майдані який здавався третьою дільницею.

До осені тут виросте ціле місто обриси якого ретельно вимальовані архітекторами на просторих аркушах ватману ще тільки позначилися у бетоні і цеглі. В центрі цього міста де мали жити робітники трубного заводу височіла вже складена споруда універмагу а поруч колосальна приземкувата будова школи. Далі видніли ще тільки окреслені важкими бетонними брилами фундаменти лікарні і дитячих ясел. Під лісом лише уявлений ніби вимальований паколами стадіон з крутою підковою трибун а довкола десятки високих будинків у вікнах котрих ніколи не заходитиме сонце.

Універмаг в центрі міста мов складається тільки зі скла і бетону. Могутні крани поставили ажурні легкі каркаси. Скло вже почали робити спеціально для Світлограда на Костянтинівських гутах а тим часом уся будова скидалась на височенну етажерку де полиці ще не заповнились книжками і чекають свого господаря.

(В. Собко).

Вправа 624. Спишіть і поставте пропущені розділові знаки. Відокремлені другорядні члени речення підкресліть і вкажіть, якими частинами мови вони виражені.

БЕРЕГ МОЄЇ ЗЕМЛІ.

Це було далеко від рідного берега в чужому Східно-Китайському морі. Після довгого плавання в південну півкулю Землі наше експедиційне судно поверталося на Батьківщину. За островами Кампо вийшовши із смуги північно-східного пасату судно потрапило в обійми іншого вітру. Це був тайфун. Утворившись десь біля Філіппін він спрямовував свій лет у східні моря. Його важке в облозі хмар крило зловісно нависало над нами. Здавалось враз настала ніч хоч на судні пробили лише третю склянку. Збурені води Куро-Сіво в які ми тепер увійшли зачувши далекий гомін вітру мов кінь обриваючи вудила почали здиблюватися кучерявились біля гриви валів і піняві бризки як пух розліталися довкола.

Три дні і три ночі лютувала буря. А потім коли за-

голубів світанок усі хто стояв на палубі побачили те чого ніколи не можна забути і що з такою силою загострило наші власні потаємні мрії про найзаповітніше... Биті штормом низько над щоглами летіли журавлі їх ламаний ключ чорною стрілою блискавиці перекреслив небозвід. Які вони були стомлені Скелясті береги чужих островів затишна гавань відпочили б там журавлині крила А тільки птахи й гадки не мали перепочити на чужині. Отча земля таким був їхній курс. З нього не міг збити журавлів ні шторм ні вітер.

(Газета «Радянська Україна»).

Вправа 625. Списуючи, поставте розділові знаки. Поясніть правила вживання лапок.

НА ЗЕМЛІ ТАРАСОВІЙ.

З дитинства запали нам глибоко в душу назви двох сіл на нашій славній Україні Моринці й Кирилівка. Ще відтоді коли ми вперше почули про Тараса Шевченка Кирилівка і Моринці манили нас і кликали до себе. Хотілося поглянути на ті рідні села де народився і жив великий Кобзар уклонитися священній землі долам і горам дорогам і стежинам які сходив Тарас малими босими ногами.

Серед білого цвітіння вишень стоїть у Моринцях пам'ятник безсмертному Кобзареві. Тут він народився тут уперше побачив світ. Певно його мати Катерина не раз виносила на руках з похилої батьківської хати стояла ось тут де зараз квітне сад де звівся над білими кронами бронзовий Тарас щоб стояти на цьому місці віки.

Через вигін навпроти велика двоповерхова школа. Звідти доноситься дзвоник. Школярі з веселим гомоном вибігають із класів на зелене подвір'я. Яке прекрасне сусідство Бронзовий Кобзар ніби прислухається до школярів радий за юне покоління земляків своїх і здається каже:

Учітесь читайте,
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь.

Серед буйної зелені молодого саду виблискує білим мармуром і золотом меморіальна дошка. Тут стояла хата в якій 9 березня 1814 року народився великий

народний поет і художник революційний демократ Т. Г. Шевченко. Тепер тут стоїть вилитий з бронзи пам'ятник Кобзареві.

Від старої садиби де бігав колись маленький Тарас у всі кінці розходяться широкі вулиці обсаджені стрункими тополями. А на вулицях красуються нові незнані раніше будівлі дитячі ясла лікарня радіовузол універмаг дві школи.

(За *І. Цюпою*).

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

В. Аж.— В. М. Ажаєв
Акс.— С. Т. Аксаков
А. Г.— А. В. Головко
А. М.— А. П. Мельник
А. Ш.— А. І. Шиян
Б.— М. П. Бажан
Баб.— С. П. Бабаєвський
Баш.— Я. Башмак
Бич.— В. В. Бичко
Біл.— Д. Білоус
Бойч.— О. М. Бойченко
Борз.— С. О. Борзенко
Боров.— Л. І. Боровиковський
Брош.— Брошура
Вас.— С. В. Васильченко
В. В. — В. Л. Василевська
Верш.— П. П. Вершигора
Вирг.— І. О. Вирган
Вл.— В. М. Владко
Вовч.— Марко Вовчок
Воскр.— С. І. Воскрекасенко
В. П.— В. Попов
В. С.— В. М. Собко
Г.— О. М. Горький
Газ.— Газета
Гавр.— О. Я. Гаврилюк
Гал.— Я. О. Галан
Гайд.— А. П. Гайдар
Г.-Арт.— П. П. Гулак-Артемовський
Герц.— О. І. Герцен
Гог.— М. В. Гоголь
Гл.— Л. І. Глібов
Гонч.— О. Т. Гончар
Горд.— К. О. Гордієнко
Граб.— П. А. Грабовський
Греб.— Є. П. Гребінка
Гр.— О. С. Грибоєдов
Грін.— Б. Д. Грінченко
Грим.— Я. В. Гримайло
Гур.— О. Гуреєв
Г. Б.— Г. П. Бойко
Д. Б.— Д. І. Бедзик
Десн.— О. Г. Десняк
Дм.— Л. Д. Дмитерко
Добр.— М. О. Добролюбов
Донч.— О. В. Донченко
Д.-Мих.— Ю. Дольд-Михайлик
Дор.— П. О. Дорошко
Заб.— Н. Л. Забіла
Зб.— Ю. О. Збанацький
З. Т.— З. П. Тулуб
Іван.— О. Д. Іваненко
І. Г.— І. І. Гончаренко
І. К.— І. П. Котляревський
Ільч.— О. В. Ільченко
Іс.— М. В. Ісаковський
К.— М. М. Коцюбинський
К.-Осн.— Г. Ф. Квітка-Основ'яненко
Коб.— О. Ю. Кобилянська
Коз.— В. П. Козаченко
Козл.— П. С. Козланюк
Кол.— Я. Колас
Коп.— О. І. Копиленко
Корн.— О. Є. Корнійчук
Криж.— С. А. Крижанівський
Кр.— Г. А. Крилов
Кундз.— О. Л. Кундзич
Куч.— В. С. Кучер
Ле — Іван Ле
Лерм.— М. Ю. Лермонтов
Л. З.— Любов Забашта
Л. Т.— Л. М. Толстой
Л. Укр.— Леся Українка
М.— Панас Мирний
Майк.— В. І. Майков
Мал.— А. С. Малишко
Мас.— Т. Г. Масенко
Маяк.— В. В. Маяковський
Мин.— М. Минко
Метл.— А. Л. Метлинський
Мик.— І. К. Микитенко

Мих.— С. В. Михалков
Нов.— М. І. Новиков
М. Р.— М. Д. Руденко
Мур.— І. Л. Муратов
Мяс.— А. Мястківський
М. П.— М. Подоляк
М. Ш.— М. О. Шолохов
Нагн.— М. А. Нагнибіда
Некр.— М. О. Некрасов
Нех.— І. І. Нехода
Н.— Я. Нікітін
Н. тв.— Народна творчість
Н.-Лев.— І. С. Нечуй-Левицький
Ол.— С. І. Олійник
Остр.— М. О. Островський
П.— О. С. Пушкін
Павл.— Д. В. Павличко
П. В.— П. Воронько
Перв.— А. С. Первомайський
Підс.— О. М. Підсуха
Позн.— М. А. Познанська
Пол.— Б. М. Полевой
П. П.— П. Й. Панч
Приг.— М. А. Пригара
«Рад. Укр.» — Газета «Радянська Україна»
Риб.— Н. С. Рибак
Р.— М. Т. Рильський
Руд.— С. В. Руданський
Рудч.— І. П. Рудченко
Ряб.— І. А. Рябокляч
С.— В. М. Сосюра
С. Г.— С. Голованівський
Скл.— С. Д. Скляренко
См.— Ю. К. Смолич
Сміл.— Л. І. Смілянський
Ст.— М. Т. Стельмах
Стан.— К. Станюкевич
Стар.— М. П. Старицький
Стас.— В. Стасов
Т.— П. Г. Тичина
Тер.— М. І. Терещенко
Тесл.— А. Ю. Тесленко
Тих.— Н. Тихий
Трубл.— М. П. Трублаїні
Туд.— С. Й. Тудор
Укр. літ.— Підручник з української літератури
Ус.— П. М. Усенко
Фад.— О. О. Фадєєв
Фр.— І. Я. Франко
Ц.— І. Цюпа
Чех.— А. П. Чехов
Чаб.— М. Чабанівський
Чайк.— П. Чайковський
Черемш.— М. Черемшина
Чорн.— С. К. Чорнобривець
Ш.— Т. Г. Шевченко
Шв.—В. С. Швець
Шер.— М. С. Шеремет
Шовк.— Ю. Ю. Шовкопляс
Шп.— Я. Шпорта
Ющ.— О. Я. Ющенко
Ян.— Ю. І. Яновський

ЗМІСТ

I. Лексика і фразеологія.

II. Фонетика.

III. Морфологія.

Частини мови.

Стор.

IV. Синтаксис і пунктуація.

Просте речення.

Стор.

Складне речення

Іван Прокопович Кузьменко
Іван Іванович Яременко

Збірник вправ з української мови для педагогічних училищ

(на украинском языке)

Издательство «Радянська школа»
Комитета по печати при Совете Министров
Украинской ССР

Редактор *Б. С. Саженюк*. Художній редактор *М. І. Марущинець*. Обкладинка художника *О. М. Шоломія*. Технічний редактор *Л. І. Шевченко*. Коректори *В. І. Биченок, А. Л. Рожавіна, Л. І. Семенова*.

Здано до набору 20/XII 1966 р. Підписано до друку 31/III 1967 р. Папір $84 \times 108^1/_{32}$ № 3 Ленінградської паперової ф-ки. Умов. арк. 11,97, видавн. арк. 12,24. Тираж 22 500.

Видавництво «Радянська школа»
Комітету по пресі при Раді Міністрів
Української РСР,
Київ, вул. Юрія Коцюбинського, 5.
Видавн. № 18179. Ціна 43 коп. Зам. № 697.

Київська книжкова фабрика Комітету по пресі при Раді Міністрів Української РСР, вул. Воровського, 24

43 коп.

